فصولِ اکبری

تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی

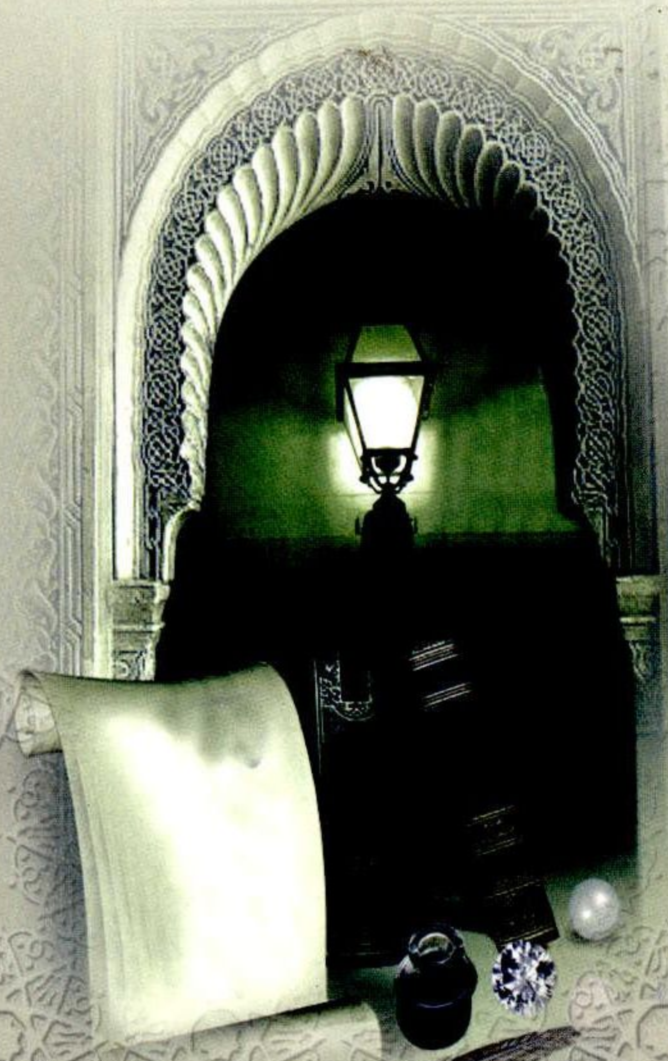

مکتبۃ البشریٰ
کراچی - پاکستان

فصول اکبری

تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی رحمہ اللہ

طبعة جديدة مصححة ملونة

مکتبة البشرى
للطباعة والنشر

اسم الكتاب : فصول البشرى

عدد الصفحات : 144

السعر : -/65 روبية

الطبعة الأولى : ١٤٣٢هـ/ ٢٠١١ء

اسم الناشر : مكتبة البشرى

جمعية شودهري محمد علي الخيرية (مسجّلة)

Z-3، اوورسيز بنكلوز، جلستان جوهر، كراتشي. باكستان

الهاتف : +92-21-34541739, +92-21-37740738

الفاكس : +92-21-34023113

الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk

www.ibnabbasaisha.edu.pk

البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

يطلب من : **مكتبة البشرى**، كراتشي. باكستان 2196170-321-92+

مكتبة الحرمين، اردو بازار، لاهور. 4399313-321-92+

المصباح، ١٦ – اردو بازار، لاهور. 7124656,7223210-42-92+

بك لينڈ، سٹي پلازه كالج روڈ، راولپنڈی. 5773341,5557926-51-92+

دار الإخلاص، نزد قصه خوانى بازار، پشاور. 2567539-91-92+

مكتبة رشيدية، سركي روڈ، كوئٹه. 7825484-333-92+

وأيضًا يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

موضوع	صفحہ
مقدمہ	
خطبہ	٥
کلمات عرب، فعل	٦
فعل ماضی	٧
معروف ومجہول	٨
اوزان فعل، حرف اصلی وزائد	٩
اوزان صیغ، معروف ومجہول	١٠
اثبات فعل ماضی معروف	١١
اثبات فعل مضارع معروف	١٢
فعل مضارع نفی بہ "لن"	١٣
فعل مضارع مسمّٰی بنفی جحد	١٤
فعل مضارع بانون ثقیلہ	١٤
فعل مضارع بانون خفیفہ	١٥
لائے نہی ولام امر	١٦
امر، صیغ امر	١٧
مبنی ومعرب، مبنی اصل	١٨
اقسام سہ گانہ اسم، مصدر	١٩
انواع جامد	٢٠
مصدر فعل ثلاثی مجرد	٢١
اوزان اکثریہ	٢١
اوزان نادرہ ومبالغہ	٢٢
اسم مشتق	٢٣
اسم فاعل	٢٣
اسم مفعول	٢٤
اسم ظرف	٢٥
صفت مشبہ	٢٥
اسم ثلاثی مجرد، اوزان اسم	٢٦
اسم رباعی مجرد، اوزان اسم	٢٧
ثلاثی ورباعی، ثلاثی مجرد	٢٨

موضوع	صفحہ
ابواب ثلاثی مجرد	٢٩
باب اول	٣٠
باب دوم	٣٠
باب سوم	٣١
باب چہارم	٣١
باب پنجم	٣١
باب ششم	٣١
ابواب رباعی مجرد	٣٢
ابواب رباعی مزید فیہ	٣٣
باب اول	٣٣
باب دوم	٣٤
باب سوم	٣٤
ثلاثی مزید، اقسام مطلق	٣٤
ابواب باہمزہ وصل	٣٥
باب اول	٣٥
باب دوم	٣٥
باب سوم	٣٥
باب چہارم	٣٦
باب پنجم	٣٦
باب ششم	٣٦
باب ہفتم	٣٧
ابواب بے ہمزہ وصل	٣٧
باب اول	٣٧
باب دوم	٣٨
باب سوم	٣٨
باب چہارم	٣٩
باب پنجم	٣٩
ابواب ملحق برباعی	٤٠
باب اول	٤٠

موضوع	صفحہ
باب دوم	٤١
باب سوم	٤١
باب چہارم	٤١
باب پنجم	٤١
باب ششم	٤١
باب ہفتم	٤١
ابواب ملحق برباعی مزید	٤٢
باب اول	٤٢
باب دوم	٤٢
باب سوم	٤٣
باب چہارم	٤٣
باب پنجم	٤٣
باب ششم	٤٣
باب ہفتم	٤٣
ملحق بہ "احرنجم"	٤٤
باب اول	٤٤
باب دوم	٤٤
خاصیات ابواب	
باب نصر	٤٥
ضرب	٤٦
حسب	٤٧
إفعال	٤٧
تفعیل	٤٩
تفعل	٥١
مفاعلة	٥٢
تفاعل	٥٢
افتعال	٥٣
استفعال	٥٣
انفعال	٥٤

موضوع	صفحہ
افعیعال	٥٤
چہار اقسام	٥٥
صحیح، مہموز، معتل	٥٥
مثال، اجوف، ناقص	٥٦
مضاعف	٥٧
مضاعف ثلاثی ورباعی	٥٧
وجوہ تخفیف لفظ	٥٨
اسکان وتحریک	٥٨
اصول مہموز	٥٩
قانون بیر وآمن	٥٩
قانون جاء وأئمة	٦٠
قانون میر وجون	٦١
اصول معتل	٦٢
أجوه وإشاح وأدؤر	٦٢
قانون محاریب وقوول	٦٣
قانون أواصل وأول	٦٤
قانون قيل وبيع	٦٥
قانون قيم وقيام	٦٦
قانون قائل وبائع	٦٧
قانون يدعي	٦٨
قانون تلق وأدل	٦٩
قانون تقوى ودنيا	٧٠
اصول مضاعف	٧١
قانون مد	٧١
قانون فر	٧٢
شروط ادغام	٧٣
مخارج حروف	٧٤
مخرج حلق	٧٤
مخرج لام وراء	٧٥
صفات حروف	٧٦
مجہورہ مہموسہ	٧٦

موضوع	صفحہ
ادغام متقاربین	٧٧
متقاربین در مخرج یا صفت	٧٧
حروف حلقیہ	٧٨
قانون تائے افتعال	٧٩
قانون خَصَّمَ وخِصَّمَ	٨٠
قانون تائے تفعل وتفاعل	٨١
اجتماع ساکنین	٨٢
قانون دواب وخاصة	٨٢
اصل در تحریک ساکن	٨٣
وجوب فتحہ در "مِنْ"	٨٤
وقف	٨٥
وجوہ اسکان آخر	٨٥
وقف عصا ورحی	٨٦
قانون هذا جُزْءْ	٨٧
قانون إلام وغلامي	٨٨
امالہ	٨٩
موانع امالہ	٩٠
تثنیہ وجمع	٩٢
جمع صحیح	٩٢
جمع قلیل	٩٣
جمع کثیر	٩٤
جمع بواو ونون	١٠٢
جمع بالف وتاء	١٠٣
اسم جنس	١٠٤
تصغیر	١٠٥
تصغیر معرب	١٠٥
تصغیر ترخیم	١٠٩
تصغیر جمع کثیر	١١٠
تصغیر اشارات وموصولات	١١١
نسبت	١١٢
تعریف نسبت	١١٢

موضوع	صفحہ
قانون ضربي وسيدي	١١٣
قانون فتوي	١١٥
قانون سقاية وحولايا	١١٦
قانون عدة وسه	١١٧
قانون مسجدي	١١٨
ابدال وحذف	١١٩
حروف ابدال	١١٩
الف وياء	١٢٠
واو ومیم ونون	١٢١
ہاء ولام	١٢٢
حروف زوائد	١٢٣
تعریف حروف زوائد	١٢٣
دلیل زیادتی حرف	١٢٤
زیادتی حرف تضعیف	١٢٧
زیادت غالب متعدد	١٢٨
ترجیح بشبہ	١٣٠
تمرین	١٣١
تعریف تمرین	١٣١
بنائے مثل محوي از ضرف	١٣٢
بنائے جحنفل	١٣٣
بنائے اغدودن	١٣٤
قواعد خط	١٣٥
کتابت یاسین	١٣٥
کتابت اضربن	١٣٦
کتابت موجل وفئة	١٣٧
کتابت مستهزون	١٣٨
کتابت فر وبت	١٣٩
کتابت ال	١٤٠
کتابت مائتان	١٤١
کتابت أن ناصبہ	١٤٢

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد لله رَبِّ العَالَمِيْن والعَالِمِيْن. . . . .

الحمد لله: الف لام نزد زمخشری برائے جنس ست کہ اشارہ کردہ شود بوے سوئے ماہیت مدخول علیہا بدون لحاظ افراد؛ چہ الحمد لله در اصل حمداً لله بود، یعنی مفعول مطلق حمدت فعل محذوف، ہر گاہ فعل را حذف نمودہ، مصدر را قائم مقامش کردند، ومصدر را حکم فعل دادند ای چنانکہ فعل دلالت بر ماہیت بدون ملاحظۂ افراد داشت ہمچنین این مصدر، وجملہ فعلیہ را برائے قصد دوام وثبات کہ مناسب مقام ست اسمیہ نمودند، ونصب حمداً را برفع تغیر دادہ الف لام برآں آوردند، پس حمداً چنانکہ در حالت نصب بر ماہیت دال بود، ہمچنین بعد دخول الف ولام؛ تا مزیت فرع بر اصل لازم نیاید.

ونزد اکثرے برائے استغراق است کہ اشارہ کردہ شود بدو بماہیت موجودہ در ضمن جمیع افراد، واین قول انسب مقام ست، ونزد بعضے برائے عہد خارجی ست کہ مشیر بود بفرد معین موجود در خارج معہود میان متکلم ومخاطب، پس مراد ازاں حمد کامل خواہد بود کہ در حدیث آمدہ: الحمد لله أضعاف ما حمده جميع خلقه كما يحبه ويرضاه، و"حمد" مصدر ست بمعنی ستودن، یا اسم مصدر بمعنی ستایش، ولام در "لله" برائے تملیک ست یا تخصیص، و"الله" علم ست برائے ذات واجب الوجود مستجمع جمیع صفات کمال منزہ از نقص وزوال، تعالى شأنه المتعال.

رب العالمين: "رب" صفت مشبہ مضاف بمعمول خود ست. اگر گوئی: پس اضافت لفظی خواہد بود وآں مفید تعریف نیست دریں صورت چگونہ صفت "الله" واقع شود؟ گویم: این وقتے ست کہ صفت بمعنی حال یا استقبال باشد، وایںجا "رب" بمعنی استمرار است، پس اضافت معنوی خواہد بود، چنانکہ گفتہ اند. گویم: "رب" بدل از "الله" است، ونکرہ بدل از معرفہ مے آید، ہاں، نکرہ اگر بدل از معرفہ باشد تخصیص آں ضرور ست، لیکن آں نکرہ اگر من حيث المفهوم بر کثیرین صادق نہ باشد حاجت تخصیص نیست صرَّح به الرضي وأبو علي.

ونزد کسائیکہ اضافت مصدر بمعمولش معنویست "رب" مصدر ہم میتواند شد بمعنی اسم فاعل یا بمعنی خود برائے مبالغہ، چون: زيد عدل، وبر مذہب کسائیکہ لفظی ست باز حاجت تاویل افتد. و"عالمين" جمع "عالم" بمعنی ما سوی اللہ ست باعتبار تعدد انواع، وبہ صیغۂ جمع مذکر سالم بنا بر تغلیب ذوی العقول بر غیر آں، در بعضے "عالمين" را اسم جمع گفتہ اند؛ چہ اگر جمع شود از مفرد خاص باشد؛ زیراکہ "عالمين" برائے ذوی العقول ست، و"عالم" عام، وجمع از مفرد خاص نمی بود، جوابش بیشتر دانستی، كذا في "النوادر" وغيره.

العالمين: بکسر لام جمع عالم بمعنی دانا، ومراد ازاں یا عقلاء علی العموم ہستند، یا افراد انسان، بہر کیف ایں تخصیص بعد تعمیم برائے شرف اہل علم، وترغیب طالبان کہ برائے تحصیل ایں مرتبہ کوشند ست، وصنعت تجنیس با "عالمين" مفتوح اللام نیز دارد. (نوادر الوصول وغيره)

وَالصَّلاة على **رسُوْله** مُحَمَّد وَّآله أجمعين.

بدان -**علَّمك** الله تعالى- كه **كلمات عرب** سه قسم ست: **فعل** واسم وحرف. **فعل**: **كلمه** ايست **مبنى** برائے افہام معنی باِیکے از ازمنۂ ثلثه **ماضی** وحال و**مستقبل**، ....

الصلاة: گويند: مشترك لفظے ست، اگر منسوب بخدا بود مراد ازاں رحمت ست، واز نسبت ملائكه استغفار، واز مؤمنان دعا، واز طيور ووحوش تسبيح، والفش برائے تفخيم بواؤ نوشته ميشود. **رسوله**: وآن انسانيست كه مبعوث شود باكتاب الهی بسوئے خلق برائے تبليغ احكام. اگر گوئ: اين تعريف بر حضرت آدم عليه السلام صادق نمی آيد؛ چه مبعوث به خلق نبودند، بلكه خلق بعد شاں بوجود آمد. جوابش آنكه: قول ما: بسوئے خلق متعلق به تبليغ ست، وآں علت غائيست كه مقدم بر فعل باشد. وبريں تعريف وارد ميشود كه عدد كتب الهی يك صد وچهار ست، وعدد رسل سه صد وسيزده، پس چگونه بر هر رسولے كتابے نازل شد؟ جوابش چنانكه در "شرح مواقف" و"خيالي" وغيره مذكور ست آنكه كتاب نو باهر رسول ضرور نيست، جائز ست كه با چند رسول كتابے باشد كه هرگاه مأمور بر عمل آں شدند، گويا باهريكے نازل شد، يا مكرر نازل شده چوں سورة فاتحه، ونسبت نزول باكسی متعارف شد كه اول برو نازل گرديد. (كذا في النوادر وغيره)

علَّمك إلخ:

آمده ماضی بمعنی مضارع چند جا عطف ماضی بر مضارع در مقام ابتداء
بعد موصول ونداء ولفظ حيث وكلما درجزاء وشرط وعطف هر دو باشد در دعا

(نوادر الوصول)

عرب: تخصيص "عرب" باعتبار مقصود ست ورنه هيچ زبانے خالی ازين سه قسم نبود. **فعل**: بالكسر اسم مصدر بمعنی كردار، وبالفتح مصدر بمعنی كردن. **فعل كلمه**: [تقديمش بنا بر كثرت تصرفات ست، ونظر صرفی بر تصريف.] اگر گوئ: قيد مستقل از تعريف فعل چرا حذف كرد؟ گويم: تا وارد نشود كه فعل مركب ست از نسبت غير مستقله وحدث مستقل، ومركب از مستقل، وغير آں غير مستقل باشد اگر چه جوابش هم ممكن بود. (نوادر الوصول) **مبنى**: ای موضوع پس افعالے كه در استعمال زمانه ازانها دور شده داخل باشد، واسمائيكه استعمال آں بازمانه است چوں اسم فاعل خارج بود.

ماضی إلخ: ای يكے مخصوص از ازمنۂ سه گانه دراں يافته شود، پس صبوح وغبوق بمعنی شراب صبح وشام وارد نه شود؛ چه بر مطلق صبح وشام دلالت ميكند در ماضی باشد يا حال يا استقبال، وهمچنين لفظ ماضی وغيره وارد نيست؛ زيراكه مراد از فهم زمانه بهيئات لفظ ست نه بمادۂ آں، وهمچنين مضارع كه دراں دو زمانه است؛ چراكه حقيقة دلالتش على الاختلاف بر يك زمانه است، وبنا بر اشتراك بحالت واحده موضوع برائے دو زمانه نيست. (نوادر الوصول)

چوں: فتح الله کشاد خدا **ویفتح** می کشاید یا خواہد کشاد. **واسم: کلمہ ایست موضوع برائے معنی مستقل نہ بایکے از ازمنۂ مذکورہ، وحرف: کلمہ ایست موضوع برائے معنی غیر مستقل**، نحو: ذهبت من البصرة إلى الكوفة. أما **فعل** سہ قسم ست: **ماضی ومضارع وامر. ماضی: فعلے ست موضوع**...

ویفتح: اختیار ایں دو مثال برائے تفاؤل ست یعنی گویا درے از علم بر طالب کتاب کشادہ شد یا کشادہ میشود. (نوادر الوصول)
اسم: أصله سمو بالضم بر مذہب حق بمعنی علو واؤ از آخر انداختہ، ہمزہ در اول آورند، وسین را برائے تخفیف ساکن کردند، ودراں ہشت لغت ست: سم سمی مثلث السين واسم بالكسر والضم.
معنی مستقل: فہم آں محتاج بدیگرے نباشد، واسمائے لازم الاضافت وارد نہ شود؛ زیراکہ در فہم معنی فوق مثلا فہم مطلق ما یفوق علیہ باید، وآں إجمالا کفایت میکند، چنانکہ در فہم ابتداء مطلق ما منه الابتداء. وبداں کہ مصنف مثال اسم نیاورد یا برائے شہرت؛ چہ کلامے ازاں خالی نباشد، یا بنابر آنکہ لفظ اسم وفعل وحرف وماضی ومضارع وغیر آں کہ بیان کرد ہمہ اسماء اند، یا برائے آنکہ در ذہبت إلخ مذکور ست. اگر گوئی: مثال فعل ہم دراں مذکور است؟ جوابش آنکہ: در آنجا یک قسم فعل مذکور است فقط علاوہ براں اہتمام فعل نزد صرفیان بسیار، وبر تفاؤل مذکور بالا اشعار ست.
از ازمنہ: أمس وغد وغیرہ وارد نشود؛ زیراکہ زمانہ دریجا ہماں معنی لفظ ست نہ معنی کہ مقارن زمانہ باشد.
مضارع: بمعنی مشابہ مشتق است از مضارعت؛ چہ این صیغہ مشابہ است باسم فاعل وغیرہ در وزن عروضی، ووقوع آں صفت نکرہ وتخصیص بہ بعضے حروف، وآنرا غابر ہم گویند از غبور بمعنی آیندہ شدن، ومستقبل نیز خوانند بکسر باء، وقیاس ہمین ست؛ زیراکہ پیش آیندہ است چنانکہ ماضی گذرندہ، كذا في "شرح الزنجاني"، ومشہور بفتح باء ست؛ زیراکہ زمانہ مستقبل بکسر باء ست پس آنچہ دراں ایں زمانہ یافتہ می شود مستقبل بالفتح خواہد بود، وایں توجیہ ضعیف است. وآنچہ گفتہ اند کہ بالفتح افصح است؛ زیراکہ خطائے مستعمل از قیاس متروک افصح میباشد راہ بجائے نہ مے برد؛ چہ ایں قاعدہ اگرچہ مسلم ست، لیکن قیاس دریجا متروک نیست، ہم استعمال عرب عرباء معتبر ست نہ جہلاء ومقلدین، واز کجا ثابت شد کہ بلغاء عرب بفتح استعمال می کنند؟
فعلے ست: بدین قید اسماء افعال خارج شد. **موضوع:** بدین قید خارج شد مہملات، وصیغۂ اسم فاعل ومفعول، ولم یضرب وغیرہ؛ چہ موضوع برائے دلالت بر زمانہ ماضی نیست، وکاد ومثل آں کہ در استعمال دلالت بر زمانہ ندارد داخل ماند؛ زیراکہ موضوع برائے آنست.

برائے دلالت بر حدوث کارے در زمانۂ گذشتہ. ومضارع: فعلے ست موضوع برائے دلالت بر حدوث امر درزمان حال یا استقبال. وامر: فعلے ست موضوع بجہت فرمودن مخاطب را بامرے چوں: إقرأ یعنی بخواں. ماضی ومضارع دو قسم ست: معروف ای فعلے کہ منسوب بفاعل جلی یا خفی ....

فعلے ست: ازینجا مثل: أوہ بمعنی أتوجع کہ اسم فعل ست خارج شد. **موضوع:** خارج شد ازین قید صیغہ مصدر بحرف شرط، ومثل: ضارب الآن أو غدا کہ دلالتش بر حال واستقبال بعارض ست، وداخل ماند مضارع افعال منسلخہ از زمان چون یکاد.

درزمان حال: بدانکہ مضارع نزد بعضے چوں ابن حاجب مشترک است میان حال واستقبال، ونزد بعضے حقیقت ست در استقبال مجاز در حال، ونزد رضی وابن طرادہ بالعکس، وتفصیل دلائل در"نوادر"ست. واز قول مصنف: درزمانہ حال یا استقبال وہم از قول او در معنی یفتح: می کشاید یا خواہد کشاد ثابت نمی شود کہ نزد او مشترک ست؛ چہ جائز ست کہ برائے بیان اختلاف باشد.

فعلے ست: بدین قید مثل: نزال وعلیك اسمائے افعال بروں رفت.

فرمودن إلخ: مراد ازاں مطلق گفتن است مخاطب را کہ معنی مصدری ایں فعل پیدا کن، بطریق استعلاء باشد یا مساوات یا خضوع، پس التماس ودعا را شامل خواہد بود. ومراد از پیدا کردن عامست کہ بر سبیل وجوب بود چوں: ﴿أَقِيمُوا الصَّلاةَ﴾ (الأنعام: ۷۲) یا استحباب نحو: استعذ بالله، یا إباحت، مثل: ﴿فَاصْطَادُوا﴾ (المائدة: ۲) یا اصلا طلب مقصود نباشد بلکہ تہدید محض بود، مثل: ﴿اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ﴾ (فصلت: ٤٠) كذا في "النوادر"، ومصنف از ذکر زمانہ سکوت کرد اگرچہ زمانہ استقبال دراں معتبر ست بخیال اینکہ در اندک تأمل ظاہر می شود؛ چہ فرمودن بکارے در ماضی ممکن نیست، وحال استقرار ندارد، پس جز استقبال باقی نماند، وفیہ تأمل.

بامرے: ای بکارے پس دور لازم نہ شود. **ماضی ومضارع:** نہ امر؛ زیراکہ امر مجہول نیاید، وآنکہ مجہول نماید در اصطلاح ایناں مضارع ست. (حاشية) **معروف:** کہ شناختہ شدہ است بسبب بودن فاعل آں مظہر.

بفاعل جلی: و او آنست کہ حدث بدو قائم باشد، برابر ست کہ صادر ہم ازو شود، چوں: ضرب زید، یا نہ مثل: طال عمرو، وازین تعریف جواب آں دریابی کہ گویند: شناختن فعل معروف بنا بر تعریف مصنف موقوف ست بر شناخت فاعل، وشناخت فاعل موقوف بر إدراک فعل؛ لأن الفاعل ما أسند إليه الفعل، پس دور لازم آید. وحاصل جواب از دور: کہ فعل درینجا بمعنی اصطلاحے ست، ودر تعریف فاعل بمعنی لغوی کہ حدث باشد؛ تا فاعل صفات را نیز شامل بود. (نوادر الوصول)

نحو: **خلق الله** و یخلق، **ومجهول کہ چناں نبود**، نحو: خُلِقَ العالم ویخلق. **وہر یک ماضی ومضارع، وہر یک معروف ومجھول می آید بر اوزان مختلفہ** . صرفیان فاء وعین ولام رابرائے وزن کلمات **قرار دادہ اند**؛ تا زائد را از اصلی ممتاز سازند وہیئات کلمہ را **تصویر** نمایند. اصلی حرفے ست کہ در جمیع **متصرفات کلمہ** یافتہ شود **ودر موازنہ** برابر فاء **یا عین** یا لام افتد **وزائد** ....

خلق الله: بعید نیست کہ در ایراد ایں مادہ مثال تنبیہ باشد بر بودن حق تعالی فاعل جلی وروشن، ورد باشد بر فرقہ دہریہ کہ قائل اند بعدم تأثیر فاعل در عالم، ونیز بر فلاسفہ کہ بر تصرفات ایں عالم بعقل ورب النوع منسوب می کنند، وترک مفعول بنا بر عدم حاجت وقصد اختصار ست؛ چہ در تعریف فعل معروف جز بفاعل احتیاج نیست، ونیاوردن مفعول وگذاشتن بر تعمیم کہ مفید خلق الله کل شیئ باشد برائے رد بر معتزلہ کہ بندہ را خالق افعال خودش دانند نمیتواند شد اگر مصنف بنا بر مشہور مذہب إمامیہ داشتہ باشد چہ نزد ایناں ہم خلق بعضے افعال بہ بندہ منسوب است.

معروف: ای منسوب بفاعل جلی یا خفی نبود، بلکہ بمفعول جلی یا خفی باشد. (نوادر الوصول)

اوزان مختلفہ: باعتبار اختلاف فاعل ومفعول از مفرد وتثنیہ وجمع ومذکر ومؤنث ومجرد ومزید وغیرہ، نہ باعتبار اختلاف حرکات عین کلمہ؛ زیراکہ ایں اختلاف در مجہول صورت نہ بندد. (نوادر الوصول) **قرار دادہ اند:** بایں طور کہ آنچہ مقابل یکے ازیں سہ افتد اصلے ست، وہرچہ بعینہ دروزن موزون آید زائد إلا درچند جا. **تصویر:** ای تصویر ہیئات اجتماعش درذہن کشند.

متصرفات کلمہ: از ماضی ومضارع وامر ومجرد ومزید وجز آں، پس سین استنصر مثلاکہ در متصرفات ایں باب یافتہ میشود وارد نخواہد شد. **ودر موازنہ:** این تعریف مشہور ست کہ مصنف ازاں عدول نمودہ حکم حرف اصلی قرار داد بدو جہ، یکے: آنکہ باعتبار ایں تعریف شناخت حرف اصلی موقوف بر دریافت مقابلۂ فاء وعین ولام ست، ودریافت مقابلہ موقوف بر اصالت، ودوم: آنکہ صادق ست بر رائے زائد صرّف وباء زائد جلبب مثلا؛ زیراکہ یکے بمقابلۂ عین ودیگر بمقابلۂ لام ست.

یا عین: اگر گوئی: یائے تردید بجائے واؤ کہ در عبارت قوم ست چرا آورد؟ گویم: مصنف تعریف حرف اصلی کردہ است، ویک حرف لا جرم بمقابلہ یکے خواہد بود، بخلاف قوم کہ تعریف حروف اصلیہ کردہ اند، پس واؤ درانجامے باید.

وزائد: [ایں لفظ در بعضے نسخ نیست.] ایں جملہ را برائے ارتباط کلام مابعد کہ بما قبلش تعلق نمی داشت افزود؛ تا بدانند کہ ایں کلام جداگانہ است. یعنی آنکہ در مقابلۂ فا یا عین یا لام نیفتد، بلکہ دروزن وموزون بعینہ باشد مگر تائے افتعال مبدل غیر مدغم وزائد بہ تبعیت، پس اصطلح بروزن افتعل باشد نہ افطعل، وصرف وجلبب بروزن فعل وفعلل ست نہ فعزل ونہ فعلب. (نوادر الوصول)

ضد آں، وہر یک معروف و مجہول بر دو گونہ است: اثبات و نفی.

بدان - نور الله قلبك وقلوبنا - قیاس آں بود کہ ہر یک ماضی و مضارع بر ہیژدہ صیغہ می آمد موافق عدد اقسام فاعل، لیکن ماضی بر سیزدہ آید، سہ مشترک و باقی خاص، و مضارع بر یازدہ، چہار مشترک و باقی خاص، چنانچہ خواہی دانست، اکنوں شروع می کنم در بیان اوزان صیغ.

صیغہ: [أراد بالصيغة هيئة تحصل للفعل بسبب نسبته إلى الضمير. (يحيى)] در اصل صِوْغة بود، واو از کسرۂ ما قبل یاء شد یعنی زر در بوتہ گداختن، ودر اصطلاح ہیئات عارض بمادۂ کلمہ، وایں تعریف اولی ست از مشہور کہ هيئة للحروف مع الحركات والسكنات؛ زیراکہ بر قِ امر، و ضرب بے تکلف صادق ے آید، بخلاف مشہور چہ قِ حروف وحرکات وسکنات وضرب سکنات نہ دارد، واگرچہ جوابش بتکلف دادہ اند. (نوادر الوصول)

موافق عدد: چہ صیغہا دلالت دارد بر فاعلہا، وقیاس آنست کہ عدد دال بقدر مدلولات باشد.

اقسام فاعل: زیراکہ فاعل غائب واحد وتثنیہ وجمع بود، وہمچنین غائبہ، پس غائب را شش صیغہ باید، وہمین قدر مخاطب ومتکلم را؛ تابضرب شش در سہ ہیژدہ صیغہ بیرون آید. **سیزدہ:** شش برائے غائب، وپنج برائے مخاطب ودو برائے متکلم. (يحيى)

سہ مشترک: فعلتما در تثنیۂ مخاطب ومخاطبہ، وفعلت در وحدان متکلم، وفعلنا در تثنیہ وجمع آں. وعلت اشتراک آنکہ چون متکلم بیشتر روبروئے مخاطب میباشد، ورفع التباس از رؤیت حاصل است، وگاہے کہ متکلم پس حجاب بود اکثر امتیاز بآواز مذکر ومؤنث میگردد؛ لہذا اشتراک اختیار کردند. وچون اندک التباس بود دو صیغہ آوردند، وہمچنین مخاطب بیشتر روبروئے متکلم باشد، لیکن گاہے بودنش در پردہ وجہ امتیازی نیست؛ لہذا یک صیغہ دراں مشترک داشتند وبس. (نوادر الوصول)

باقی خاص: بسبب نیافتن داعی بسوی اشتراک کہ خلاف اصل ست. (يحيى) **چہار مشترک:** [تفعل در حاضر وغائبہ، وتفعلان در تثنیہ غائب وحاضر وحاضرہ، وأفعل در وحدان متکلم، ونفعل در تثنیہ وجمع آں.] اگر گوئی: چرا در مضارع چہار مشترک شد ودر ماضی سہ؟ گویم: چوں مضارع باعتبار کثرت لفظ ومعنی ثقلے دارد لفظے دیگر نیز مشترک کردند ودر تثنیہ یک معنی دیگر افزودند. (نوادر الوصول)

اوزان صیغ: باضافت لامی؛ چہ مراد از اوزان الفاظ موزون بہ است واز صیغ موزون، ودر بعضے نسخ صیغ اوزان باضافت بیانی كما هو الظاهر، ودر بعضے صیغ واوزان ودر بعضے اوزان وصیغ بعطف واقع شدہ، دریں دو صورت إشارہ بآنست کہ موزون بہ را اوزان وصیغ ہر دو می گویند، بخلاف تصاریف دیگر کہ صیغ ہستند نہ اوزان.

اثبات فعل ماضی معروف

فَعَلَ	فَعَلاَ	فَعَلُوْا	فَعَلَتْ	فَعَلَتَا	فَعَلْنَ	فَعَلْتَ
فَعَلْتُمَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتِ	فَعَلْتُنَّ	فَعَلْتُ	فَعَلْنَا	

بحرکات ثلثہ در عین چوں کلمہ "ما" یا "لا" در آرے **نفی ماضی** معروف گردد، نحو: ما فَعِلَ ولاَ فَعُلَ آہ. بدانکہ ....

فَعَلَ: ابتدائے صیغہا از غائب از انست کہ فاعلش ضمیر غائب ست وآں بنکرہ قریب تر ونکرہ اصل ست، وہمچنین مخاطب بہ نسبت متکلم بوے نکارت دارد؛ لہٰذا براں مقدم کردہ شد. (یحیی) **فَعَلاَ فَعَلُوْا:** چوں برائے فرق صیغہا افزودن حروف زیادت اولی بود لہٰذا الف در تثنیہ برائے خفت، وواؤ در جمع برائے ثقل افزودند؛ تا خفیف بخفیف، و ثقیل بہ ثقیل باشد.
فَعَلَتْ: تا را برائے مؤنث ازان افزودند کہ از مخرج ثانی است ومؤنث ہم در خلقت بمرتبۂ ثانی، وسکون ایں تا برائے آنکہ در حروف اصل ست وہم برائے خفت غائب از مخاطب. (یحیی) **فَعَلْنَ:** نون در آں مختصر ھن ست، واصلش فعلھن بود، ہا را حذف کردند؛ تا اجتماع دو آلۂ تانیث لازم نیاید، ولام را ساکن کردند؛ تا توالی اربع حرکات در آنکہ بمنزلۂ کلمۂ واحد ست لازم نیاید. (یحیی)
فَعَلْتَ: ماخوذ است از أنت، وفتح تا دریںجا ازانست کہ مخاطب بہ نسبت متکلم بسیار ست، وکثرت خفت می خواہد. (أنور علي)
فَعَلْتُمَا فَعَلْتُمْ: ایں ہر دو مأخوذ اند از أنتما وأنتم. **فَعَلْتُ:** [تثنیہ دریںجا بسبب اشتراک ذکر نکردہ.] ہرگاہ اختصار تا بالف جہت التباس بہ تثنیہ وبنون برائے التباس جمع ممکن نشد لہٰذا تا را کہ در دیگر اخوات ہم بود افزودند، وبرائے فرق از دیگراں ضمہ دادند.

فَعَلْنَا: نون دریںجا مأخوذ است از نحن، والف برائے فرق از صیغہ جمع مؤنث زائد کردند. **"ما" یا "لا":** برائے دخول "لا" بر ماضی سہ شرط است، اول: تکرار آں بر ماضی دیگر لفظا نحو: ﴿فَلاَ صَدَّقَ وَلاَ صَلّٰى﴾ (القيامة:٣١)، یا معنی نحو: ﴿فَلا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ﴾ (البلد:١١) لأن المعنى: فلا فك رقبة ولا أطعم مسكينا؛ لأنه تفسير للعقبة، دوم: در دعا نحو: لا بارك الله، سوم: جواب قسم نحو: تالله لأعذبنّهم. (نوادر الوصول) **نفی ماضی:** ماضی منفی بــ"لا" منصرف می شود باستقبال اگر در جواب قسم واقع شود نحو: والله لا فعلت. (رضي)
نحو ما فعل: لیکن مفتوح العین خود مستعمل است وہم موزون آں ومضموم العین ومکسور العین خود مستعمل نیست بل موزون آں چوں: کرم وسمع.

بنائے ماضی مجہول از معروفست، **اول آنرا** ضم دہ، و ما قبل آخرش کسرہ **اگر نبود** نحو: فُعِلَ ما فُعِلَ آہ.

فصل

بدانکہ علامت مضارع چہار حرف أتین ست کہ در اولش جا گیرد، الف در یک صیغہ ہمچوں نون، و یا در چہار، و تا در پنج.

اثبات فعل مضارع معروف

يَفَعَلُ	**يفعَلَانِ**	يَفْعَلُوْنَ	تَفْعَلُ	تَفْعَلَانِ	يَفْعَلْنَ	تَفْعَلُوْنَ	تَفْعَلِيْنَ	تَفْعَلْنَ	أَفْعَلُ	نَفْعَلُ

بحرکات ثلثہ در عین چوں علامات مضارع را ضم دہی، ....

بنائے ماضی: نزد مصنف وبعضے دیگر اصل ہمہ مشتقات بلا واسطہ مصدر ست اما مصنف دریجا مطابق جمہور میگوید. (نوادر الوصول) **اول آنرا إلخ:** مصنف دریجا محض درپے بیان معروف ومجہول از ثلاثی مجرد ست، چنانکہ تمثیلش براں دلالت دارد، ودر بیان غیر آں اکتفاء بذکر امثلہ کرد، پس حاجت بداخل کردن مجہول غیر ثلاثی بہ تکلف نماندہ. (نوادر الوصول) **اگر نبود:** اگر باشد بحالت خود بگذار.

فصل: در لغت جدا کردن، ودر اصطلاح پارہ مسائل کہ مغائر باشد احکام آنہا بہ نسبت ما قبل. (یحیی) **أتین:** صیغہ جمع مؤنث غائب ماضی ست از أتی یأتي آمدند آں زناں. **در اولش إلخ:** زیرا کہ اگر یاء را در آخر زائد میکردند بمصدر مضاف بیائے متکلم متلبس مے شد، واگر الف ونون وتاء را مے افزودند بماضی التباس میرفت. (یحیی)

يَفعَلُ: میکند ویا خواہد کرد آں یک مرد در زمانۂ حال یا استقبال، صیغۂ واحد مذکر غائب بحث إثبات فعل مضارع معروف.

يَفْعَلَانِ: بدانکہ اولی برائے زیادت حروف علت است، لیکن چوں در اول زیادت ازاں شدہ بود لہٰذا نون را کہ از حروف زیادت ست، وبا حروف مد مناسب تمام دارد افزودند، ودر تثنیہ کسرہ دادند؛ لأن الساکن إذا حرك حرك بالکسر، ودر جمع فتح برائے خفت وفرق از تثنیہ، وگاہے نون تثنیہ را فتحہ وضمہ ہم دہند چنانکہ ﴿أَتَعِدَانِنِي﴾ (الأحقاف:۱۷) بفتح نون و﴿تُرْزَقَانِهِ﴾ (یوسف:۳۷) بضم آں در قراءت شاذہ آمدہ است. **بحرکات ثلثہ:** لیکن مضموم العین ومکسور العین خود مستعمل نیست، بلکہ موزون او، چوں: ینصر ویضرب، ومفتوح العین خود ہم مستعمل ست. (منہ)

وبما قبل آخر فتحه مضارع مجهول شود نحو: يفعل آه کلمه **ما ولا تغیرے در لفظ مضارع ندہد** نحو: لا يفعل، وما يفعل و"لن" **مضارع را بمعنی مستقبل** گرداند، و مسمّٰی بنفی تاکید بلن، ودر آخر چہار صیغه نصب کند، وجائیکه **نون اعرابی** یابد بیگنند نحو:

لَنْ يَّفعَلَ	لَنْ يَّفْعَلاَ	لَنْ يَّفْعَلُوْا	لَنْ تَفعَلَ	لَنْ تَفعَلاَ	لَنْ يَفعَلْنَ
لَنْ تَفْعَلُوْا	لَنْ تَفعَلِيْ	لَنْ تَفعَلْنَ	لَنْ أَفعَلَ	لَنْ نَفعَلَ	

ما ولا: دخول "ما" بر مضارع نسبت بکلمہ "لا" قلیل ست، لیکن نہ مانند دخول "لا" بر ماضی، ودر قرآن شریف بسیار آمده. (نوادر الوصول)

تغیرے إلخ: مگر تغیر معنوی خود ظاہر ست که از اثبات نفی میشود، اَما بعد دخول "ما" و"لا" بر معنی حال یا استقبال برقرار می باشد یا خاص میشود بیکے. رضی گفته: بدخول "ما" مختص بحال میشود، نحو: ما يقوم زيد، ونیز گفته: که نزد سیبویه از دخول "لا" بسوئے استقبال منصرف میشود، وابن مالک گوید: صلاحیت حال ہم دارد، وقول ابن مالک بعید نیست؛ لقوله تعالى: ﴿وَلا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللهِ﴾ (هود: ٣١) گویم: مذہب سیبویه ہم بعید نیست؛ لقوله تعالى: ﴿لا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ﴾ (الكافرون: ٢). (یحیی)

بمعنی مستقبل إلخ: در معنی "لن" سه قول ست، اول: مشہور ای تاکید نفی مستقبل، دوم: تابید وآں نزد بعضے مخصوص بدنیا بود، ونزد بعضے عام تر، وہمیں مذہب معتزله است؛ لہٰذا نفی رؤیت کرده اند؛ زیراکه حق تعالی ﴿لَنْ تَرَانِي﴾ (الأعراف: ١٤٣) میفرماید، وبنا برایں قول تناقض لازم می آید در مثل قوله تعالى: ﴿قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّى يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَى﴾ (طه: ٩١) چراکه "لن" تابید می خواہد و"حتی" تحدید وانتہا، مگر اینکه ارتکاب تجوز کرده گویند که اینجا بمعنی نفی مجازی مستعمل شد. قول سوم: آنکه مقتضایش نفی مستقبل ست نه تاکید ونه تابید وآن شامل بود تحدید وتابید را، ہمیں مسلک اشاعره است، وگاہے برائے دعا ہم آید نحو: قوله تعالى: ﴿فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيراً لِلْمُجْرِمِينَ﴾ (القصص: ١٧) أي اجعلني لا أكون ظهيرا لهم، خلافا لابن السراج وابن عصفور. (نوادر الوصول ويحيى)

نون اعرابی: ای نونیکه بدل اعراب آمده، وایں سوائے نون جمع مؤنث بیگنند؛ ازانکه علامت رفع به نصب جمع نمی شود. (یحیی)

لَنْ يَفعَلَ: وگاہے "لن" را محمول بر "لم" سازند وجازم قرار دہند، كقوله:

فلن يحلُ للعينينِ بعدكَ منظرٌ (س)

و "لم" بمعنی ماضی منفی گرداند و **مسمّٰی بنفی جحد**، ودر آخر چهار صیغه **جزم کند** اگر حرف علت نبود، **اگر بود بیفگند**، چنانچه در لم یدع، **ونون إعرابی را بیندازد** نحو: لم یفعل آه، چون نون ثقیله در **آخر مضارع** بالام تاکید در اول آن (نخواند آن یکمرد) در آری **نون اعرابی را** حذف کنی، وواؤ جمع راکه ما قبل آن **مضموم ست** ویائے مؤنث حاضر راکه ما قبل آن مکسور ست **بیفگنی**، ....

مسمّٰی بنفی: [من در کتب سلف تا ایں وقت بریں تسمیه اطلاعے نیافته ام. (یحیی)] گویم: از کتب سلف یکے "کتاب الخصائص" است از ابن جنی، در آں بتذکرہ نفی جحد خیلے بسیط داده، پس عدم اطلاع بریں تسمیه از قلّت تتبع است. (عمادي)
جحد: بالفتح بمعنی جحود یعنی دانسته انکار کردن، چوں ماضی متحقق الوقوع باشد لهٰذا نفیش را جحد نامیدند، واضافت نفی جحد لامی ست، کعلم الفقه و شجر الأراك، یعنی اضافت عام بسوئے خاص که مفید تخصیص ست. (نوادر الوصول)
جزم کند: بسبب مشابهت خود در نقل معنی بـ "إن" شرطیه که اصلست در حروف جازمه، یعنی چنانکه "إن" جازمه ماضی وحال را بمعنی مستقبل میگرداند همچنین "لم" مستقبل را بمعنی ماضی میگرداند. (نوادر الوصول) **اگر بود:** ای اگر واؤ ویاء والف بود بیفگند؛ چراکه جازم رفع را از آخر می افگند هر گاه در معتل رفع از جهت استثقال قبل جازم محذوف بود پس هر گاه جازم بر وآمد در آخر سوائے حرف علت که مشابهت تامه با حرکت دارد نیافت لاجرم همیں حرف علت را حذف کردند، ودر ضرورت با "لم" إثبات حروف ثلثه هم آمده. (رضي)
بیندازد: چراکه علامت رفع است. [در شعر "لم" غیر جازم هم آمده. (رضي)] **آخر مضارع:** اگر گوئی: که لام تاکید مضارع را بمعنی حال میگرداند، ونون ثقیله بمعنی استقبال، پس چگونه جمع هر دو درست باشد؟ گویم: که لام تاکید گاهے فقط برائے تاکید آید، ومجرد می شود از معنی حال. (یحیی) **نون اعرابی را:** چراکه فعل بانون ثقیله مبنی می شود ودر مبنی علامت رفع گنجائش ندارد، یا بسبب استکراه اجتماع نونات، وایں نزد کسے ست که فعل بانون ثقیله پیش او معرب ست. (رضي)
مضموم ست: واگر در واؤ جمع مذکر غائب وحاضر ما قبلش مفتوح ومؤنث حاضر ما قبل یاء درآں مفتوح ست چوں: یخشون ویرضون وتخشین وترضین واؤ را در جمع جهت اجتماع ساکنین حرکت ضمه دهند ویا را در مؤنث حاضر حرکت کسره؛ تاما قبل نون در جمع همه جا مضموم ودر مؤنث حاضر همه جا مکسور بیک وتیره باشد. (رضي)
بیفگنی: بسبب اجتماع ساکنین واول آنها مده ست، واگر ایں واؤ بر قرار ماندی البته موجب ثقل شدی، پس ضمه را براں دلیل گذاشتند وواؤ را حذف کردند. وسیبویه گوید: که اگر اضربون واضربین همچو اضربان می گفتند، وواؤ ویاء را حذف نمی کردند خارج از قیاس نبودی همچو تمادّا الثوب. (رضي)

وبعد نون فاعل الف فاصل در آری، وما قبل نون ثقیله در تثنیه وجمع مؤنث ساکن بود، ودر جمع مذکر مضموم، ودر واحد مؤنث حاضر مکسور، ودر چہار باقی مفتوح، ونون ثقیله مکسور باشد اگر پس الف افتد، (غائب باشد یا مخاطب) وگرنه مفتوح (ای مفتوح باشد) چنانچہ لام تاکید.

مضارع مؤکد بلام تاکید ونون ثقیله معروف یا مجهول

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلاَنِّ	لَيَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلاَنِّ	لَيَفْعَلْنَانِّ
لَتَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلِنَّ	لَتَفْعَلْنَانِّ	لَأَفْعَلَنَّ	لَنَفْعَلَنَّ	

ونون خفیفه حکم نون ثقیله دارد ....

الف فاصل: تا اجتماع سه نون زائد که مستکره است لازم نیاید، پس وارد نشود اجتماع سه نون در لیکونَنّ وچہار نون در یمتَنّ؛ زیرا که در اول یک نون اصلی ست ودر دوم دو نون. (نوادر الوصول) **نون ثقیله:** بدانکه دخول این نون اکثر واشہر بر مستقبلے ست که دراں معنی طلب باشد ہمچو امر ونہی واستفہام وتمنی وعرض، وبر مستقبلے که خبر محض باشد داخل نشود إلا وقتیکه بیاید بر اول فعل چیزیکه دلالت بر تاکید کند ہمچو لام قسم، وأما زائدہ برائے توطیه، وہمچنین بر ماضی وحال در نیاید. (رضي)

مضموم: [تا دلیل باشد بر واؤ محذوف.] وایں حکم کلی ست مر جمعے را که واوش از جہت ضمه ما قبل درینجا افتاده باشد، وواحد مؤنث حاضرے را که یائش از جہت کسره ما قبل ساقط شده باشد، وجمعے را که ما قبل واوش مضموم وواحد مؤنث حاضرے را که ما قبل یائش مفتوح باشد؛ چه در صورت اول ضمه وکسرۂ ما قبل بعد سقوط واؤ ویاء بر قرار ماند، ودر صورت ثانی واؤ ویاء را حرکت ضمه وکسره داده شود. (أنور علي) **مکسور:** تا دلیل باشد بر یائے محذوف.

مکسور باشد: بسبب مشابہت وے بانون ثقیله تثنیه در زیادت بعد الف، ووجه کسره نون تثنیه بالا گذشت.

وگرنه مفتوح: ازانکه خفت مطلوب ست. **لَيَفْعَلَنَّ:** ہرآئینه ہرآئینه خواہد کرد، یا کرده خواہد شد آں یک مرد در زمانه استقبال، صیغۂ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید ونون ثقیله معروف یا مجہول.

لَتَفْعَلَنَّ: صیغۂ واحد مؤنث غائب ومذکر حاضر. **لَتَفْعَلاَنِّ:** صیغه تثنیه مؤنث غائب ومذکر حاضر ومؤنث حاضر.

حکم نون إلخ: ای در افادۂ معنی تاکید مستقبل إلا نزد خلیل که بقولش تاکید ثقیله ابلغ است از تاکید خفیفه بدلیل قوله تعالی: ﴿لَيُسْجَنَنَّ وَلَيَكُوناً مِنَ الصَّاغِرِينَ﴾ (یوسف: ۳۲)؛ زیرا که زن عزیز را مسجون بودن حضرت یوسف علیه السلام بسیار مطلوب بود از صاغر بودن شان علیه السلام. (نوادر الوصول)

جزآنکہ خودش ساکن ست، وجائیکہ پیش از ثقیلہ الف آید در نیاید.

مضارع مؤکد بلامِ تاکید ونون خفیفہ معروف یا مجہول

لَيَفْعَلَنْ	لَيُفعَلُنْ	لَتَفْعَلَنْ	لَتَفْعَلُنْ	لَتَفْعَلِنْ	لَأَفْعَلَنْ	لَنَفْعَلَنْ

چوں لائے نہی در آید بمعنیٰ منع گرداند و عمل "لم" کند، نحو: لا تفعل آه. در نہی ہم نون ثقیلہ وخفیفہ بطوریکہ دانستی در آر. لام مکسور کہ آں رالام امر خوانند..........

وجائیکہ: ای در مثنی وجمع مؤنث در نیاید بسبب لزوم التقائے ساکنین علی غیر حدہ، لیکن یونس وکوفیین بہر دو الحاق آں جائز داشتہ اند، پس بعد لحوق ایں نون یا ساکن میماند، وہمیں ست مروی از یونس، وجواب میدہد از التقاء ساکنین باینکہ الف واقعہ قبل ایں نون بمنزلہ حرکت ست؛ چراکہ در آں مدہ است.

وازینجا ست قراءۃ نافع: ﴿مَحْيَايَ﴾ (الأنعام: ١٦٢) وقولهم: "التقتْ حلقَتا البطانِ" ای بسکون ما بعد الف، ویا متحرک می شود بکسرہ از جہت التقائے ساکنین، وبریں وجہ حمل کردہ شد قولہ تعالی: ﴿وَلَا تَتَّبِعَانِ﴾ (يونس: ٨٩) بتخفیف نون، پس آنکہ ہر یک از خفیفہ وثقیلہ نزد سیبویہ اصل ست برأسہ، ونزد کوفیین ثقیلہ اصل ست. (رضي)

لَيَفْعَلَنْ: ہر آئینہ ہر آئینہ خواہد کردیا، کردہ خواہد شد آں یک مرد در زمانہ استقبال، صیغۂ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید ونون خفیفہ معروف یا مجہول. **لَتَفْعَلَنْ**: صیغۂ واحد مؤنث غائب، ومذکر حاضر. **لَتَفْعَلُنْ**: باسقاط صیغۂ تثنیہ وجمع مؤنث غائب از جہت الف، واسقاط صیغۂ تثنیہ مذکر حاضر نیز از جہت الف.

لَتَفْعَلِنْ: باسقاط صیغۂ تثنیہ وجمع مؤنث حاضر از جہت الف.

بمعنیٰ منع: یعنی مضارع بعد دخول لائے نہی مسمّٰی بہ نہی شدہ باآنکہ نہی نزد مصنف در مضارع داخل است، لہٰذا فعل را در ما سبق بسوئے نہی تقسیم نکرد. (نوادر الوصول)

لام امر: [احتراز است از لام کي کہ آں نیز مکسور باشد. (نوادر الوصول)] ابن ہشام در مغنی می آرد کہ ایں لام بعد واوٗ وفاء اکثر ساکن شود، وگاہے متحرک ماند، نحو: ﴿فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي﴾ (البقرة: ١٨٦) وبعد "ثم" بالعکس نحو: ﴿ثُمَّ لْيَقْضُوا﴾ (الحج: ٢٩) بسکون لام در قراءت کوفیان وقالون وبزی، وگاہے بقرینہ در شعر باوجود بقائے عمل حذف شود، خلافا للمبرد، وکسائي در نثر نیز بشرط تقدم لفظ "قل" جائز داشتہ نحو: ﴿قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ (إبراهيم: ٣١) أي ليقيموا، وابن مالک گفتہ: گاہے در نثر بعد قول خبرے محذوف شود نحو:

قلت لبواب لديه دارها تيذن؛ فإني حموها وجارها

=

در مضارع عمل "لم" کند و بمعنی امر گرداند، ودر نیاید بر صیغۂ معروف برائے خطاب.

مضارع معروف بلام امر

لِيَفْعَلْ	لِيَفْعَلاَ	لِيَفْعَلُوْا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلاَ	لِيَفْعَلْنَ	لِأَفْعَلْ	لِنَفْعَلْ

مضارع مجہول بلام امر

لِيُفْعَلْ	لِيُفْعَلاَ	لِيُفْعَلُوْا	لِتُفْعَلْ	لِتُفْعَلاَ	لِيُفْعَلْنَ	لِأُفْعَلْ	لِنُفْعَلْ

فصل

بدانکہ امر را پنج صیغہ است، وبنائے آں از مضارع مخاطب معروف می گیرند، ....

= أي لتأذن، واین حذف بضرورت شعری نیست؛ چہ ایذن بجائے تیذن مستقیم می شود. (نوادر الوصول)

در نیاید: قیاس آں بود کہ امر مخاطب معروف ہم بلام باشد، لیکن برائے کثرت استعمال لام با حرف مضارع حذف کرد، وچوں اعراب مضارع بجہت مشابہت اسم فاعل بود، وآں بعد حذف باقی نماند؛ لہذا امر را مبنی کردند، وکوفیان چوں آنرا در احادیث واشعار بلام ہم یافتند محذوف اللام را بتقدیرش معرب قرار دادند.

وبدانکہ اگر مامور جماعتے باشد کہ بعضے ازاں حاضر وبعضے غائب اند، قیاس آنست کہ حاضر را بر غائب تغلیب ساختہ بصیغۂ حاضر مامور کنند، ودریں صورت بر قلّت جائز است ادخال لام بر صیغۂ خطاب ہم؛ تا لام افادۂ غیبت وتا افادۂ خطاب بکند، پس لفظ برائے مجموع امرین بود، وازینجا در قراءت شاذہ "فبذلك فلتفرحوا" آمدہ. (رضي)

بر صیغۂ معروف: وداخل می شود بر مضارع برائے طلب فعل ولام دعا، نحو: ليغفر الله لنا داخل ست در لام امر. (رضي)

برائے خطاب: بلکہ بر صیغہائے غائب ومتکلم معروف ومجہول در آید نزد بصریان. **لِيَفْعَلْ:** ای باید کہ بکند یا بگو: کہ کند.

فصل: مخفی مباد کہ اوامر ونواہی سوائے امر حاضر معروف معرب وقسم مضارع عند؛ لہذا ہمہ را در یک فصل آورد، بخلاف امر حاضر معروف کہ مبنی وقسم مضارع ست؛ لہذا فصلش جدا کرد. **پنج صیغہ:** تثنیۂ مذکر ومؤنث مشترک باقی خاص.

وبنائے آں از مضارع: تحقیق نزد مصنف آنست کہ امر ومضارع وغیرہ ہمہ از مصدر ماخوذ اند، لیکن اینجا موافق جمہور کلام میکند، چنانچہ لفظ "می گیرند" کنایہ بآنست، ودر بعضے نسخ بجائے "می گیرند" لفظ "است" واقع شدہ، بریں تقدیر ہم مضائقہ ندارد؛ چہ مصنفان بدون اشارت ہم اکثر موافق جمہور حرف زنند وتحقیق خود جائے دیگر کنند. (نوادر الوصول)

علامت آنرا **بیفگنی**، پس اگر ما بعدش ساکن بود بجایش **ہمزۂ وصل** مضموم در آر اگر عین کلمہ مضموم بود، و گرنہ مکسور، ودر آخر آں حکم "لم" جاری کن امر شود.

اِفْعَلْنَ	اِفْعَلِيْ	اِفْعَلُوْا	اِفْعَلاَ	اِفْعَلْ

بحرکات ثلثہ در عین وہر در نون بنہجیکہ پنداشتی در آرے.

فصل

بدانکہ ماضی وامر وحرف **مبنی اصل**..............................

بیفگنی: تا خفت کہ کثرت استعمال او میخواہد حاصل آید. اگر گوئی: بعد حذف ہمزہ مے آید پس چہ تخفیف در لفظ باشد، بلکہ في الجملہ ثقل ست؛ چہ ہمزہ مکسور یا مضموم بود وعلامت مضارع مفتوح. جوابش آنکہ: بودن ہمزہ در ہر صیغہ امر ضرور نیست، چوں: عد وضع وکلم وتکلم، ودر صیغہائے کہ می آید بحالت وصل مے افتد، پس اعتبار رانشاید.
ساکن: واگر متحرک باشد آخر راساکن کن اگر حرف صحیح بود چوں: از تَعِدُ عِدْ، واگر آخر حرف علت بود آنرا بیفگن، چوں: قِ از تقي. (نوادر الوصول) **ہمزۂ وصل**: بدانکہ ہمزۂ وصل خواہ بر اسم آید یا بر فعل وحرف ازانجاکہ حرف مبنی است واصل در بنا سکون باید کہ ساکن باشد، وچوں در تحریک ساکن کسرہ اصل ست سزاوار آں بود کہ وقت حاجت مکسور گردد، وعلتے دیگر برائے کسرہ اش تلاش نباید کرد، مگر برائے ضمہ وفتحہ کہ خلاف اصل ست حاجت علت افتد.
پس ضمہ اش در اکثر احوال تابع ثالث باشد، در امر چوں: اُقتل، ودر غیر آں، مثل: اُقْتُدِرَ ماضی مجہول؛ تا دم خروج کسرہ بطرف ضمہ لازم نیاید؛ چراکہ ساکن مانع قوی نیست، کذا في "الرضي"، وبعضے گفتہ اند: کہ ہمزہ تابع حرکت ثالث ست، پس با مضموم مضموم باشد، نحو: اُنصر، وبا مکسور مکسور، لیکن با مفتوح مفتوح نشود برائے التباس بمضارع متکلم در حال وقف، ولاجرم مکسور گردد؛ ازانکہ کسرہ بہ نسبت ضمہ خفیف ست.
ووجہ زیادت ہمزہ برائے ابتداء بسکون آنکہ ایں حرف ہنگام خروج صوت از ہمہ حروف حلقی مقدم ست، وحروف حلقی بر ہمہ حروف باقیہ مقدم؛ ولہٰذا در حروف ہجا مقدم آوردہ اند، ووجہ تسمیہ اش آنکہ ایں ہمزہ بحرف ساکن وصل می شود ومی پیوندد، ویا آنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل وبعد خود راباہم وصل می نماید، یاآنکہ متکلم بہ سبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب نمیرسد چوں ہمزہ افزودہ شود بمطلب خود واصل گردد کذا في "نوادر الوصول".
مبنی اصل: [نزد جمہور؛ زیراکہ بشدت امتزاج حرف آخرش حکم وسط پیدا کردہ، ووسط محل اعراب نیست، ونزد بعضے معرب است باعراب تقدیری.] مبنی نزد زمخشری کلمہ ایست کہ آخرش بدخول عوامل لفظا یا تقدیرا تغیر نہ پذیرد، پس نزد او زید وعمرو=

ولازمند، ومضارع معرب ست مگر وقت لحوق نون فاعل ونون تاکید. واسم بر دو گونہ است: مبنی آنکہ آخر وے بدر آمدن عامل تغیر نیابد نحو: من ضرب هؤلاء؟ **ومعرب یعنی قبول کنندہ اعراب** نحو: ضرب زيد ورأيت زيدا ومررت بزيد **دو نوع ست: متمکن کہ جائے دہد اعراب وتنوین را** امکن ومنصرف **نیز خوانندش، ومتقی کہ جائے ندہد کسرہ وتنوین را مگر بداعیہ،** نحو: صدق أحمد، **ونیز بر سہ گونہ است: مصدر اسمے کہ** ....

= در حالت افراد معرب ست، وابن حاجب آنرا مبنی داند وعند الترکیب معرب خواند، ومبنی اصل آنکہ بنایش محتاج مشابہت مبنی دیگر نبود، مثل امر وحروف وماضی، وغیر اصل کہ محتاج مشابہت بود، وآنرا لازم ست کہ مدام بیک حال ماند، چوں اسم اشارہ کہ محتاج بمشار الیہ است، ومثل حرف کہ بضم ضمیمہ احتیاج دارد، یا عارض کہ گاہی مبنی بود وگاہی معرب، مثل منادی مفرد نحو: یا زید! کہ با حرف ندا مبنی ست وبدون آں معرب. (نوادر الوصول)

لازمند: ای بنائے ایشان گاہے جدا نشود. (منہ) **آخر وے:** ایں تعریف بطور جار اللہ زمخشری ست.

عامل: آنچہ آخر کلمہ را بگرداند از حالتے بحالتے. (منہ)

من ضرب هؤلاء: یحتمل کہ "من" مرفوع باشد بر ابتداء یا منصوب بود بر مفعولیت. **متمکن:** مخفی نماند کہ متمکن نزد اہل فن بمعنی معرب كما في "الصحاح" نہ بمعنی منصرف چنانکہ مصنف گفتہ آرے أمکن بمعنی منصرف، وغیر أمکن بمعنی غیر منصرف از اصطلاحات فن ست. (نوادر الوصول)

جائے دہد: ای استحقاق دخول تنوین دارد، پس منتقض نشود بمثل: الرجل وغلام زید کہ دراں بالفعل نیست. (یحیی)

تنوین: مراد از تنوین اینجا تنوین مقابلہ وتمکن است؛ چہ تنوین تنکیر لاحق می شود مبنیات را چون: صهٍ ومهٍ کہ اسم فعل اند، وہمچنین عوض مختص معرب نیست، چوں: حينئذ، وہمچنین تنوین ترنم بمطلق کلمہ فعل باشد یا اسم یا حرف در آخر قوافی برائے مد صوت می آید. (نوادر الوصول)

متقی: لاتقائه من الكسرة والتنوين. (یحیی) **کسرہ وتنوین:** [ای نون ساکن کہ در آخر میخوانند نمی نویسند.] حرف عطف مشعر ست بمذہب زجاج کہ ہر دو را بالذات از غیر منصرف ممنوع داند، بخلاف جمہور کہ ممنوعیت کسرہ نزد شاں بہ تبعیت تنوین ست. (نوادر الوصول)

مصدر اسمے کہ: ایں تعریف بطور مسلک بصریین ست، ونزد کوفیین فعل ماخذ مصدر ست. (ش)

ماخذ فعل بود ودر آخر معنی فارسی آں دن آید یا تن. و**مشتق** ای لفظے **مصوغ از مصدر** باحداث
ساختہ شدہ
ہیئتے و معنی **بابقائے** مادہ و معنی آں كصوغ الأواني و**الحُلي** من الفضة. وجامد کہ نہ مصدر
جمع آنیۃ بمعنی ظرف   زیور از نقرہ
ونہ مشتق از وست **بر سہ وجہ** ست: **ثلاثی** کہ درو سہ حرف اصلی بود، ورباعی کہ درو چہار حرف
اگرچہ زائد نیز بود
اصلی است، وخماسی کہ درو پنج حرف اصلی باشد وہر یک دو قسم است: مجرد کہ درو حرف زائدہ
از ثلاثی ورباعی وخماسی   ای تنہا از زائد
نبود، چوں: **فَرَس**..

ماخذ فعل إلخ: [احتراز ست از ضاربية ومضروبية.] حقیقۃ جائیکہ فعل باشد، یا تقدیرا جائیکہ فعل را از و مطلقا بنا نکردہ باشند، مثل: أفكل بروزن أحمد بمعنی لرزیدن از سرما یا خوف کہ ففعلش نیامدہ. ومراد از فعل اصطلاحے ست واز ماخذ حقیقی مقابل جعلی، پس لبن وخریف مثلا کہ ماخذ جعلی برائے ألبن وأخرف است وارد نشود. (نوادر الوصول)

ودر آخر: ایں تعریف مشہور ست کہ مصنف ازاں عدول کردہ حکمے از احکام مصدر قرار داد؛ زیرا کہ بر لفظ عنق بمعنی گردن، ونفسہ بمعنی خویشتن صادق می آید. (نوادر الوصول) **مشتق**: بدانکہ اشتقاق برآمدن لفظے ست از لفظ دیگر بادنی تغیر بشرط مناسبت در لفظ و معنی، وآں بر سہ قسم ست؛ زیرا کہ ایں تغیر یا بہ تبدیل حرفے باشد بجائے حرف دیگر متحد المخرج، وآنرا اشتقاق اکبر گویند، چوں: نعق از نهق، یا بسبب تقدیم حرفے وتاخیر دیگرے چوں: جبذ از جذب، وایں را اشتقاق کبیر نامند، ویا تغیر بدون تبدیل وتقدیم وتاخیر واقع شود، وآں را اشتقاق صغیر خوانند، چوں: ضرب از ضربٌ. صغیر عبارت است از خروج لفظے از لفظے باوجود مناسبت در حروف وترتیب، وکبیر از خروج بدون ترتیب، واکبر از خروج بشرط مناسبت در مخرج. ومراد دریںجا اشتقاق صغیر ست.

از مصدر: خارج شد ازاں آنچہ از مصدر نیاید چوں ذأبت ماخوذ از ذئب کہ اسم ست. (شرح الأصول)

بابقائے: [احتراز است از جبذ مشتق از جذب باشتقاق کبیر.] احتراز ست از نعق مشتق از نهق باشتقاق اکبر.

الحلي: بروزن دُلِي اصلش حُلُوْيٌ، بود بقاعدہ مرمي حلي شد. **بر سہ وجہ**: مقسم ایں اقسام جامد را قرار داد نہ مطلق اسم معرب را؛ زیرا کہ مصدر خماسي الأصل نمی باشد، و تقسیم اسم معرب باقسام ثلاثہ مستدعی تقسیم مصدر ہم بطرف خماسی بود.

ثلاثی: [اگر گوئی: اسم آحادی وثنائی ہم باشد، چوں: کاف خطاب وما ومن، پس چرا ذکر نکرد؟ گویم: ایں اسماء مبنی ست وایںجا تقسیم معرب.] بضم اول منسوب ست بسوئے ثلاثہ مفتوح، وضمۂ اول از تغیرات نسبت ست، وہمچنین رباعی وخماسی بضم اول منسوب باربعہ وخمسہ نہ منسوب بہ ثلاث ورباع وخماس بالضم؛ زیرا کہ بر زید ثلاثی صادق نمی آید چہ زید منسوب سہ سہ حرف نیست. (نوادر الوصول) **فرس**: جنس اسپ نر باشد یا مادہ، کذا في "القاموس".

وجَعْفَر وفَرزدق ومزید کہ دروزائد ہم بود، چوں: حِمَار وقِنْفَخْرو خُزَعْبِيْلٌ، **زیادتی** اسم بیش از چہار حرف نبود، ولا یتجاوز سبعا. پس بدانکہ مصدر فعل ثلاثی مجرد اکثر بریں اوزان می آید:

فَعْل[1]	فِعْل	فُعْل	فَعْلَة	فِعلة	فُعلَة	فَعَل	فَعِلَ	فَعْلة
فَعِلَة	فِعَل	فُعَل	فَعَال	فِعَال	فُعَال	فَعَالة	فِعَالة	فُعَالَة

جعفر: بمعنی نہر صغیر وکبیر، ونزد بعضے بمعنی نہرپر، وبمعنی ناقۂ فربہ، ونام ابن کلاب، ونام یکے از ائمہ، وپسر یحیی برمکي، وکیمیا گری کہ زرجعفري منسوب باوست، وآنچہ بمعنی خرپزہ وحمار شہرت دارد در کتب معتبرہ لغت ازاں اثرے پدید نیست. (نوادر الوصول)

فرزدق: بفتحتین وسکون ثالث وفتح رابع بمعنی پارہ خمیر مدور، ولقب ہمام بن غالب برائے آنکہ کوتاہ قد وفربہ بود، یا بنا بر آنکہ روئے مدور درشت وقبیح داشت. **زیادتی:** بدانکہ ازدیاد "یاء" در مصدر معمولست، وحاجت مے افتد در تصحیح آں بتاویل بعید، چنانکہ سروری در "شرح گلستان" وجلبی وخطائی در حواشی "مطول" در لفظ خصوصیت بضم خاء رفتہ، وحاصل کلام ہمہ آنکہ مصدر رایعنی سلامت وخصوص را مثلا بمعنی فاعل گیرند پس یائے مصدری براں افزایند، وایں محض تکلف ست.

لہذا عبد الحکیم ایں توجیہ را غیر مرضی میدارند، ونور اللہ احراري بتغلیط لفظ سلامتی وامثال آں تنصیص مینماید، معہذا اگر از بعضے اکابر ہمچو الفاظ از قلم برآید تا امکان بتصحیحش باید کوشید وتغلیط نباید نمود، چنانکہ مسلک صاحب "بہار عجم" ست؛ لهذا تاج الأذکیاء ورئیس الکملاء مولانا أبو محمد سعد اللہ - غفر اللہ ذنوبہم- در شرح ایں لفظ تاویلے اختیار کردہ قائل بزیادت شدہ اند واز نسبت تغلیط بہ مصنف کف لسان فرمودہ. (أنور علي)

فِعْل: بالکسر، چوں: فسق از حکم بیرون آمدن، ازض. **فَعْلَة:** بالفتح، نحو: رحمة مہربانی کردن، ازس.

فعلة: بالکسر، نحو: نشدة گم شدہ را جستن، ازن. **فُعلَة:** بالضم، نحو: کدرة غبار آلود شدن، ازس.

فَعَل: بفتحتین، نحو: طلب جستن، از ن. **فِعلة:** بفتح وکسر، نحو: سرقة دزدیدن، از ض. **فِعَل:** بالکسر والفتح، نحو: صغر کوچک شدن، ازك.

فُعَل: بالضم والفتح، نحو: ھدی راہ نمودن، از ض. **فَعَال:** بالفتح، نحو: ذھاب رفتن، از ف. **فِعَال:** بالکسر، نحو: صراف سبک بگشتی آمدن، از ض. **فُعَال:** بالضم، نحو: سؤال خواستن، از ف. **فَعَالة:** بالفتح، نحو: زھادة پرہیز گار شدن، ازس. **فِعَالة:** بالکسر، نحو: درایة دریافتن، ازض. **فُعَالَة:** بالضم، نحو: بغایة جستن، ازض.

---

[1] چوں قتل کشتن.

فَعِيلٌ	فَعِيْلَة	فُعُوْل	فُعُولة	مَفْعَل	مُفْعِل	مَفْعَلة	مَفْعِلة	فَعْلیٰ
فِعْلیٰ	فُعْلیٰ	فَعْلان	فِعْلان	فُعْلاَن	فَعَلان	فَعَالِيَة	فَعْلُوْلَة	

ومی آید بر مَفْعُوْلٌ ومَفْعُوْلَة وفاعِلَةٌ وفَعُوْلٌ ومَفْعُلَةٌ وفَعُّوْلَة وفَعْلُوَّة وفَعْلاء وفَيْعلُوْلَة وجز آں و للمبالغة (یعنی کمتر) تَفْعَالَ وفعّيلى وفَعَلُوْت وفَعْلُوْتیٰ وتِفعَّال.........................

فَعِيلٌ: نحو: وميض درخشیدن برق، از ض. فَعِيْلَة: نحو: قطيعة بریدن از خویشی، از ن. فُعُوْل: بالضم، نحو: دخول درآمدن از نصر. فُعُولة: بالضم، نحو: صهوبة سرخ وسفید شدن، از س.

مَفْعَل: نحو: مدخل درآمدن از نصر، ومرجع باز گشتن از ضرب، ومسعاة، أصله: مسعية، یا الف شد کوشش کردن از فتح، ومحمدة ستودن از سمع، ودعوي خواندن از نصر، وذكرى یاد کردن از نصر، وبشري مژده دادن از نصر، وليان، أصله لويان واوٗ یا شد ودر یا ادغام یافت مدافعت کردن از ضرب، وحرمان بے بہرہ ماندن از ضرب، وغفران بخشیدن از ضرب، وكراهة ناخوش شدن از سمع، وقيلولة در نیمروز خفتن از ضرب.

فَعَلان: نحو: نزوان جستن نر بر مادہ، از نصر. مفعول: نحو: مكذوب ومكذوبة وكاذبة دروغ گفتن، از ض.

فعول: نحو: قبول پذیرفتن، از س. مَفْعُلَةٌ: نحو: مملكة مالک شدن، از ض. فعولة: نحو: جبورة تکبر کردن، از ن.

فعلاء: نحو: رغباء خواہش کردن، از س.

فَيْعلُوْلَة: نحو: كيونونة شدن از ن، اصلش نزد اخفش وکوفیان کونونة بضم فا کلمہ بود، ضمۂ فا بفتحہ بدل کردند؛ تا بہمہ مصادر ذوات الیاء کہ مفتوح الفاء اند موافق شود، پس ازاں واوٗ را بیا بدل کردند برائے حمل بر اخوات او وایں تکلف محض ست، وسیبویہ وبصریان گویند: اصل آں كيونونة بفتح عین ست، واوٗ بقاعدۂ مرمي یا شد ودر یا ادغام یافت، پس ازاں یائے مفتوح برائے تخفیف حذف شد، رضي گوید: قول سیبویہ اولی ست.

للمبالغة: اختلاف کردہ اند کہ در اوزان مبالغہ ومصادر آیا مناسبت ست؟ وایں مسلک زمخشری ست، وبہمیں رفتہ اند غیر سیبویہ بدلیل آنکہ چوں ایں باب کثیر الاستعمال ست اولی کہ قیاسی باشد، وسیبویہ گوید: کہ ثلاثی اند لا غیر. (شرح المراح)

تَفْعَال: نحو: تجوال بسیار جولان کردن، از نصر. فعّيلى: نحو: دليلى بسیار راہ نمودن، از نصر.

فَعَلُوْت: نحو: رغبوت بسیار خواہش کردن، از س. فَعْلُوْتىٰ: نحو: رغبوتى بسیار خواہش کردن، از سمع.

تِفعَّال: نحو: تقطاع بکسر تین وتشدید طاء بسیار بریدن، از منع.

وغیرها، وبنائے **مَفْعِل** مطرد ست **كفَعْلة** لِلْمَرَّة وفِعْلة لِلحَالة، واسم **مشتق** شش نوع است:
ضربت ضربة جلست جلسة

اسم فاعل، وزنه من الثلاثي المجرد:

فَاعِلٌ	فَاعِلاَنِ	فَاعِلُوْنَ	فَاعِلَةٌ	فَاعِلَتَانِ	فَاعِلاَتٌ

وللمبالغة:

فعِل	فَعِيْلٌ[1]	**فَعُوْلٌ**	**فَعَّال**	**فُعَّال**	**مِفْعَل**	مِفْعَال	**مِفْعِيْل**	**فِعّيْل**	**فُعَلة**	**فُعَّل**

غيرها: چوں: كذاب بالكسر وتشديد ذال، وغلبى وغلبة بضمتين وتشديد ياء، وغلبى بكسرتين وتشديد، وساكونة بضم كاف، وكبرياء بالكسر وكسر راء، وغلواء بر وزن علماء از حد گزشتن، والعونة بضم همزه وعين مهمله بسيار يارى كردن. (شرح الأصول)

مَفْعِل: بكسر عين وفتح آں. (نوادر الأصول) **كفَعْلَة إلخ:**

المفعل للموضع والمفعل للآلة الفعلة للمرة والفعلة للحالة

اسم فاعل: [آنکه دلالت کند بر چیزیکه در وصفت حادث شده، چون: ضارب یعنی شخصیکه در ووصف زدن حادث شده. (منه)] بدانکه صرفیان از مصدر واسم فاعل وغیره بحیثیت اشتقاق وتعداد صیغ وجزآں بحث می کنند، ونحویان از حیثیت عمل لہنا.

فَاعِلٌ: برائے مذکر وگاہے برائے مؤنث آید، چوں: حائض وطالق که اسم فاعل اند بتاویل شيء طالق وانسان حائض نزد سیبویه، وخلیل گوید: که اسم فاعل نیستند بلکه ایں اشتقاق از حیض وطلاق ہمچو اشتقاق دارع ست از درع بمعنی صاحب درع پس بمعنی ذو طلاق وذو حیض باشد، وکوفیان گویند: تاء درینها مقدر ست بجهت عدم لبس واختصاص بمؤنث، ورد میکند آنرا امرأة حاملة ومرضعة که باعدم لبس تاء مقدر نیست. **فعِل:** نحو: حذِر بسیار پرہیزگار، از علم.

فَعُوْلٌ: نحو: ضروب بسیار زننده. **فَعَّال:** نحو: قطاع بسیار برنده، از منع. **فُعَّال:** نحو: ضُرّاب بسیار زننده.

مِفْعَل: نحو: مجزم ومجزام بسیار قطع کننده، از ضرب. **مِفْعِيْل:** نحو: منطيق بسیار گو، از ض.

فِعّيْل: نحو: شريب بسیار نوشنده، از علم. **فُعَلة:** نحو: ضحكة بسیار خنده کننده، از علم. **فُعَّل:** نحو: قلب بسیار دانا بتقلیبات امور از ض.

---

[1] نحو علیم بسیار دانا.

ونحو ذلك، ويزاد التاء للتأكيد، نحو: **علاّمة وفروقة ومجزامة.**
برائے زیادت در مبالغہ

و اسم مفعول، وزنه منه:

مَفْعُوْلٌ[1]	مَفْعُولان	مَفْعُوْلُوْن	مَفْعُوْلَةٌ	مَفْعُوْلتان	مَفعُوْلاتٌ

وفَعُولٌ و **فَعِيل** و **فُعلة**، وقلّ **فَعْل** وفِعل وفاعل.
قتول بمعنی مقتول — کاتم بمعنی مکتوم

واسم تفضيل، ميزانه: أفعل فُعلىٰ، والجمع أفاعِلُ.
کنندتر آں یک مرد

واسم آله، ميزانها: **مِفْعَل مِفعَلَة مِفْعَال**، وقَلّ فِعَال، والجمع: **مَفَاعِل** ....

علامة: بسیار بسیار داننده از علم. **فروقة:** بسیار جدا کننده ازعلم. **مجزامة:** بسیار برنده از ض.

اسم مفعول: [آنچه دلالت کند بر چیزیکہ بروماخذ فعل واقع شود، چوں: مضروب: زده شده. (منه)] بنائے آں از مضارع مجہول ست، چوں زیادت حرف علت ممکن نبود لہٰذا از حروف زیادت بعد حذف علامت مضارع میم مفتوح در اولش آورند؛ چہ اگر ضمہ علامت مضارع باو میدادند التباس بمفعول إفعال ے شد. وچوں بعد فتحہ ہم التباس باسم ظرف لازم بود عین را ضمہ دادند، و بجہت غرابت ایں وزن باشباع خواندند؛ تا واوے پیدا شد. وشرط بنائش آنکہ فعل متعدی باشد؛ چہ از لازم بدون تعدیہ بحرف جر بنائے مفعول درست نیست، نگوئی: مذهوب ونہ ذُهِبَ مجہول. (شرح صراح، رضي)

فَعِيل: جريح بمعنی مجروح. **فُعلة:** چوں: ضحكة آنکہ بروخندند. **فَعْل:** نحو: قبض بمعنی مقبوض .

اسم تفضيل: وآں اسمے ست کہ اشتقاق کرده شود از فعل برائے کسے کہ متصف باشد بزیادت بر غیر خود دراں فعل. (شرح الأصول)

ميزانه: نہ گفت: ميزانه منه؛ زیراکہ افعل تفضیل از غیر ثلاثی مجرد نیاید؛ چہ محافظت حروف آں ممکن نیست، وتفضیل درانجا بزیادت لفظ أكثر یا أشد باشد، چوں: أكثر استعمالا وأشد استخراجا، وہمچنین از لون وعیب وبرائے تفضیل مفعول نیاید، ونحو: أعطاهم وأولاهم ازمزید، وأحمق من هبنقة از عیب، وأشهر وأشغل برائے مفعول شاذ ست.

اسم آله: اسمیکہ ساختہ شود از فعل برائے آلہ. (شرح الأصول)

مِفعَل مِفعَلَة: چوں: مخيط آلہ دوختن، ومفرقة آلہ جدا کردن، مکسور شد میم تافرق شود درمیان او وظرف. (منه)

مِفْعَال: بکسر فاء، چوں: مخياط آلہ دوختن. **مَفَاعِل:** جمع مفعل ومفعلة، چوں: مخائط ومفارق.

---

[1] کرده شده.

مَفَاعِيْلُ و**فعَائِل**، و**شذّ مُدُقّ** و**مُنخُلٌ**.

واسم ظرف، وزنه منه: **مَفْعَل مَفعِل**، والجمع: مَفَاعل.

صفت مشبہ، أوزانها منه:

فَعْل	فِعْل	فُعْل	فَعَل	فَعِل	فَعُل	فِعَل
فِعِل	فُعّل	فعُل	أَفعَلُ[۱]	فاعِل	فَيعل[۲]	فَعال

مَفَاعِيْلُ: جمع مفعال، چوں: مفاتيح جمع مفتاح. **شذّ مُدُقّ**: بمعنی کوبہ، ومنخل بمعنی پرویزن، ہمچنین مسعط ومدهن ہمہ بروزن بلبل، ومكحلة ومحرضة بروزن بلبلة بمعنی ناسدان، وروغن دان وسرمہ دان وآلۂ صاف کردن گیاہ اشنان، وسیبویہ گفتہ: ایں الفاظ اسمائے آں ظروف ست نہ اسم آلہ، پس حاجت بہ شاذ گفتنش نیست، مصنف ہم در "أصول" ہمین راا ختیار کردہ.

مُنخُلٌ: [اِی غربال آہنی کہ ازاں ادویہ بیزند. (منہ)] وملحق ست باسم آلہ وزن فعول بالفتح چوں: وقود آنچہ بآں آتش کنند، وقيوء آنچہ بآں قے کنند. (شرح الأصول) **مَفْعَل مَفعِل**: یعنی وقتیکہ مضارع مفتوح العین یا مضموم العین، یا ناقص از ہر باب کہ باشد مفتوح العین آید، چوں: مفتح ومنصر وموتی ومرمی ومحيى ومقر ومذب، ومفعل بکسر عین وقتیکہ مضارع مکسور العین بود، یا مثال از ہر باب کہ باشد مفتوح العین آید، چوں: مضرب وموعد وموضع وميسر. (منہ)

صفت مشبہ: اِی لفظے کہ دلالت کند بر چیزیکہ درو صفت ثابت باشد نہ حادث، چوں: حسن اِی شخصیکہ درو نکوئی ثابت است، بخلاف اسم فاعل کہ دلالت کند بر چیزیکہ درو صفت حادث شدہ باشد، چوں: ضارب یعنی کسیکہ درو صفت زدن حادث شدہ. (منہ)

فَعْل: بالفتح، نحو: صعب دشوار، از ك. **فِعْل**: بالكسر، نحو: صفر خالی، از س. **فُعْل**: بالضم، نحو: صلب سخت، از ك. **فَعَل**: نحو: حسن نیکو، از ك. **فَعِل**: خَشِن درشت از ك. **فَعُلٌ**: نَدُسٌ زیرک، از ع. **فِعَلٌ**: رِيَمٌ پراگندہ. **فِعِل**: بِلِزٌ کوتاہ وزن فربہ. **فاعِل**: نحو: کابر بزرگ، از ك. **فَعال**: نحو: جبان نامرد، از ك.

[۱] نحو احمر سرخ. [۲] نحو جيد دازن.

فِعال	فُعَال	فَعّال	فُعّال	فَعِيْل	فَعُول [۱]	فَعْلی [۲]
فُعْلیٰ [۳]	فَعَلی	فَعْلان [۴]	فُعْلان	فَعَلان	فَعلاء [۵]	فُعَلاء

وغير ذلك.

اسم ثلاثی مجرد را ده وزن ست:

فلسٌ [۶]	فَرَسٌ [۷]	كتفٌ [۸]	عَضُدٌ [۹]	حبر

فعال: نحو: هجان شتر سفید. **فُعَال:** [نحو: كُبَار بزرگ، ازك.] نحو: شجاع، ازك.

فَعَّال: [نحو: وضاع بسیار بے طاقت.] نحو: كُبَّار بزرگ، ازك. **فَعِيْل:** نحو: كريم.

فَعَلی: نحو: حيدی مادۂ خر جہندہ از سایۂ خود بسبب نشاط از ضرب، صاحب "صحاح" و "قاموس" آوردہ اند کہ بریں وزن صفت مذکر غیر ایں لفظ یافتہ نشد حال آنکہ ایں حصر غلط ست؛ زیرا کہ وَقَرى بمعنی شبان گلہ گوسفند، وجَمَزى خر شتاب رفتار، وقَطَفى بمعنی مرد كثير النكاح آمدہ است، كذا ذكره البلقياني، بلکہ جَمَزى راایں ہر دو بزرگوار صفت نقل کردہ اند. (نوادر الوصول)

فعلان: نحو: عريان برہنہ، ازعلم. **فَعَلان:** نحو: حيوان، از س.

فُعَلاء: نحو: عشراء مادۂ شتر کہ بر حمل او دہ ماہ گزشتہ باشد.

غير ذلك: ہمچو قدوس وقابوس ومسكين ومساح. (شرح الأصول)

ده وزن: وقیاس دوازدہ بود بضرب سہ حالت فاء در چار حال عین، لیکن فعل بضم فاء وکسر عین وبالعکس برائے شدت ثقل متروک شدہ، ووُعِل منقول ست، وحِبُك از تداخل در لغت، وبعضے وزن فعل بضم فاء وکسر عین معتبر داشتہ اند برائے آنکہ موزوناتش یافتہ می شود. (حسن)

فرس: اسم جنس برائے مذکر ومؤنث وبرائے مؤنث فرسة نیز آید.

حبر: سیاہی دوات وعالم وصالح واثر وحسن وداغ ومثل ونظیر وزردی کہ بسپیدی دندان مختلط شود. (شرح الأصول)

---

[۱] نحو: رؤوف. [۲] نحو: عطشى. [۳] نحو: حبلى ازس. [۴] نحو: عطشان. [۵] نحو: حمراء. [۶] پول.
[۷] اسپ. [۸] شانہ. [۹] بازو.

عِنَبٌ	إِبِلٌ[1]	قُفْلٌ[2]	صُرَد	عنق

رواست در کتف کِتْف، **ودر فَخِذ** فَخْذ فِخْذ فِخِذ، **ودر** عَضُد، عَضْد، **ودر** إِبِلٌ إِبْلٌ، **ودر قُفْل** قُفُل **ودر** عُنُق عُنْق.

بروزن حبر　بروزن فلس　کفلس　کحبر

ورباعی مجرد راپنج:

جعفر	زِبْرِج	بُرْثُنٌ	دِرهم	قِمَطر

وقیل: **جُحذب** ....

إبل: بریں وزن نزد سیبویہ جزایں لفظ نیامدہ، واخفش بلز براں افزودہ، وابن حاجب ہم بداں رفتہ، ورضي وغیرہ إجر وإطل وإبط وإقط وإيد نیز اضافہ کردہ اند. **صرد:** جانوریست بزرگ سر کہ کنجشان را شکار کند، وگویند کہ اول طائرے ست کہ روزہ داشت برائے خدا. **عنق:** گردن وجماعۃ مردمان در وے. (شرح الأصول) **رواست:** ایں حکم عام ست مر اسم وفعل ثلاثی مجرد ومزید را ودر دو حرف از دو کلمہ، پس رواست در سمع بکسر عین وبسکون آں، ودر کرم کرم، ودر ضرب مجہول ضرب، وہمچنین در ینطلق بکسر لام ینطلق بسکون آں، ودر ادرك منتفخا بکسر فاء وسکون آں، ووهو ووهي ولهو ولهي وفليضرب وجزآں بسکون دوم، ونزد کوفیہ جائز است مثل فرس بسکون واو فتحہ راہم، وبصریان گویند: ہر لغتے کہ مفتوح العین آمدہ است لغتیست برأسه، نہ فرع ساکن العین، مگر در مثل: فرس بفتح عین در ہیچ لغت تسکین نیامدہ؛ ازانکہ فتحہ خود اخف است. (شرح الأصول، رضي) **در فَخذ:** ای در فعل بفتح فاء وکسر عین وقتیکہ عینش حرف حلق نباشد.

در قُفْل: بدانکہ نزد اخفش وعیسی بن عمرو در قفل بضم فاء وسکون عین اگر معتل وصفت باشد جائز ست کہ عین راضمہ دہند بدلیل اینکہ چنانکہ نزد ایشان تخفیف بہ تسکین مطلوب ست ہمچنین اتباع وتناسب نیز مطلوب ومہم ست؛ ولہذا در دلي وقسي فاء کلمہ راکسرہ دادند ومنتن بکسر تاء رابمتابعت میم مضموم کردند، كذا في "شرح الاصول". **برثن:** بال وچنگال مرغ شکاری.

دِرهم: سہ ماشہ وچہار جو از نقرہ، كذا في "الرياض". **قمطر:** آنچہ دراں کتاب نگاہ دارند. **جُحذب:** بدانکہ پنج وزن اول باتفاق ست، واخفش جحذب بالضم وفتح ذال بمعنی تلخ براں افزودہ، وگویند: آں مخفف جحاذب ست، وفراء تخلب وبرقع روایت کردہ، وضم ثالث درین ہر دوا گرچہ مشہور ست، لیکن روایت ثقہ رد نتوان کرد، وہم در قعدد وفعلل وسودد وعوطط =

[1] شتر.　[2] معروف.

وخماسی مجرد راچہار:

سَفَرجل[۱]	قُذعمل	جَحْمرش[۲]	قِرطعب[۳]

مزید ثلاثی ورباعی محصور نیند، وخماسی پنج ست:

غَضْرفُوط[۴]	خُزَعبیل[۵]	قِرطَبُوس[۶]	قبعثری[۷]	خَندریسٌ[۸]

فصل

بدانکہ مصدر وفعل وسائر مشتقات بر دو گونہ است: **ثلاثی ورباعی**، وہریک دو نوع ست: مجرد ومزید، لیکن مصدر ومشتق در اطلاق مجرد ومزید تابع فعل ماضی خودند. ثلاثی مجرد لفظے کہ درو یا درماضی او..

= بسبب الحاق لجذب ادغام ممتنع شد، واگر ایں وزن موجود نبودی وجہ ترک ادغام نبود، الحاصل: حصر اوزان رباعی در پنج خالی از تکلف نیست. (رضي)

محصور نیند: احتراز ست از قول سیبویہ کہ امثلۂ ثلاثی مزید راسہ صد وہشت گفتہ، واز قول زبید کہ ہشتاد وچند مثال براں افزودہ.

قِرطَبُوس: وبکسر وایں لفظ در اکثر کتب فن موجود ست، لیکن در لغات معتبرہ یافتہ نمی شود، ہاں در "قاموس" قطربوس بمعنی کژدم شدید نیش، وناقۂ سریع السیر آوردہ، پس چہ عجب کہ قرطبوس مقلوب البعض باشد. (نوادر الوصول)

فصل: پیش ازیں در تقسیم جامد حال مصدر ومشتقات معلوم نشدہ بود؛ لہٰذا ایں فصل آورد.

ثلاثی: عند البصريين؛ إذا الكوفية يقولون: إن الحروف الأصلية في الكلمة مطلقا ثلاثة، والزائد عليها زائد، لا أنها رباعية وخماسية مجردة. (يحيى) **رباعی:** نہ خماسی؛ زیراکہ فعل ثقیل ست از اسم از جہت تصرف ولحوق ضمائر، وہرگاہ فعل خماسي الأصل نشد مصدر ومشتقات کہ تابع آنست نیز خماسي الأصل نشدہ. (أنور علي)

درو یا درماضی إلخ: مراد از قول او: "درو" ماضی ست، مثل: ضرب، واز قولہ: "درماضی او" مصدر ومشتقات سوائے ماضی، =

۱ بہی. ۲ پیرزن. ۳ شئ قلیل. ۴ ہندی بامعنی. ۵ چیزے باطل. ۶ بلاد ناقۂ بزرگ.
۷ شتر فربہ. ۸ شراب کہنہ.

سہ حرف اصلی باشد وبس. ثلاثی مزید آنکہ در ماضی او سہ حرف اصلی بود زائد، یا ماضی کہ در وسہ حرف اصلی ست بازیادتی. ورباعی مجرد آنست کہ درو یا در ماضی او چہار حرف اصلی بود. فقط ورباعی مزید آنکہ در ماضی او چہار حرف اصلی باشد وزائد، یا ماضی کہ درو چہار حرف اصلی وزیادہ بود، وزیادتی فعل بیش از سہ حرف نباشد، ولایتجاوز ستا.

چوں بعثر

بدانکہ ثلاثی مجرد را شش باب ست: ....

= وکلمۂ "یا" برائے منع خلوست، پس جائز کہ دردوہم در ماضی او سہ حرف بود چوں: ضرب وحسن. بدانکہ ثلاثی نزد اہل فن آنکہ در وسہ حرف اصلی باشد، ومجرد آنکہ درو حرف زائد نباشد، ومزید آنکہ درو زائد ہم بود، وچوں بریں تعریف وارد می شد کہ بسیارے از مصادر مشتقات حروف زائد دارند. جوابش آنکہ مجرد بالذات صفت ماضی ست وباقی بالعرض.

وبعضے برائے عدم ورود ایں اعتراض تعریف ثلاثی کردند چنین کہ در ماضی او سہ حرف اصلی باشد، وازیں تعریف اگرچہ آں اعتراض ساقط شد، لیکن بر ماضی خودش صادق نمی آید، ولازم آید کہ ماضی را ہم ماضی باشد. جوابش آنکہ ثلاثی ورباعی ومجردومزید در غیر جامد بحقیقت صفت مجموع باب ست.

پس خلاصۂ تعریف آنکہ ثلاثی مجرد مثلا باب ست کہ ماضیش تنہا سہ حرف اصلی داشتہ باشد، وایں تعریف بر مجموع باب باہمہ تصرفات بلاریب صادق ست، اما صدق مجرد بریکے از صیغہائے باب باعتبار آں ست کہ صیغۂ ایست از صیغہائے باب. آرے، ایں قدر لازم ست کہ معنی ثلاثی مثلا در جامد دیگر باشد ودر مصدر وفعل ومشتق دیگر، بالجملة: مصنف برائے ورود اینہمہ برین تعریف لفظ "درو" افزودہ کہ برہمہ صادق باشد، لیکن کلامش خالی از خلط مبحث نیست. (نوادر الوصول)

چہار حرف: چوں: یبعثر ومبعثر وبعثرة. **لایتجاوز ستا:** [در ثلاثی یک حرف زائد شود، نحو: أکرم، ودو مثل: احمر، وسہ ہمچو: استنصر، ودر رباعی یک حرف، چوں: تدحرج، ودو مثل: احرنجم. (نوادر الوصول)] در مفرد مذکر غائب بحسب استقراء، پس مثل: استنصرتم ویستنصرون وارد نشود.

شش باب ست: باعتبار استقراء اگرچہ عقلانہ میشدند از ضرب حرکات سہ گانۂ عین در حرکات عین مضارع، لیکن فعل مکسور العین ثقلے دارد؛ لہذا مضارع مضموم العین کہ ثقیل بود از احتمالاتش کم کردند، وفعل مضموم العین ثقیل تر؛ لہذا دو احتمالش یعنی مضارع مکسور العین، ومفتوح آں انداختند؛ تاشبۂ خروج از کسرہ بضمہ وبالعکس واز اثقل باخف لازم نیاید.

وبدانکہ باب در اصطلاح صرفیان طائفہ باشد از ماخذ، وجملہ مشتقاتش کہ باہم مناسبت لفظی ومعنوی داشتہ باشند، واصل در نسبتش مصدر ست؛ لہذا صیغہائے غیر ثلاثی مجرد را منسوب بمصدر سازند وگویند: از باب إفعال یاتفعیل ست، لیکن در ثلاثی مجرد =

باب اول: فعل يفعل، بفتح عین ماضی وکسر مضارع:

ضَرَبَ يَضْرِبُ ضَرْباً ضَارِبٌ، ضُرِبَ يُضْرَبُ ضَرْباً مَضْرُوْبٌ، الأمر: اِضْرِبْ، والنهي: لاَ تَضْرِبْ، والظرف: مَضْرِبٌ، جمعه: مَضَارِبُ، والآلة: مِضْرَبٌ مِضْرَبَةٌ مِضْرَابٌ، جمعها: مَضَارِبُ ومَضَارِيْبُ، اسم التفضيل: أَضْرَبُ ضُرْبىٰ، جمعهما: أَضَارِبُ وضُرَبُ. (مصدر معروف، مصدر مجهول، بكسر العين، جمع مضرب ومضربة)

باب دوم: فَعَلَ يَفْعُلُ، **بفتح عین ماضی وضم مضارع:**

نَصَرَ يَنْصُرُ نَصْراً نَاصِرٌ، نُصِرَ يُنْصَرُ نَصْراً مَنْصُوْرٌ، **اُنْصُرْ مَنْصَر إلخ.**

= چوں مقصود از انتساب باب امتیاز فیما بین ابواب ست، وایں معنی دراں بسبب عدم انحصار مصادرش متصور نبود؛ لہٰذا بماضی ومضارعش منسوب نمودہ گویند: از باب نصر ينصر وفتح يفتح، وگاہے بسبب شہرت بر صرف ماضی اکتفا نمایند. (نوادر الوصول)

باب اول: مقدم کردآنرا؛ زیراکہ کسرہ درعین مضارع اصل ست باآنکہ ایمہ تصریح کردہ اند بااینکہ ہر فعل کہ بر حرکت عین مضارعش نصر نیابی بسوئے ضرب بری، ونزد ابو حیان اختیار ست در ضم وکسر، وابن عصفور گفتہ: کسر وضم در مضارع جائز ست شنیدہ باشند یانہ. (أنور علي)

فعل يفعل: وایں وزن وموزون ہر دو مستعمل ست.

ضَرَبَ يَضْرِبُ: بدانکہ مصدر در صورت مفعول مطلق وفاعل را بلفظ "فهو ضارب"، ومفعول را بلفظ "فذاك مضروب"، ودر امر وغیرہ لفظ "منه" ذکر کنند؛ تا ربط معنوی از دست نرود، ودر بعض نسخ ایں کتاب نیز ہمچنین واقع شدہ، ودر بعضے کہ نیست سبب آں قصد اختصار است، وہم در بعضے نسخہا صیغۂ نہی وارد نشدہ "شرح نوادر الوصول" وشرح یحییٰ بہاری ہم بر آنست علتش آنکہ نزد مصنف داخل مضارع است.

ضَرْباً: وفي "تاج المصادر": الضرب زدن، وبر زمین رفتن بطلب روزی، وياد داشتن، وآشکارا کردن مثل، ونمناک شدن زمین، ورمیدن، وایستادن، وخوابانیدن دوست کسے در مال وے فرو بستن. **اُنْصُرْ:** گاہے باضمۂ صاد وکسرۂ ہمزہ نیز آید، وایں قول راابن جنی از بعض عرب نقل کردہ. (نوادر الوصول)

مَنْصَر: صرفِ باقی را بر قیاس گذاشت.

باب سوم: فَعِلَ يَفْعَلُ، بکسر عین ماضی وفتح غابر:

سَمِعَ يَسْمَعُ سَمْعاً، اِسْمَعْ **مَسْمَعٌ** إلخ

باب چهارم: فَعَلَ يَفْعَلُ، بفتح العين فيهما:

فَتَحَ يَفْتَحُ فَتْحاً، اِفْتَحْ مَفْتَحٌ إلخ

باب پنجم: فَعُلَ يَفْعُلُ، بضم العين فيهما:

كَرُمَ يَكْرُمُ **كَرَماً** كَرِيْمٌ، اُكْرُمْ مُكْرَمٌ

بدانکه رواست تسکین عین فَعِلَ وفُعِلَ، ودر شَهِد شَهْد شِهِدَ.
مکسور العین حلقی

باب ششم: فَعِلَ يَفْعِلُ، بكسر العين فيهما:

حَسِبَ يَحْسِبُ **حِسْبَاناً**، اِحْسِبْ مُحْسِبٌ

أما فَضِل يَفْضُل از تداخل ست، وكاد يكاد از سمع؛ ....

فَعِلَ يَفْعَلُ: بر فتح مقدم کرد؛ زیراکه از أم الأبواب است. **مَسْمَعٌ:** دریجا بلحاظ شدت اختصار کلمۂ امر وظرف وآلہ وصیغ مجهول همه ترک کرد؛ تابر سابق قیاس کنند. **فَعَلَ يَفْعَلُ:** مقدم کرد بر کرم؛ زیراکه فتحه از ضمه اخف است.
كَرَماً: بالتحریک جوانمردی ومردمی وعزیزی نقیض لوم. (صراح) **تسکین عین:** یعنی تسکین عین ماضی مکسور العین معروف یا مجهول بشرطیکه عینش حلقی نباشد، وماضی مضموم العین مطلق نزد بنی تمیم رواست، چوں: فرح ونصر وکرم وبعد ولیس بسکون عین مخفف مکسور العین نزد همگنان مستعمل است. **شِهْد:** بکسر فاء وسکون عین، وبر همین لغت ست نعم وبئس، سیبویه گفته: تمام عرب برین لغت اتفاق دارند. **شِهِدَ:** بکسر فاء از اتباع عین.
حِسْبَاناً: بالکسر ومحسبة بالفتح وکسر سین وفتح آں بمعنی پنداشتن مصدر ایں باب ست، وحسب بالفتح وحسبان بالضم والكسر وحساب وحسبة وحسابة هر سه بالکسر از نصر آمده است، كذا في "الصحاح" و"القاموس "، وگفته اند: که صحیح ایں باب جز حسب ونعم دیگر نیامده، وحسب از سمع نیز آمده درقرآن مجید همچنین ست.
اما فضل يفضل: [از همه مؤخر نمود؛ زیراکه بسیار کمتر است از صحیح سوائے دواز فعل جز الفاظ معدوده نیامده.] جواب سوال =

ولہٰذا کِدْن بکسر کاف آید، وضمہ شاذ بود. بدانکہ اسم ظرف از ناقص ومضاعف دریں ابواب بفتح عین آید، واز مثال بکسر عین، واز غیر آں چنانچہ دانستی.

ورباعی مجرد رایک باب ست، ومصدرش فعللة: ....

= مقدر ست، تقریرش آنکہ: حصر مصنف ابواب ثلاثی مجرد رادر شش باطل ست؛ چہ فضل یفضل وکاد یکاد یافتہ شد. وحاصل جواب آنکہ: ہر دو بیرون از ابواب مذکورہ نیستند؛ چہ اول از تداخل ست ودوم از سمع. وتداخل عبارت ست از خلط ماضی بابے بامضارع باب دیگر، یعنی فضل در بعض السنہ عرب از علم مستعمل است ودر بعضے از نصر، متتبع لسانین ماضیش از علم ومضارع آں از نصر برزبان راند سامع ناواقف باب جداگانہ فہمید. (نوادر الوصول)

ولهذا كدن: زیراکہ در اجوف واوی مکسور العین ماضی قیاس آنست کہ کسرۂ عین رابفاء دہند برائے دلالت بر کسر عین محذوف.

ضمہ شاذ: ای ضمۂ کاف برائے دلالت بر حذف درو شاذ ست، قیاسا برائے آنکہ رعایت باب بر رعایت واؤ مقدم ست، واستعمالا برائے آنکہ رضی گفتہ است: قلیل، وبعضے صرفیان کاف رامضموم یافتند، دانستند کہ اصل کاد کود بضم واؤ ست، پس کسرۂ کاف راوجہ مرجوح ہم بہم نمی رسد، کذا فی "المنهية" و"نوادر الوصول".

یک باب ست: احتمال عقلی از ضرب چار حالت فاء در چار حال عین واز ضرب حاصل اعنی شازدہ در چار حالت لام اول شصت وچہار میشود، لیکن در استعمال نیامدہ مگر یک بنا، فتح فاء برائے تعذر ابتداء بسکون ست، وسکون عین بنا بر کراہت اربع حرکات وسکون لام اول مستلزم التقائے ساکنین باتصال ضمیر بارز بود، وحرف آخر در ماضی مبنی بر فتح ست، واختیار فتحات برائے تخفیف باشد. (شرح محمد نور)

مصدرش: اگر گوئی: چرا تعیین رباعی بمصدر کرد وتعیین ثلاثی بماضی ومضارع؟ جواب آنکہ: اصل در تعیین مصدر ست؛ چہ اصل ہمہ صیغہا است، وچوں مصادر ثلاثی محصور نیستند لاجرم بماضی ومضارع رجوع کرد، بخلاف رباعی. (سع)

فعللة: مقدم کرد رباعی مجرد رابر ابواب ثلاثی مزید؛ ازانکہ ابواب مجرد یکجا، وابواب مزید یکجا باشد، ووجہ تقدیم ابواب مزید رباعی بر مزید ثلاثی آنست کہ ہرگاہ مزید ثلاثی از ثلاثی مجرد بعید باشد اگر چیزے دیگر ہم فاصل شود مضائقہ نیست؛ زیراکہ چو آب از سر گذشت چہ یک نیزہ چہ یک دست؛ بآنکہ در مزید رباعی ورباعی مجرد مناسبت تام ست، یا آنکہ ابواب رباعی مزید قلیل ست خواست کہ اول ازاں فراغت کند ومجرد ومزید ہم دریں صورت یکجامی شود.

بعثر يبعثر بعثرة[1] مبعثر، الأمر: بعثر، والظرف: مبعثر،[2] جمعه: مبعثرات

ويجيء مصدره فِعْلاَلاً وفَعْلاَلاً و**فَعْللى** و**فُعْلُلاء**. و **مصدر رباعی وثلاثی مزید بر مفعول** وے
(چوں دحراج چوں زلزال)
نیز می آید. و**رباعی مزید** راسه **باب** ست: یکے بدون ہمزۂ وصل ودو با ہمزۂ وصل.

باب اول: تَفَعْلُل:

تَسَرْبَلَ يَتَسَرْبَلُ تَسَرْبُلاً، مُتَسَرْبِلٌ، تُسُرْبِلَ يُتَسَرْبَلُ تَسَرْبُلاً، مُتَسَرْبَلٌ، الأمر: تَسَرْبَلْ

بدانکه اسم ظرف غیر ازثلاثی مجرد می آید بر مفعول وے، وروا ست در آخر مصدر ثلاثی ورباعی که مجرد از تاء ست زیادتی تائے مرة چوں: **تسربلة**.

بعثر يبعثر: وایں وزن در مصدر رباعی مطرد ست، بخلاف دیگر اوزان که می آید. **فعللی:** چوں: قهقرى: قدم بقدم باز آمدن. **فعللاء:** چوں: قرفصاء: زانو بخود کشیدن ودست بر زانوافگندن نشستن.

مصدر رباعی: ضابطۂ کلیه در شناخت مصدر رباعی وثلاثی مزید بقیاس واحد، پس باید که قبل حرف آخر ماضی الف زیاده کنی، پس اگر در ماضی قبل آخر دو حرف متحرک باشد اولش رافقط کسره ده، چنانچه از أفعل إفعال، واز فعلل فعلال، واز فاعل فيعال، واز فعل فعال بناکنی، واگر سه حرف متحرک باشد اول وثالث راکسره ده اگر ساکن در میان آنهاست، وإلا اولین را، پس در انفعل واستفعل وافتعل وافعل وافعال که **اصل** شان افعلل وافعالل **بوده است** انفعال واستفعال وافتعال وفعلال وافعيلال گوئی. اما أشهر در فعل وفعلل وفاعل وتفاعل وتفعیل بر خلاف **قیاس مذکور** تفعيل وفعللة ومفاعلة وتفاعل وتفعل ست، وآنچه در **مصدر** فاعل فعال بتخفیف آمده است مخفف فیعال است برأسه **وزن نیست**.

وکسے از بیان ضابطه توہم نکند که مصدر از فعل مشتق است، بلکه ایں بیان کیفیت آمدن مصادر ست قیاسا برائے شخصے که قبل از مصادر فعل رادانسته باشد، كذا في "أبنية الأفعال" وشروحها.

سه باب: بر سبیل اطراد، پس مدحرج ومحرنجم ومستخرج مشترک است در میان مفعول وظرف ومصدر. (یحیی)

تسربلة: یک بار پیراہن پوشیدن، تائے حالت رادرینجا بر مقایسه گذاشته، ودر "شرح اصول" آنرا ذکر کرده، ونزد ابن مالک تائے حالت در غیر ثلاثی مجرد نیاید. (نوادر الوصول)

---

[1] برانگیختن. [2] ہمچو صیغۂ مفعول.

باب دوم: افعنلال:

اِحْرَنْجَمَ يَحْرَنْجِمُ اِحْرِنْجَاماً[1] الأمر: اِحْرَنْجِمْ

باب سوم: افْعِلاَّل:

اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ اِقْشِعْرَاراً، مُقْشَعِر، اُقْشُعِر يُقْشَعَر مُقْشَعَر، اِقشعرَّ اِقْشَعِرْ

وجاء مصدره فُعَلْلِيْلَةٌ. كقشعريرة وطمأنينة

ثلاثی مزید بر دو گونه است: ملحق و مطلق، مطلق دو قسم ست: یکے آنکه درو یا در ماضی او . . . .

اِقْشَعِرْ: بفكّ ادغام وسكون آخر. فائده: بدانكه نزد اہل حجاز در ادغام تحرک حرف دوم بحرکت لازم شرط ست؛ لہذا نزد ایشان ادغام در مثل: اقشعر وليقشعر و لم يقشعر روا نيست؛ ازانکه حرف را بعارض اجتماع ساکنین حرکت داده اند، ونزد بنی تمیم ضابطہ در ادغام آنست کہ اگر حرف ثانی ساکن ست بسکون لازم، چوں: مددن ادغام ممتنع ست، واگر متحرک ست بحرکت لازم، چوں: مدد بعد رفع موانع ادغام واجب ست.

واگر متحرک ست بحرکت عارض ادغام جائز است بتحریک حرف آخر بحرکت کسره وفتحہ، واگر مضموم العین ست بضمہ نیز. وواجب ست ادغام وضمۂ حرف مدغم در صورت لحوق ضمیر مذکر غائب، چوں: مده، وفتحۂ آں در صورت لحوق ضمیر مؤنث غائب، چوں: مدها، وقراءت قرآن بہر دو لغت آمده است، قال الله تعالى: ﴿لا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا﴾ (البقرة: ٢٣٣) بالإدغام، قال الله تعالى: ﴿فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمَنُ مَدّاً﴾ (مريم: ٧٥) بالفك.

لہذا مصنف بسبب مقبول بودن ہر دو لغت فک وادغام بتحریک ثانی بکسره وفتحہ در امر ذکر کرده، ولغت ثالث یعنی ضمہ حرف مدغم چوں تابع ضمۂ عین ست دریں جا مفقود است. (انور علی)

ملحق: الحاق در فعل آنست کہ در ثلاثی حرفے زیاده کنند؛ تا بروزن رباعی مجرد یا مزید شود، ودر اسم آنکه در ثلاثی یا رباعی حرفے زیاده کنند؛ تا بروزن رباعی یا خماسی مجرد یا مزید شود. (منہ) **مطلق:** ازان کہ خالی ست از قید الحاق. (یحیٰ)

درو یا در ماضی: [چوں: اجتنب واقشعر واحرنجم واجتناب واقشعرار واحرنجام.] چوں: يقشعر ويستنصر وقشعريرة اگرچہ دریہنا ہمزۂ وصل نیست امادر ماضی ایہنا ہمزۂ وصل موجود ست. (انور علی)

---

[1] فراہم آمدن.

ہمزۂ وصل بود، دوم: آنکہ نبود. قسم اول ہفت باب ست.

باب اول: افتعال:

اِجْتَنَبَ	يَجْتَنِبُ	اِجْتِنَاباً	مُجْتَنِبٌ	اُجْتُنِبَ	يُجْتَنَبُ	مُجْتَنَبٌ	اِجْتَنِبْ

باب دوم: استفعال:

اِسْتَنْصَرَ	يَسْتَنْصِرُ	اِسْتِنْصَاراً[1]	مُسْتَنْصِرٌ	اُسْتُنْصِرَ	يُسْتَنْصَرُ	مُسْتَنْصَرٌ	اِسْتَنْصِرْ

باب سوم: انفعال:

اِنْفَطَرَ	يَنْفَطِرُ	اِنْفِطَاراً	مُنْفَطِرٌ	اُنْفُطِرَ	يُنْفَطَرُ	مُنْفَطَرٌ	اِنْفَطِرْ

ہمزۂ وصل: وجہ تسمیہ اش بہمزۂ وصل آنکہ ایں ہمزہ بحرف ساکن وصل مے شود وے پیوندد، ویاآنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل وبعد را وصل مے نماید، یاآنکہ متکلم بسبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب تکلم نمی رسد چوں ہمزہ افزودہ شود بمطلب خود واصل شود، وہمزۂ قطع ضد آں ست. (نوادر الوصول) **نبود:** یعنی در و یا در ماضی او ہمزۂ وصل نباشد. (منہ)

ہفت باب ست: شمار ہفت باب در مزید ثلاثی مطلق باہمزہ بر قول مشہور ست، وإلا اگر مذاہب مختلفہ را جمع کنیم بچہاردہ باب مرتقی شود؛ زیراکہ نزد بعضے افاعل وافعل، چوں: أذاکر واذکر نیز دو باب جداگانہ است، وحق اینست کہ ایں ہر دو باب فرع تفاعل وتفعل است، چناچہ ابن حاجب در "شافیہ" گفتہ، واگر فروع را در اصول شمار کردہ شود لازم آید کہ فروع باب افتعال نیز شمار کردہ. اما مصنف در "شرح أصول أكبرية" می گوید: کہ ظاہر اینست کہ ایں ہر دو باب علیحدہ اند، نہ فرع تفعل وتفاعل، وبعضے اِفْعَأَلَّ بکسر ہمزہ وفتح عین وہمزہ وتشدید چوں: اِزْيَأَنَّ أي حسن وافوعل چوں: اکوهد کاقشعر از کهد بمعنی جہد وتعب نیز آوردہ اند، وظاہر اینست کہ ہر دو ملحق است بـــ"اقشعر" نہ مطلق، وبعضے افعیل بفتح عین وتشدید یاء افزودہ اند، چوں: اِهْبَيَّخَ بہ تبختر خرامید، وجوہری افتعلی نیز آوردہ، چوں: استلقی، وآمدہ است افتعال بفتح ہمزہ، چوں: استلام از سلام وافعولی، چوں: اذلولی از ذلّ ، كذا في "شرح الأصول" وغيره.

افتعال: ایں وزن خود نیز مستعمل ست بمعنی افتراء کردن وبمعنی ساختن، وازانست افتعله الله تعالی در حق طعامے کہ بر عیسی علیہ السلام نازل شدہ بود. (نوادر الوصول) **انفعال:** ایں وزن نیز مستعمل ست ، في "الصراح": انفعال شدن کار ، يقال: فعلته فانفعل، كقولك: كسرته فانكسر.

---

[1] نصرت خواستن.

باب چہارم: افعوال:

اِعْلَوَّطَ	يَعْلَوِّطُ	**اِعْلِوَّاطاً**	مُعْلَوِّطٌ	أُعْلُوِّطَ	يُعْلَوَّطُ	مُعْلَوَّطٌ	اِعْلَوِّطْ

باب پنجم: افعيعال:

اِخْشَوْشَنَ	**يَخْشَوْشِنُ**	اِخْشِيْشَاناً	مُخْشَوْشِنٌ
اُخْشُوْشِنَ	يُخْشَوْشَنُ	مُخْشَوْشَنٌ	اِخْشَوْشِنْ

باب ششم: افعلال: ....

اِعْلِوَّاطاً: دست در گردن شتر انداختہ سوار شدن، ونزد بعضے سوار شدن بدون مہار یا برہنہ، وگرفتن ولازم بودن کسے را، وخودرائی کردن، كذا في "القاموس"، وآنچہ در نسخ "منشعب" مشتہر ست قلادہ در گردن شتر بستن، در کتب لغت نشانی ازاں نیست، ودر "صحاح" گفتہ: واوش یاء نشد، چنانکہ در اعشوشب اعشیشابا کہ مشدد ست، ونزد بعضے اعليواط نیز آید، كذا في "الارتشاف". (نوادر الوصول)

يَخْشَوْشِنُ: قاعدہ در شناختن حرکت عین مضارع معروف از غیر ثلاثی مجرد: بدانکہ اگر ماضی چہار حرفی ست علامت مضارعش مضموم وما قبل آخرش مکسور آید، چوں: يكرم ويدحرج، وإلا علامت مفتوح بود، پس اگر ماضیش ہمزہ وصل دارد ما قبل آخرش مکسور بود دائما، چوں: يجتنب ويستنصر، إلا از باب افعل وافاعل کہ مفتوح آید بسبب آنکہ اصل آنہا تفعل وتفاعل ست، چنانکہ مکسور آید اخصم يخصم کہ ماخوذ ست از يختصم، پس غلط ست يعلوط بفتح واؤ، چنانکہ فاضل بہاری گفتہ.
واگر ما قبلش تاء دارد مفتوح آید، چوں: يتصرف ويتدحرج ودر ابوابیکہ ما قبل آخرش دو حرف یک جنس ست وقت ادغام درانہا کسرہ بما قبل دہند اگر مدہ نباشد، چوں: يعلوط ويحمر، والا حذف کنند، چوں: مدهام، ودر مضارع مجہول علامتش را مضموم وما قبل آخر را مفتوح در ہمہ جا، ودر مدغم معاملہ معروف کنند چنانکہ دانستی.

اُخْشُوْشِنَ: قاعدہ دیگر در شناخت ماضی مجہول: پس بدانکہ در ہر ماضی مجہول ما قبل آخر مکسور باشد دائما، پس اگر اولش تائے زائدہ است آنرا مع ما بعدش مضموم کنند، چوں: تعهد وتدحرج، واگر ہمزہ است آنرا با حرف ثالث مضموم نمایند، چوں: استنصر واجتنب، واگر ہیچ یکے ازین ہر دو نیست اولش را مضموم نمایند فقط، ثلاثی باشد، چوں: نصر، یا زائد ازاں، چوں: أكرم وكرم ودحرج وقوتل واحضر، وشامل ترازیں قاعدہ ایست کہ گوئی: ما قبل آخر را کسرہ دہ، ودیگر ہر متحرک را ضمہ.

اِحْمَرَّ	يَحْمَرُّ	اِحْمِرَاراً	مُحْمَرٌّ	اُحْمِرَّ
يُحمَرُّ	مُحْمَرٌّ	اِحْمَرَّ	اِحْمَرِّ	اِحْمَرِرْ

باب ہفتم: افعیلال:

اِدْهَامَّ	يَدْهَامُّ	اِدْهِيْمَاماً	مُدْهَامٌّ	اُدْهُوْمَّ
يُدْهَامُّ	مُدْهَامٌّ	اِدْهَامَّ	اِدْهَامِّ	اِدْهَامِمْ

اماآنکہ در ماضی او ہمزۂ وصل نبود پنج باب است.

باب اول: إفعال:

أَكْرَمَ	يُكْرِمُ	إِكْرَاماً[1]	مُكْرِمٌ	أُكْرِمَ	يُكْرَمُ	مُكْرَمٌ

اِحْمَرَّ: بدانکہ ادغام اصلی سوائے باب تفعیل وتفعل وافاعل وافعل کہ فرع آنہاست نبود، وادغام احمر واحمار واقشعر اصلی نیست بدلیل آمدن ارعوی وارعاوی کہ واؤ دومش مبدل بیاشد، وبدلیل فک ادغام در جمع مؤنث ومتکلم وغیرہ، وازینجا پی بری کہ ادغام اصلی در لام کلمہ نشود. **مُحْمَرٌّ:** اسم فاعل واسم مفعول ہر دو در لفظ واحد بفتح میم ہستند، لیکن تقدیر فاعل بکسر ما قبل آخر ومفعول بفتح. **اِدْهِيْمَاماً:** سیاہ شدن، قوله تعالی: ﴿مُدْهَامَّتَانِ﴾ (الرحمن:٦٤) أي سوداوان من شدة الخضرة والري، والعرب يقول: كل أخضر أسود، منه سواد القرى؛ لكثرة خضرتها. (صراح) **پنج باب إلخ:** کثیر را تابع واحد کردند نہ بالعکس؛ چراکہ دراں فائدہ تخفیف حاصل ست نہ در عکس آں. **إِكْرَاماً:** میدانی گوید: مصدرش گاہے فَعَالة وفَعَال بفتح فاء آید، چوں: أكرم كرامة على حذف الهمزة من الأول وإبدال التاء منها، كإقامة ونحو: ﴿أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتاً﴾ (نوح:١٧) وشارح "تسهيل" گوید: کہ حق آنست کہ گاہے مصدر غیر باب مقارن فعل شود، پس کرامة ونبات مصدر مجرد است کہ مقارن فعل إفعال شدہ، واگر کرامة در اصل إکرام بودی کسرۂ کاف لازم شدی؛ چہ ساکن راوقت حرکت کسرہ دہند؛ تاکسرہ دلالت می کرد بر حذف ہمزہ، وظاہر کلام سیبویہ آنست کہ نبات اسم ست کہ قائم مقام مصدر شد. (نوادر الوصول)
مُكْرِمٌ: بکسر راء اسم فاعل، بدانکہ آں گاہے بر وزن فاعل آید، چوں: دارس ويافع وواوق، وبر وزن مفعل بفتح عین مانند ملقح ومسهب ومحصن، وبرفعول، مثل: نتوج، نہ منتج چنانکہ مشتہر ست. (نوادر الوصول)
مُكْرَمٌ: بفتح راء اسم مفعول بروزن فاعل ہم آید، چوں: أسام الماشية في المرعى فهي سائمة، وبرمفعول نحو: محبوب ومجنون =

---

[1] گرامی کردن تکریم مثله.

بنائے يُكْرِمُ يُأَكْرِمُ بود، ہمزہ را افگندند؛ تا لازم نیاید اجتماع دو ہمزہ در أُكْرِمُ.

باب دوم: تفعيل:

كَرَّمَ	يُكَرِّمُ	تَكْرِيماً	مُكَرِّمٌ	كُرِّمَ	يُكَرَّمُ	مُكَرَّمٌ

ويجيء مصدره على تَفْعِلَة وفِعَال وفَعَال وفِعَّالٍ وتَفْعَالٍ.
نحو سلام وكلام

باب سوم: تفعل:

تَقَبَّلَ	يَتَقَبَّلُ	تَقَبُّلاً [1]	مُتَقَبِّلٌ	يُتَقَبَّلُ	مُتَقَبَّلٌ	تَقَبَّلْ

وجاء تملاق.
أي قليلا

= ومزكوم، ومحزون ولا خامس لها، كذا في "المزهر". (نوادر الوصول)

ويجيء: مصنف يجيء صيغۂ مضارع آورد؛ تا اشارہ باشد بسوئے قلّت مصادر مذکورہ، یعنی مطرد نیست. (نوادر الوصول)

تَفْعِلَة: وزن تفعلة از ناقص كليةً واز مہموز اکثرے آید، چوں: تعزية وتخطية، اما نزد زمخشری تاء در تعزية وغیرہ عوض یائے محذوف ست کہ اصل تعزي بدو یاء بر وزن تفعیل بود، یحتمل کہ نزد مصنف مذہب زمخشری مختار باشد، یا قلّت راجع بسوئے مصدر صحیح باشد، یا قلّت اضافت ای نسبت بہ تفعیل مراد باشد. (نوادر الوصول)

فَعَال: بدانکہ اکثری از معتبرین کذاب بکسر کاف وتخفیف ذال مصدر تفعیل آوردہ اند، وازوست قوله تعالى: ﴿وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَاباً﴾ (النبأ:٢٨) بر قراءت تخفیف ذال، اما شیخ رضی در "شرح شافية" می گوید: کہ من از کسے نشنیدہ ام کہ کذاب بالتخفیف را مصدر کذب بہ تضعیف عین گفتہ باشد، مختار نزد من آنست کہ در آیۃ بر قراءت تخفیف کذاب را مصدر کاذب گویند، نہ کذب.

فِعَّالٍ: نحو: كذاب بتشدید وتخفیف ذال. **تفعال:** نحو: تكرار، ابو حیان گوید: مصادر غیر قیاسی را اکثر نحویان اسم مصدر گویند، وبعضے نحویان بر آنند کہ مصدر باب دیگر باشد، ولامشاحة في الاصطلاح. (منه) **وجاء تملاق:** [دریں تاء وعین ثانیہ یا اولی زائد است، بمعنی تملق وہمچنین تحمال بمعنی تحمل. (شرح الأصول)] ابو حیان گوید: كبرياء وجبروت ووضوء وطهور وتقدمة وطيرة نیز از مصادر ایں باب ست، مصدر ش بر وزن فعلة بالفتح سوائے حيرة وطيرة نیامدہ.

---

[1] پذیرفتن.

باب چہارم: تفاعل:

تَقَابَلَ	يَتَقَابَلُ	تَقَابُلاً	متقابِلٌ	تُقُوْبِلَ	يُتَقَابَلُ	متقابَلٌ	مُتَقَابَل

وتتقطعت وتشابهت **بزیادتی تائے اول وتفاوت بفتح وکسر واوٗ شاذ ست**، چوں در آید تائے مضارع بر تائے تفعل وتفاعل رواست **حذف یکے در معروف**.

(روباروی شدن)

باب پنجم: مفاعلة:

قَاتَلَ	يُقَاتِلُ	مُقَاتَلَةً	مُقَاتِلٌ	قُوْتِلَ	يُقَاتَلُ	مُقَاتَلٌ	قَاتِلْ

وجاء **فِعَال** وفِيْعال.

بزیادتی تائے اول: در ہر دو، ودر ثانی ابدال تائے دوم بشین وادغام نیز، وازانست إشابة. **تفاوت:** تفاوت الشيئان تباعد ما بينهما تفاوتا بثلاث لغات على غير قياس؛ لأن المصدر من تفاعل بضم العين إلا ما روي في هذا الحرف. (صراح) **بفتح وکسر:** اما ضمۂ واوٗ قیاسی ست. **حذف یکے:** [قال الله تعالى: ﴿تَنَزَّلُ الْمَلائِكَةُ وَالرُّوحُ﴾ (القدر: ٤)، قال الله تعالى: ﴿فَلا تَتَنَاجَوْا﴾ (المجادلة: ٩).] سبب ثقل اجتماع مثلین نزد سیبویہ، وبصریین ثانی؛ زیراکہ اول علامت مضارع ست وعلامت حذف نمی شود، ونزد ہشام وضریر وسائر کوفیین اول؛ زیراکہ ثانی مفید معنی باشد مثل مطاوعت، وحذفش مخل ایں معنی گردد، ونیز ثانی علامت بابست، ورعایت باب اہم باشد. (نوادر الوصول)

در معروف: نہ در مجہول، وإلا اگر در مجہول اول را حذف کنند التباس معروف محذوف التاء با مجہول لازم آید، واگر ثانی را حذف کنند التباس مجہول تفعل با مجہول مفاعلة لازم آید. (نوادر الوصول) سَئَايَلْتَه بفتح سین وہمزہ ویائے تحتیہ بعد الف بر وزن فعاعلته از باب مفاعلة نیست ونہ وزن جداگانہ، بلکہ جمع است در دو لغت بمعنی سألته مهموز العين از باب منع را با سَايَلْتَه اجوف یائی از از باب مفاعلة بمعنی سَأَلْتَه جمع کردند، وسَئَايَلْتَه خلاف قیاس خوانند. (شرح الأصول)

جاء: فائدہ: عادت مصنف آنست کہ مسائل مطردہ را بجملہ اسمیہ بیان می کند، وبصیغۂ مضارع اشارہ بجانب قلیل، وبصیغۂ ماضی جانب اقل مینماید، مثل: يجيء مصدره، وجاء على كذا، ووجہ اشارہ آنکہ جملہ اسمیہ دلالت میکند بر دوام؛ زیرا کہ خصوصیت زمانہ دراں معتبر نیست، ومضارع دلالت بر حدوث میکند وخاص بحال یا استقبال، پس قلیل بودنش بسبب عدم شمول آں بزمانۂ ماضی ثابت شد، وچوں مضارع شامل ست دو زمانہ را وماضی بہ زمانۂ واحد پس ماضی نسبت بہ مضارع اقل باشد. (نوادر الوصول) **فِعَال:** بدانکہ فعال بکسر فاء در مصدر ایں باب بسیار ست، بخلاف فیعال کہ قلیل آمدہ ست =

بدانکه سوائے اہل حجاز علامت مضارع غیر یاء را کسرہ خوانند اگر عین ماضیش مکسور بود، یا اولش ہمزۂ وصل یا تائے زائدۂ مطردہ، ودر مضارع أبی وو جل ونحوہ یاء را نیز. اما ملحق دو قسم ست: ملحق برباعی مجرد و ملحق بمزید (کافتعل واستفعل — کباب تفعل وتفاعل). قسم اول ہفت باب است:

باب اول: فعللة:

جَلْبَبَ	يُجَلْبِبُ	جَلْبَبَةً [1]	مُجَلْبِبٌ	جُلْبِبَ	يُجَلْبَبُ	مُجَلْبَبٌ	جَلْبِبْ

= مر غیر اہل یمن را، چنانچہ فعال قلیل ست از مثال یائی ہچو یوام بمعنی میاومت ای تا ایام معاملہ نمودن. (شرح الأصول)

ماضیش مکسور: بمضارعش مفتوح کما صرح به المصنف في "الأصول"؛ تا دلالت کند بر کسرۂ عین ماضی، وفاء را ندہند تا ثقل متوالی کسرات لازم نیاید؛ زیرا کہ یاء در اصل دو کسرہ است، اما تلحق وتذهب بکسر تاء آید با آنکہ ماضیش مفتوح العین. وہمچنین نعبد بکسر نون در قراءتے، ومعہذا ماضی او مکسور العین نیست ونہ مضارع مفتوح العین، اما اولین شاذاند وثالث أشذ بسبب مخالفت قانون در حرکت ماضی ومضارع. (نوادر الوصول)

نحوہ: مراد از "نحوہ" بحسب تجویز مصنف مثال واوی از باب علم است، ودر "أصول" یحب ومتصرفاتش را، ونحو ییأس یعنی مثال یائی مہموز العین را کہ از علم باشد نیز ازیں قبیل شمردہ. (نوادر الوصول)

ملحق دو قسم: الحاق در اصطلاح اہل فن عبارت ست از زیادت حرفے یا بیشتر بر ثلاثی تا در ہمہ تصرفات بوزن صوری رباعی مجرد گردد بشرطیکہ زیادت مذکورہ افادۂ کدام معنی قیاسا نہ بخشد، ودر ملحق بمزید بودن حرف زائد بعینہٖ در ملحق بمکانش نیز شرط است. ومراد از تصرفات در فعل مصدر وماضی ومضارع وغیرہ است، ودر اسم تصغیر وجمع تکسیر، وبودن حرف زائد برائے الحاق در مقابلہ فاء وعین ولام لازم است. وشرط بودن زیادت غیر مفید معنی برائے اخراج میم مصدر وظرف وآلہ وہمزۂ تفضیل است کہ افادت معنی می کنند، پس مفرد أفضل ملحق بجعفر نبود. وفائدہ آں لفظی ست مثل درستی سجع وقافیہ؛ ولہٰذا محافظت وزنش لازم ست وادغامش ممتنع اگرچہ بعضے جا افادہ معنی بخشد کہ مغائر معنی اصلی باشد، چوں: حوقل وکوثر کہ در معنی حقل وکثر نیست بلکہ گاہے اصلش مستعمل نشود، مثل: کوکب وزینب؛ کہ ککب وزنب مستعمل نشدہ. (نوادر الوصول)

فعللة: طیق ازیں باب ست، أصله: طیوق واز تفعیل نیست، وإلا طوق می بود. (رکاز الأصول)

جَلْبَبَةً: [چادر پوشیدن.] جلباب بالکسر، چادر جلببة مصدر منہ. (صراح)

---

[1] چادر پوشیدن.

باب دوم: فَيْعَلَةٌ:

خَيْعَلَ	يُخَيْعِلُ	**خَيْعَلَةً**	مُخَيْعِلٌ	خُوْعِلَ	يُخَيْعَلُ	مُخَيْعَلٌ	خَيْعِلْ

باب سوم: فَوْعَلَةٌ:

جَوْرَبَ	يُجَوْرِبُ	جَوْرَبَةً[1]	مُجَوْرِبٌ إلخ

باب چہارم: فَعْنَلَةٌ:

قَلْنَسَ	يُقَلْنِسُ	قَلْنَسَةً[2]	مُقَلْنِسٌ	قَلْنِسْ

باب پنجم: فَعْيَلَةٌ:

شَرْيَفَ	يُشَرْيِفُ	**شَرْيَفَةً**	مُشَرْيِفٌ	شَرْيِفْ

باب ششم: فَعْوَلَةٌ:

جَهْوَرَ	يُجَهْوِرُ	جَهْوَرَةً[3]	مُجَهْوِرٌ

باب ہفتم: فَعْلاَةٌ:

قَلْسیٰ	يُقَلْسِيْ	**قَلْسَاةً**	مُقَلْسٍ	قُلْسِيَ	يُقَلْسیٰ	مُقَلْسًی	قَلْسِ

فيعلة: بزيادة يا ميان فا وعين. **خَيْعَلَةً**: خيعل پيراہن بے آستين، خيعلة پوشانيدن آں . **فوعلة**: بزيادت واؤ ميان فاء وعين. **فعنلة**: بزيادة نون ميان عين ولام. **فعيلة**: بزيادة يا ميان عين ولام. **شريفة**: شرياف برگ کشت کہ دراز وانبوہ شود چنانکہ برندآنرا، يقال: شريفت الزرع إذا قطعت شريافه. **فعولة**: بزيادت واؤميان عين ولام.

قلسی: [در اصل قَلْسَيُ كدَحْرَجَ بود ياء متحرک ما قبلش مفتوح ياء را الف كردند، يقال: قلنسته فتقلسی أي ألبسته القلنسوة فلبسها.] سوال: حکم الحاق قلسی اگر قبل از اعلال ست تصحیحش واجب است؛ زیرا کہ در ملحقات تعلیل ممتنع ست، واگر بعد اعلال ست توافق وزن ملحق وملحق بہ نیست. جواب باعتبار شق اول: تصحیح ملحق وقتے ضرور میباشد کہ در ملحق بہ =

---

[1] جورب پوشانیدن. [2] کلاہ پوشیدن. [3] آواز بلند کردن.

اما ملحق بر باعی مزید دو نوع ست: ملحق بـــ"تسربل" و بـــ"احرنجم". نوع اول هفت باب ست:

باب اول: تَفَعْلُلٌ:

تَجَلْبَبَ	يَتَجَلْبَبُ	تَجَلْبُباً [1]	مُتَجَلْبِبٌ	تَجَلْبَبْ إلخ

باب دوم: تَفَيْعُلٌ:

تَخَيْعَلَ	يَتَخَيْعَلُ	**تَخَيْعُلاً**	مُتَخَيْعِلٌ إلخ

=ایں تعلیل ممتنع باشد، وایں معنی درما نحن فیه ممتنع ست؛ زیراکه اگر در لام کلمه رباعی حرف علتے واقع شود معلل می گردد، نحو: قوقی قوقاة. وجواب باعتبار شق ثانی: ابدال حرف بحرفے موجب تبدیل وزن نمی شود؛ لهذا نگویند: که میزان بر وزن میعال وموزان برمفعال ست. (نوادر الوصول) **قلساة:** دراصل قلسیة بود کدحرجة یاء بسبب تحرک وانفتاح ما قبل الف شد.

اما ملحق: ہرگاه فارغ شد از رباعی مجرد وملحقات او شروع در ملحقات بر باعی مزید نمود، وآں یا بزیادت یک حرف ست سوائے تاء؛ زیراکه زیادت تاء برائے الحاق نیست، بلکه برائے مطاوعت ست، چنانکه در تدحرج، چوں: قلسیة فتقلسی، وآنرا هفت بابست، ویا بزیادت دو حرف، چوں اقعنسس واسلنقی ملحق باحرنجم بزیادت نون وسین؛ زیراکه زیادت همزه برائے الحاق نیست، بلکه برائے مطاوعت است، چنانکه دراحرنجم.

بر باعی مزید: دربعضے از ملحقات فعلل چندے دیگر که غریب وقلیل الاستعمال است آورده اند، یکے: بزیادتی تاء در اول، چوں: ترفل بروزن تفعل یعنی بتبختر خرامید. دوم: بزیادت میم در اول، چوں: مرحب کمفعل، یقال: مرحب کمفعل ای مرحبا گفت اورا، ومسهل ای وسعت کند وسهل کند برائے تو.

سوم: فعمل بزیادت میم در اول بعد از عین، چوں: ترمح البناء بر وزن فعمل ای دراز کرد بناء را. چهارم: بزیادت باء در اول، چوں: بلقم. پنجم: بزیادت نون بعد لام، چوں: علون بر وزن فعلن آغاز کردن کتاب وغیرآں، ونفعل بزیادت نون قبل فاء، چوں: نرجس الدواء نرگس انداخت در دوا، پس نون آں زائد ست ولام مکرر نیست وتا بر وزن فعلل باشد. (شرح الأصول، صراح، أبنية الأفعال)

تخیعلا: پیراہن بے آستین پوشیدن لازم. (ص)

[1] چادر پوشیدن.

باب سوم: تَفَوْعُلٌ:

تَجَوْرَبَ	يَتَجَوْرَبُ	تَجَوْرُباً[1]	مُتَجَوْرِبٌ إلخ

باب چہارم: تَفَعْنُلٌ:

تَقَلْنَسَ	يَتَقَلْنَسَ	تَقَلْنُساً إلخ

باب پنجم: تَفَيْعُلٌ:

تَشَرْيَفَ	يَتَشَرْيَفُ	تَشَرْيُفاً	مُتَشَرْيِفٌ إلخ

باب ششم: تَفَوْعُلٌ:

تَسَرْوَلَ	يَتَسَرْوَلُ	تَسَرْوُلاً إلخ

باب ہفتم: تَفَعْلٍ:

تَقَلْسىٰ	يَتَقَلْسىٰ	مُتَقَلْسٍ	تُقُلْسِيَ	يُتَقَلْسىٰ	مُتَقَلْسىً	تَقَلْسَ إلخ

تقلنس: تقلنس بنون وتقلس بادغام نون در لام کلاہ پوشیدن، کذا في "الصراح". **تسرولا:** ازار پوشیدن، يقال: سرولته فتسرول، كذا يفهم من "الصراح".

تفعلٍ: اصلش تفعلي بود، ضمۂ لام را بمناسبت یاء بکسرہ بدل کردند وبعد ساکن کردن یاء بسبب ثقل، اجتماع ساکنین شد میان یاء وتنوین یاء راافگندند. **تَقَلْسىٰ:** [اصلش تقلسي بود، یاء متحرک ماقبلش مفتوح بالف بدل کردند.] اگر گوئی: کہ ایں باب ملحق ست بتدحرج، ودر ملحق تعلیل وادغام درست نیست؟ گویم: کہ مراد از امتناع تعلیل در ملحق تعلیل خاص ست یعنی نقل حرکت از حرف علت درینجا بسوئے ما قبل کہ ساکن باشد درست نیست؛ ولہذا قاعدۂ نقل حرکت را بعدم الحاق مقید کردہ اند، كما صرح به المصنف في شرحه لأصوله أيضا، نہ آنکہ انواع تعلیل درانجا ممتنع است.

ودلیل بریں تخصیص آنست کہ اگر مطلق تعلیل در ملحق ممتنع بودے ہر قاعدۂ تخفیف وابدال وتسکین وحذف حرف علت را =

---

[1] جورب پوشیدن.

اما باب تمفعل و تفعلت شاذ ند و غریب و ملحق بـ"احرنجم" دو باب ست:

باب اول: اِفْعِنْلاَلٌ:

اِقْعَنْسَسَ	يَقْعَنْسَسُ	اِقْعِنْسَاساً[1] إلخ

باب دوم: اِفْعِنْلاَءٌ:

اِسْلَنْقیٰ	يَسْلَنْقِيْ	اِسْلِنْقَاءً[2]	مُسْلَنْقٍ	اُسْلُنْقِيَ	يُسْلَنْقیٰ	مُسْلَنْقیً	اِسْلَنْقِ

و ندر اِكْوَهَدَّ.

أي جهد وتعب

= مقید بعدم الحاق کردندے، چنانکہ مقید کردہ اند قاعدۂ ادغام و نقل حرکت را بعدم الحاق، وحال آنکہ جائ در اسفار متقدمین ومتاخرین کہ از نظر احقر گزشتہ ایں قواعد بایں شرط مقید نیست، وباوجود ایں تصریح کردہ اند کہ در ملحق تعلیل ممتنع ست ناچار بر تعلیل خاص یعنی نقل حرکت حمل کردیم بقرینۂ استثناء ملحق ازیں تعلیل واطلاق قواعد دیگر اگرچہ نص بریں تخصیص ہم در کتابے یافتہ نشدہ، وهذا التوجيه أولى التوجيهات، فاحفظه.

تمفعل: چوں: تمدرع یعنی زرہ پوشید، وہمچنیں تمنطق ای کمر بند بست، وتمسلم ای مسلم شد، وتمذهب ای مذہب گرفت، وتمسکن ای مسکین شد، وتمولی اِی مولی شد. **تفعلت:** [در کتب صرف تفعلت را غریب گفت.] چوں: تعفرت ای عفریت شد یعنی خبیث منکر، یاعفریت بمعنی نافذ وبالغ در کارے بجودت رائ، كذا في "شرح الأصول".

شاذ ند: بدانکہ شاذ در سہ معنی مستعمل می شود، یکے: خلاف قیاس و فصیح، چوں: فتح عین ماضی ومضارع در أبی یأبی واستصوب استحوذ وماء وآل کہ در اصل ماہ واهل بود، دوم: خلاف قیاس وغیر فصیح، چوں: قلی یقلی بفتحهما وأجلل بفک ادغام، سوم: قلیل الاستعمال فصیح باشد، چوں: فِعِل بکسر تین، ہمچو إبل وبلز، وفِعُل بکسر اول وضم ثانی، ہمچو: دئل ووعل، یاغیر فصیح، چوں: فُعِل بضم اول وکسر ثانی، چوں: حبك بر بعضے قراءة شاذه.

ملحق باحرنجم: أي نادر الاستعمال؛ ولهذا لم يدرجهما تحت التعداد. **دو باب ست:** در "اصول" سہ باب گفتہ، ثالث افوفعل است، چوں: احونصل، وبعضے افعنلاء افزودہ اند، چوں: احبنطاء. (شرح الأصول)

وندر إلخ: وحق آنست کہ اکوهد واکوأل ثلاثی مزید مطلق ست بر وزن افوعل بزیادت واوٴ مفتوحہ وادغام لام اول در ثانی، =

---

[1] پس پا رفتن. [2] بر پشت خوابیدن.

فصل

در بیان **خاصیات ابواب**، **بدانکہ سہ باب اول أم الأبواب اند**، ودر **کثرت خصائص** متساویۃ الأقدام، **لیکن مغالبہ** خاصۂ نصر ست: **وهي ذکر** فعل بعد **المفاعلة**؛ لإظهار **غلبة أحد الطرفين** المتغالبين، نحو: **خاصمني** فخصمته، ويخاصمني فأخصمه، ....

= چنانکہ در "أصول" گفتہ؛ چراکہ الحاق مانع ادغام است. (نوادر الوصول)

خاصیات ابواب: بدانکہ خاصة وخاصية وخصيصة بیک معنی ست، وچون مصطلح منطقیان بمعنی ما لا يوجد في غيره دریں‌جا درست نمی شد؛ لہذا فاضل بہاری گفتہ: کہ مراد ازاں معنی براصل کہ مادہ وہیئات افعال براں دلالت دارد بودہ ست، و یاء وتاء در خاصية بتشدید صاد وتحتانی برائے مصدریہ ست، چنانکہ در فاعلية مفعولية وجزآں.

أم الأبواب اند: یعنی اصول ابواب، وأم بمعنی اصل است؛ زیراکہ دریں ہر سہ باب حرکت عین ماضی بحرکت عین مضارع مخالفت دارد مانند معنی ہر دو، پس لفظ ومعنی اینہا باہم متفقند در اختلاف واتفاق، واتفاق اصلست، بخلاف سہ باب باقی کہ اتفاق مذکور درانہا نیست، كذا في "شرح التسهيل" وغيره. ومیتواند کہ اصالت اینہا باعتبار کثرت استعمال وعدم تقیید بچیزے باشد، بخلاف بواقی، كما لا يخفى. (نوادر الوصول)

لیکن مغالبہ: پس ہر باب وقت مغالبہ از نصر آید، وکسائی در حلقي العين واللام برائے ثقل عین مضارع را فتحہ دہد وشاعرته فشعرته أشعره بالفتح گوید، وابو زید أفخره بضم حکایت کردہ. (رضي) **وهي ذکر:** وآں یعنی مغالبہ ذکر فعلے ست بعد مفاعلة برائے آشکارا کردن یکے از دو جانب غلبہ کنندگان. **المفاعلة:** یاآنچہ دلالت باشتراک دارد.

غلبة أحد الطرفين: في المعنى المصدري، واز لازم ومتعدی ہر دو می آید، لیکن درین ہنگام لا جرم متعدی گردد. (رضي)

خاصمني: [یعنی مخاصمہ در من واو واقع شد، وہر یکے دیگرے را خصومت کردیم، ومن غالب آمدم در خصومت برآں.] اگر گوئی: ایں مثال مغالبہ صحیح نیست؛ زیراکہ ایں لفظ خاصۃ بخلاف قیاس از ضرب آید نہ از نصر، چنانکہ در" صحاح" و"قاموس" و"تاج" وغیرہ آنست.

گویم: ایں قول غیر بصریانست، وایشان ایں را ہم از نصر گویند، في "الارتشاف": قد شذ الكسر في قولهم: خاصمني فخصمته أخصمه بكسر الصاد، ولا يجيز البصريون فيه إلا الضم على الأصل في فعل المغالبة، فيقولون: أخصُمه بضم الصاد. (نوادر الوصول)

مگر مثال واجوف یائی و ناقص یائی که می آیند از ضرب، **وعلل واحزان** وفرح **از فَعِل بیشتر آیند، والوان وعیوب وحلی** می آیند ازو، و چندے **بضم عین** نیز آمده. اما خاصیت فتح آنست که عین یا لام او از حروف حلقیه بود، أما ركن يركن من التداخل، **وأبى يأبى** شاذ. **وخاصیت کرم** آنکه از **صفت خلقیه** بود حقیقة یا حکما، **یاصفتے شبیه بآں**.

(فرح: خوش شد)

مگر مثال: واوی مطلق چوں: واعدني فوعدته أعِده، وياسرني فيسرته أيسره، **واجوف یائی وناقص یائی**، نحو: بايعني فبعته أبيعه، وراماني فرميته أرميه، **واجوف واوی** از نصر آید. **علل:** جمع علة بمعنی مرض، چوں: مرض وسقم.

احزان: چوں: حزن غمگیں شد. **از فعل:** بکسر عین، وایں باب ہرگاه از برائے الوان وعیوب وحلی باشد لازم ست. (سازندراني)

بیشتر آیند: چه گاه از غیر ایں باب نیز می آید، چنانکه بر متتبع لغت پوشیده نیست.

الوان وعیوب: چوں: کدر تیره گون شد، وشهب غالب شد سپیدی بر سیاہی، وعیب چوں: عور یک چشم شد.

حلی: بضم وکسر حاء وفتح لام جمع حلية بالکسر در اصل بمعنی صورت وخلقت، ومراد ازاں علامتے که محسوس شود بچشم در اعضاء، نحو: بلج کشاده ابرو شد، وعین آہو چشم شد. (نوادر الوصول)

بضم عین: [وقد جاء آدم وسمر وعجم وحمق وعجف وخرف ورعن بالضم والكسر. (شافية)] از انواع ثلاثه، نوع اول، نحو: آدم وسمر گندم گوں شد، وبلق ابلق شد، ودوم نحو: حمق نادان شد وعجف لاغر شد، وسوم نحو: رعن فروہشته شد بدن. (نوادر الوصول)

وأبى يأبى: وشجى يشجى وقلى يقلى وعض يعض ضعیف است وفصیح اول ازن وآخر ازس.

خاصیت کرم: بنائے فعُل بضم العين غالبا از برائے دلالت بر افعالے ست که لازم طبائع است، چوں: حسن وقبح کوچکی وبزرگی وامثال اینها، وگاه مستعمل میشود در غیر خلقی در صورتیکه رواے داشته باشد، چوں: طـهر ومكث وصغر وكبر ونظائر اینها، وازیں جهت ایں باب لازم ست وہرگز متعدی نیامده؛ چه افعال خلقیه از خلقت بدیگرے سرایت نمے کند. (شرح مازندراني) **صفت خلقیه:** ای صفت جبلی وطبعی، كحسن وقبح إذا كانا ذاتيين.

یاصفتے: چوں: فقاهت که بعد از تمکن مثل امر ذاتی ولازم منفک نمی شود. (نوادر الوصول)

شبیه بآں: یعنی بصفت حقیقی در ظاہر باعتبار صورت نه در حکم آں باعتبار لزوم وعدم انفکاک، مثل: حسن وقبح کسے از لباس ودیگر عوارض منفکه.

وباب حسب **الفاظ معدوده نَعِمَ** وَبِق **وَمِقَ وَثِقَ** وَفِقَ **وَرِث** ورِعَ وَرِمَ **وَرِيَ** وَلِي **وَغِرَ**

(هلاک شدن — موافق وسزاوار يافتن — نزديک شدن)

وَحِرَ وَلِهَ **وَهِلَ وَعِمَ** وَطِئَ **يَئِسَ** يَبِسَ. **خاصيت** إفعال **تعديه وتصيير ست، نحو:** خَرَجَ زَيْدٌ

(حرة بفتحتين كينه داشتن — كوفتن بپا — خشک شدن من حسب)

وأخْرَجْتُه **وقدْ يُلْزِمُ، نحو: أحمد، وتعريض اِى.بردن فاعل چيزے رابمعرض مدلول ماخذ،**

نَعِمَ: وہمچنين وجد يافت، بئس شدت رسيد، وبط ضعيف شد، وجع دردمند شد، ولغ نوشيد سگ آنچه در ظرف بود باطراف زبان خود، وعق جلدى كرد، وحم كمال رغبت كرد زن آبستن در خوردنى، وكم غمگين شد، وهم ساقط كرد چيزے از حساب، وهن ضعيف شد در عمل، دره زياده شد پيه زن، وقه فرمانبردار شد، ونه تعيا كشيد، وهي دريد وكفيد. (شرح الأصول) نعومة نرم ونازک شدن من كرم وعلم وحسب وكسر الماضي وضم الغابر كفضل يفضل مركبة من بابين.

وَمِقَ: مقة دوست داشتن. **وَثِقَ:** وثقه اعتماد كردن واستوار داشتن. **وَرِث:** إرث بالألف المنقلبة من الواو، ورثة بالتاء المبدلة من الواو ميراث گرفتن. (صراح) **وَرِيَ:** آتش جتن از آتش، وزنه من علم وحسب. (ص)

وَغِرَ: بفتحتين.بر شدن سينه از خشم وكينه.(ص) **وَهِلَ:** ازوهل بجائ رفتن وہم كه مراد آں نباشد.

وَعِمَ: دعابنعمت درحق كسے كردن. **يَئِسَ:** يأس نوميد شدن، من حسب.

تعديه إلخ: بدانكه ميان تعديه وتصيير عموم وخصوص من وجه است، يعنى گاہے ہر دو در يک ماده جمع شود، وگاہے يکے بدون ديگرے باشد. وتعديه عبارت ست از رسانيدن معنى لازم بمفعول، برابر ست كه لازم مطلق باشد يا من وجه اى به نسبت بعضے، چنانكه اگر مجرد در متعدى بيک مفعول ست در إفعال بدو مفعول شود، واگر آنجا بدو مفعول اينجا بسه گردد اول چوں: أخرجته، دوم مثل: أحفرته نہرا كه مجردش متعدى بيک مفعول ست، سوم نحو: أعلمته زيدا فاضلا كه مجردش دو مفعول ميخواہد.

ومعنى تصيير گردانيدن فاعل ست چيزے را صاحب ماخذ، پس در امثله مذكوره تعديه وتصيير ہر دو موجود ست؛ چه ميتوان گفت كه اورا صاحب خروج وصاحب كندن نہر وصاحب علم كردم، ودر أبصرته تعديه است؛ چه مجردش لازم ست، نه تصيير؛ زيراكه فاعل او را صاحب باصره نگردانيده، ودر أنرته اى گردانيدم او را صاحب نير تصيير ست بدون تعديه؛ چراكه نرته مجردش ہم متعديست، ونير بالكسر نقش جامه را گويند. (شرح الأصول)

قد يلزم: از إلزام يعنى گاہے باب متعدى را لازم گرداند بر عكس تعديه، پس جامع صفات متضاده است. (نوادر الوصول)

أحمد: محمود وستوده شد زيد، مجردش حمد متعدى ست. **ماخذ:** ماخذ عام است از مصدر؛ چه در ثلاثى مزيد ماخذ بعضے الفاظ اسم جامد نيز آمده است، چنانچه ألبن كه ماخذ آں لبن ست، ولبن مصدر نيست، بلكه اسم جامد ست، وہمچنين أعرق كه ماخذ آں عراق ست.

نحو: **أبعته**، ووجدان اِی **یافتن چیزی** را موصوف بماخذ، نحو: أبخلته، و**سلب** اِی زائل کردن از شے ماخذ را نحو: شکی وأشکیته، وإعطاء ماخذ نحو: **أشویته** وأقطعته قضبانا، وبلوغ اِی رسیدن یا در آمدن بماخذ، نحو: **أصبح** و**أعرق**، وصیرورت اِی گشتن شے صاحب ماخذ، یا صاحب چیزے موصوف بماخذ، یا صاحب چیزے در ماخذ، نحو: **ألبن** و**أخرفت** وأجرب، و**لیاقت** وحینونت، نحو: **ألأم الفرع** و**أحصد الزرع**، ....

رسیدن شے وقت ماخذ

أبعته: بردم او را در محل بیع، یعنی اسپ را برائے بیع در نخاس بردم، ومراد از ماخذ چیزیست کہ ازاں مصدر باب إفعال ساختہ باشند. **یافتن چیزے**: وہم یافتن ماخذ نحو: أثأرته یافتم ثأر او را ای قصاص او را. ماخذ اگر لازم بود مدلولش مبني للفاعل خواہد بود، چوں: أبخلته اِی بخیل یافتم او را، واگر متعدی باشد مبني للمفعول، مثل: أحمدته یافتم او را موصوف بمحمودیت. (شرح الأصول، نوادر الوصول)

سلب: وآں دو نوع ست، یکے: سلب از فاعل، ودریںحالت فعل لازم بود، نحو: أقسط زید از نفس خود دور کرد قسوط اِی جور را، ودوم سلب از مفعول، دریں صورت فعل متعدی خواہد بود، نحو: شکی أشکیته او شکایت کرو من دور کردم شکایتش را، وراضی گردانم او را از خود. (نوادر الوصول)

أشویته: دادم او را شوا یعنی گوشت بریانی اِی گوشتے کہ او را بریان کنند وقابل بر شتن باشد، وآنچہ در معنی ایں لفظ زبان زد صغیر وکبیر ست کہ گوشت بریان دادم او را غلط محض است. **أصبح**: در صبح رسید یا در آمد، یا نزدیک آں شد مثال بلوغ در زمان. (نوادر الوصول)

أعرق: بعراق در آمد یا رسید، یا جانب عراق رفت، مثال بلوغ در مکان، وبلوغ بمرتبۂ عدد، نحو: أعشرت الدراهم اِی دراہم بردہ رسیدند. (نوادر الوصول) **نحو**: امثلہ بطور لف ونشر ست. **ألبن**: اِی صاحب شیر شد مرد، ای مواشی او شیر دار شدند.

أخرفت: گوسفند در خریف صاحب بچہ شد.

لیاقت: اِی گشتن شے مستحق ماخذ. **ألأم الفرع**: سزاوار ملامت شد سردار، مثال لیاقت بدون حینونت.

أحصد الزرع: زراعت لائق درو شد، وقت حصاد ودرو کردن رسید، مثال اجتماع لیاقت وحینونت ست. وفرق در حینونت وبلوغ آنکہ در حینونت ماخذ مسند الیہ ست، ودر بلوغ مفعول. وایں نزد مصنف ست اما ابن حاجب ودیگر ارباب فن بلوغ وحینونت را در صیرورت داخل کردہ اند؛ زیرا کہ در امثلۂ مذکورہ می توان گفت: کہ صاحب صبح شد وصاحب حصاد گردید. (نوادر الوصول)

ومبالغه، **نحو**: **أثمر النخل** و**أسفر الصبح**، **وابتداء**، **نحو**: أشفق، **وموافقت مجرد** **وفعَّل** وتفعل **واستفعل**، **نحو**: **دجی اللیل** وأدجی، **ومطاوعت** فعَلَ وفعَّل **إی پس آمدن** أفعل مر فعَلَ یا فعَّل را؛ تا دلالت کند برپزیرفتن مفعول اثر فاعل را نحو: **کببته** فأکب. **خاصیت تفعیل** **تعدیه وتصییر ست**، **نحو**: نَزَلَ........................

مبالغه: إی کثرت در زیادت ماخذ، وآں دونوع ست: مبالغه در کم وکیف. (شرح الأصول، نوادر الوصول)

أثمر النخل: بسیار تمر آورد درخت خرما، وایں مثال مبالغه در کمیت. **أسفر الصبح**: بسیار روشن شد صبح، وایں مبالغه در کیف است.

ابتداء: وآں عبارتست از آمدن مزید بی آنکه مجردش دریں معنی آمده باشد، خواه مجرد اصلا نیامده باشد، نحو: أرقل بمعنی أسرع، یا بمعنی دیگر آمده باشد، نحو: أشفق ترسید، ومجردش شفقة بمعنی مهربانی ست. ہاں ابن درید وابن فارس ہر دو را بیک معنی آورده اند، واکثر لغویان ازاں انکار دارند، ومثال متفق علیه لفظ أقسم بمعنی حلف ست که مجردش بالاتفاق بدیں معنی نیامده. (نوادر الوصول)

موافقت مجرد: ای موافقت ہر دو در یک معنی. اگر گوئی: چوں ہر دو در یک معنی ویک خاصه یافته می شوند پس چرا یکے را خاصه موافق دیگرے میگویند نه بالعکس، یا خاصۂ ہر دو چرا اقرار نمی دہند؟ جوابش آنکه ہر جایک معنی از بابے بیشتر آید واز دیگرے کم آں دیگر را موافق اول گویند. (رضي، نوادر الوصول)

استفعل: نحو: أعظمته بمعنی استعظمته ای پنداشتم اورا معظم وبزرگ، ودراں خاصه حسبانست.

دجی اللیل: تاریک شد شب، مثال موافق مجرد، وخاصه دراں صیرورتست. **مطاوعت**: در "ارتشاف" گوید: مطاوعت حقیقة در چیزے باشد که فعل ازو متصور بود، مثل: صرفته فانصرف، وآنجا که صدور فعل متصور نباشد اطلاق مجاز ست، نحو: قطعت الجهل فانقطع، ورضی گفته: مطاوع در حقیقت مفعول فعل اول ست که در فعل ثانی فاعل شده، مثل: زید در باعدت زیدا فتباعد؛ چه قبول اثر از شان اوست، لیکن اہل فن فعلے را که مطاوع حقیقی فاعل اوست مجازا مطاوع گویند.

کببته إلخ: [سرنگون انداختم او را پس سرنگون افتاد.] زمخشری گوید: که مطاوعت أکب در عربیت ثابت نشده، ومعنی أکب: دخل في الکب ست، ومطاوع کب در حقیقت انکب. وبعضے از خصائص ایں باب قصر ست، نحو: أسقیته "سقاك الله" گفتم او را، وآوردن چیزے را موصوف بماخذ، نحو: أطاب آورد کلام زیبا، واعانت، نحو: أقتلته اعانت کردم در قتل. (نوادر الوصول، شرح الأصول، یحیی)

ونَزَّلْتُه وسلب نحو: قَذِيَتْ عَيْنُه وقذّيت عينه، وصيرورت نحو: نَوَّرَ، وبلوغ نحو: عمّق وخيَّمَ، ومبالغه، نحو: صَرَّحَ وجَوَّلَ ومَوَّتَ الإبلُ وقطَّعتُ الثياب، ونسبت بماخذ نحو: فسقته، والباس ماخذ نحو: جَلَّلْتُها، وتخليط ای چیزے را ماخذ اندود کردن نحو: ذَهَّبْتُه، وتحويل ای گردانیدن چیزی را ماخذ یا ہمچو ماخذ نحو: نصَّرته وخَيَّمْتُه، وقصر یعنی اشتقاق آں از مرکب بجہت اختصار حکایت نحو: هلّل، وموافقت فَعَلَ وأَفْعَلَ وتَفَعَّلَ، وابتداء.

تا عمق رسید — در خیمہ داخل شد — تذهیب زر اندود کردن — در معنی — نحو کلم

نَزَّلْتُه: مثال اجتماع تعدیہ وتصییر، وتعدیہ بدون تصییر، چوں: فسقته فاسق گفتم او را، وتصییر بے تعدیہ نحو: نصلت السهم. قذيت عينه: ای دور کردم خاشاک از چشم او. نور: أي صار ذا نور، وهو بالفتح شگوفہ، ای شگوفہ برآورد. (بح)

بلوغ: ای بمعنی رسیدن چیزے وداخل شدن در چیزے.

مبالغه: وآں سہ قسم باشد: در فعل چوں: صرح خوب ظاہر کردہ شد، وجول بسیار گرد گردید. اول مبالغہ در کیف است ودوم در کم، ومبالغہ در فاعل چوں: موت الإبل مرگ عام در شتران افتاد، ومبالغہ در مفعول نحو: قطعت الثياب بسیار جامہا قطع کردم.

فسقته: نسبت بفسق کردم وفاسق گفتم او را، واز ہمیں قبیل ست كفرته، در "تعليق الفرائد" گوید: ناظرین "صحاح" را در لفظ تکفیر بایں معنی توقف است؛ چہ او گفتہ است: أكفرت الرجل دعوته كافرا، وتكفير را بمعنی کفارہ دادن ذکر کردہ، لیکن ایں توقف را ایں قول صاحب "محکم" رد می کند: كفر الرجل نسبه إلى الكفر، ودر "صراح" ہم بدیں معنی ست، واز "مغرب" ہم مستفاد می شود. (نوادر الوصول)

جَلَّلْتُها: تجلیل قرار گرفتن وجُل براسپ افگندن. (صراح) نصَّرته: [نصرانی کردم او را.] تنصیر: ترسا گردانیدن.

خيمته: [ہمچو خیمہ نمودم او را.] تخییم: خیمہ ساختن وبجائے مقیم شدن. (صراح) اختصار: واز ہمیں عالم است آنچہ برائے دعائے نیک وبد آمدہ نحو: سقيته ای گفتم اورا: أسقاك الله، وجدعته ای گفتم: جدعك الله، ومی آید برائے گردانیدن مفعول بر صفتے کہ بودہ است، نحو: كوف الكوفة، وبمعنی کار کردن در مانند نحو: صبح بصبح در آمد وبمعنی رفتن در ماخذ نحو: كوف ای بکوفہ رفت، وبرائے غیر آں.

هلل: ای لا إله إلا الله گفت. فعل: ای ثلاثی مجرد نحو: زلته وزيلته. أفعل: أشويته أطعمته شواء.

تفعل: نحو: ترس أي استعمل الترس بالضم: سپر.

خاصیت تَفَعُّل **مطاوعت فعّل**، نحو: قَطَّعْتُه فَتَقَطَّعَ، **وتکلف** در ماخذ، نحو: **تَجَوَّعَ** وتَکَوَّفَ،

بزور کوفی شده

و تجنُّب یعنی پرہیز کردن از ماخذ نحو: **تحوَّب**، ولبس ماخذ نحو: **تَختَّمَ**، و تعمُّل یعنی ماخذ را بکار

پوشیدن

بردن نحو: **تَدَهَّن** وتترس وتخیَّم، واتخاذ یعنی ساختن یا گرفتن ماخذ، یا چیزی را ماخذ ساختن،

ای خیمه رابکار برد

یا در ماخذ گرفتن، نحو: تَبَوَّبَ وتجنبَ وتَوَسَّد الحَجَر وتأبّطَه، وتدرتج یعنی تکرار عمل

بمهلت نحو: **تَجَرَّعَ وتَحَفَّظَ**، وتحول یعنی گشتن شے عین ماخذ یا ہمچو ماخذ نحو: تَنَصَّرَ وتَبَحَّرَ،

وصیرورت نحو: تَمَوَّلَ، و**موافقت مجرد** وأَفْعَلَ و**فَعَّلَ** واِسْتَفْعَلَ، وابتداء.

صاحب مال شد نحو تقبل بمعنی قبل نحو تبصر وأبصر نحو تکلم

مطاوعت فعّل: بتشدید برائے تکثیر، یا نسبت نحو: قیسته فتقیس، یا تعدیه نحو: علمته فتعلم، واغلب در مطاوعت فَعَّل که برائے تکثیر وتعدیه باشد ثلاثی مجرد است نحو: علمته فعلم، وفرحته ففرح. (رضي)

تکلف: [بزور ثابت کردن صفتے که موجود نه باشد.] فرق میان آں وتخییل که خاصۂ تفاعل ست آنکه در تفعل فاعل ممارست فعل میکند وحصول آں در خود میخواہد، ودر تفاعل اظہار فعل می کند از راہ خلاف نمائے بے قصد حصول. (رکاز الأصول)

تجوع: بزور ومحنت گرسنه شد.

تحوَّب: از گناہ پرہیز کرد، حوب بالضم گناہ. **تختّم**: ای انگشتری پوشید، وآنرا از تعمل گفتن بہتر. **تَدَهَّن**: روغن را بر بدن مالید. **تترس**: ترس یعنی سپر را بکار برد. **یعنی ساختن**: وایں چار قسم شد، لیکن فعل در اولین لازم باشد ودر اخیرین متعدی.

تَبَوَّبَ: مثال اول یعنی دروازہ ساخت. **تَجَنَّبَ**: مثال دوم ای گوشه گرفت.

تَوَسَّد الحَجَرَ: مثال سوم ای تکیه ساخت سنگ را. **تأبَّطَه**: مثال چہارم ای در بغل گرفت آنرا.

تجرع وتحفظ: [جرعه جرعه نوشید واندک اندک یاد کرد.] مثال اول برائے محسوس است ودوم برائے غیر محسوس، ودر "شافية" گفته: تفهم ازیں قبیل ست، ورضی گوید: ظاہر آنکه برائے تکلف در فہم بودہ باشد.

تبحر: مثال دوم ای مثل بحر شد در وسعت علم.

فعل: بتشدید نحو: تعطی بسیار عطا کرد، وتکذب نسبت بدروغ نمود، وتویل "یا ویلا" گفت. (رکاز الأصول)

استفعل: موافقتش در دو معنی مختص باستفعل است، یکے: طلب نحو: تنجز واستنجز، دوم: اعتقاد آنکه شے بر صفت اصل خود است نحو: تعظم واستعظم، وے آید بمعنی تفاعل، چوں: تشبع ای اظہار سیرے کرد، وغالبا معنی تفعل بودن شے صاحب ماخذ نحو: تأهل وتألم وتأسف وتأصل وغیر آں. (رضي)

خاصیت مفاعلة **مشارکتست یعنی شریک بودن فاعل و مفعول** در **فاعلیت و مفعولیت ای ہر یک مر دیگرے را** نحو: قَاتَلَ زَيْدٌ عَمْراً. **و موافقت مجرد و أَفْعَلَ و فَعَّلَ** و تَفَاعَلَ، **وابتداء**.

نحو سافرت بمعنی سفرت نحو قاساه

خاصیت تفاعل **تشارک ست ای شرکت دو شے در صدور و تعلق فعل یعنی از ہر یک بدیگرے** نحو: تشاتما، **وشرکت در صدور فقط کم ست** نحو: **ترافعا شيئا، وتخییل یعنی نمودن غیر را حصول ماخذ در خود** نحو: **تمارض، ومطاوعت فاعل بمعنی أفعل** نحو: **باعدته فتباعد، وموافقت مجرد وأفعل، وابتداء. ولفظے کہ در مفاعلت دو مفعول می خواست در تفاعل یکے خواہد، واگر نہ لازم بود.**

بایکدیگر دشنام دادند — بدون تعلق — نحو تعالی بمعنی علا — چوں جاذبت زیدا ثوبا — نحو تجاذبنا ثوبا

فاعل ومفعول: واحد باشند ہر دو یا متعدد یا مختلف. **ہر یک:** در خارج اگر چہ در لفظ یکے فاعل ست فقط و یکے مفعول، وبسبب آنکہ یکے در لفظ مفعول بود فعل لازم را ایں باب متعدی گرداند نحو: کرم و کارمته، واز جہت آنکہ در واقع ہر یک از فاعل ومفعول بود فعلیکہ مفعولش صلاحیت فاعلیت ندارد دریں باب متعدی بمفعول دیگر شود باوجود مفعول اول نحو: جذبت ثوبا وجاذبت زیدا، بخلاف ضرب کہ مفعولش صلاحیت فاعلیت می دارد. (ركاز الأصول)

أفعل: نحو: باعده وأبعده. **فعل:** ای در تکثیر ضاعفت بمعنی ضعفت. **کم ست:** لیکن ے آید؛ زیرا کہ وضع تفاعل برائے نسبت فعل سوئے مشترکین ست بدون قصد تعلق آں بدیگرے، بخلاف مفاعلة کہ وضع آں برائے نسبت فعل بسوئے فاعل است در حالیکہ متعلق است بغیر فاعل باوجود صدور آں فعل از غیر فاعل. **ترافعا شيئا:** [ہر دو برداشتند چیزے را.] نحو: شاتما وتشاتما، ومی آید برائے گردانیدن شے صاحب ماخذ نحو: عافاك الله أي جعلك ذا عافية. (رضي)

نمودن غیر: باآنکہ در واقع حاصل نباشد. **تمارض:** خود را بیمار ظاہر نمود. **مطاوعت فاعل:** مراد ازاں تاثر قبول ست متعدی باشد نحو: علمته فتعلم، یا لازم چوں: کسرته فانکسر، پس تضارب زيد عمرا مطاوع ضارب زيد عمرا نگویند؛ زیرا کہ ہر دو بیک معنی ست وتاثیر وتاثر در میان نیست، ومطاوع در حقیقت مفعول بہ است کہ فاعل شدہ وبر فعل مجازا اطلاقً کنند. (رضي) **بمعنی أفعل:** ای وقتیکہ فاعل برائے گردانیدن چیزے صاحب ماخذ باشد.

باعدته فتباعد: دور کردم او را پس دور شد. **أفعل:** نحو: تیامن بمعنی أیمن در آمد بیمین. **ابتداء:** نحو: تبارك مقدس ومنزہ شد، ومجردش برك بمعنی نشانیدن شتر را وغیر آنست. **اگر نہ:** ای دو مفعول نمی خواست، بلکہ یکے مثال: قاتلت زيدا. (منه)

لازم بود: چوں: تقاتلت أنا وزيد، ووجہ ایں معنی بالا گذشت.

خاصیت افتعال **اتخاذ** ست **نحو**: **احتجَرَ** واجتَنَبَ واغْتذَی الشَّاةَ واعتضده، **وتصرف یعنی**
جانب گرفت | غذاساخت گرسیند را | در بازو گرفت آنرا

جد نمودن در فعل نحو: اکتسب، **وتخییر ای فعل الفاعل** الفعل لنفسه **نحو**: اکتال، **ومطاوعت**
کوشش | ای در تحصیل آں کوشش کرد در کسب | برائے خود پیمود

تفعل نحو: غممته فاغتم، وموافقت مجرد وأفعل وتفعل وتفاعل واستفعل، وابتداء.
نحو بلج وابتلج

خاصیت استفعال **طلب ولیاقت** ست **نحو**: استطعمته واسترقع الثوب، **ووجدان نحو**:
طلب طعام کردم ازو | سزاوار پیوند شد جامه

استکرمته، **وحسبان یعنی پنداشتن چیزیرا موصوف بماخذ نحو**: استحسنته، **وتحول نحو**:
موصوف بکرم یافتم اورا | نیک دانستم اورا

استحجر الطین و**استنوق الجمل**، **واتخاذ نحو**: استوطن القری، **وقصر نحو: استرجع**، . .
سنگ شد گل | ناقه شد شتر | وطن گرفت قریهارا | جمع قریة

اتخاذ: بیشتر دانستی که آں بر چهار قسم است، پس برائے ہر یکے مثالے آورد. (منه)

احتجر: بتقدیم جیم بر حائے مہملہ از حجر بالضم بمعنی سوراخ موش وغیره، ای سوراخ ساخت، یا بتقدیم حاء ای حجره ساخت. (رکاز الأصول)

یعنی إلخ: پس معنی کسب حاصل کرد ومعنی اکتسب جد در تحصیل نمود؛ لہٰذا خدائے تعالی فرموده است: ﴿لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ﴾ (البقرة: ٢٨٦) یعنی ثواب فعل نیک حاصل است، یعنی طوریکه صادر شود، وعقاب فعل بد بدون کوشش در تحصیل آں نمی شود، سوائے سیبویه در کسب واکتسب فرقے نکرده اند. (رضي)

فعل الفاعل: کردن فاعل فعل را برائے خود. **مطاوعت تفعل**: ہمچنین مطاوعت تفعیل وإفعال، چوں: لومته فالتام، وأوقد النار فانقدت. **غممته فاغتم**: غمگیں کردم اورا پس مغموم شد.

أفعل وتفعل: [نحو: ارتدی وتردی، واجتنب وتجنب.] نحو: اختفاه بمعنی أزال خفاه، واحتجز بمعنی أحجز داخل حجاز شد. (رکاز الأصول) **تفاعل**: چوں: اختصما واجتورا بمعنی تخاصما وتجاورا؛ ولہٰذا تعلیل دراں نشد؛ چه در معنی فعل غیر معلول ست. (رضي) **استفعل**: نحو: ایتجر واستأجر طلب اجرت کرد. **ابتداء**: نحو: استلم سنگ را بوسه داد.

استنوق الجمل: وایں مثل است جائیکه کسے سخنے باسخنے درآمیز دمی زنند، واصلش شاعرے نزد بادشاہی قصیده می خواند وناگاه از صفت شتر بناقه رسید، یکے از ندماء ملک گفت: استنوق الجمل. (جار بردي)

نحو استرجع: [إنا لله وإنا إليه راجعون گفت.] ایں مثال را در "اصول" در موافقت معنی تفعیل ذکر کرده، وقصر را خاصیت ایں باب نه شمرده، أقول: هو الحق؛ لأن استفعل في هذا المعنى نادر، بخلاف فعل كما هو الظاهر من التتبع. (رکاز الأصول)

ومطاوعت أفعل نحو: **أقمته فاستقام**، وموافقت **مجرد** و**أفعل** وتفعل **وافتعل**، وابتداء وانفعال را **لزوم** و**علاج** لازم ست، ومطاوعت **فعل غالب** ست نحو: **كسرته فانكسر**، و**موافقت** فعل و**أفعل** نادر، وفائے آں لام ورا ونون وحرف **لين** نبود، ويطاوع أفعل نحو: **أغلقت الباب** فانغلق، و**ابتدأ**. وافعيعال را **لزوم غالب** و**مبالغه لازم**، و**مطاوعت فعل** و**موافقت استفعل** نادر. وافعلاّل وفعيلال را لزوم ومبالغه لازم، **ولون** و**عيب غالب**.

أقمته فاستقام: [برپا کردم او را پس برپا شد.] **وفعل مجرد** هم نحو: وسقه فاستوسق، همچنین **مطاوعت** تفعيل نحو: أدبته فتأدب. (ركاز الأصول) **أفعل:** نحو: استعان موئے زیر ناف سترد. **افتعل:** ای در تخییر، نحو: استكثر الماء آب بسیار برائے خود طلبید.

علاج: یعنی امر محسوس واثر فعل جوارح بودن، واہل فن علاج را خاصۂ جداگانہ نشمردہ اند، بلکہ از لوازم مطاوعت دانستہ، یعنی مطاوع فعلے باشد کہ از علاج صادر شود. (ركاز الأصول، نوادر الوصول) **كسرته فانكسر:** وچوں علاج لازم ایں باب ست علمته فانعلم صحیح نباشد؛ چہ علم از افعال جوارح نیست، ومطاوعت انفعل برائے ہر فعل علاج لازم نیست، نتواں گفت: طردته فانطرد، هكذا في "الرضي".

وأفعل: نحو: انحجز بمعنی أحجز بحجاز رسید موافقت در بلوغ، وانحصد وأحصد در حینونت. (منه)

حرف لين نبود: بحث استثقال، ودریں حروف بجائے ایں باب باب افتعال آید نحو: رفعه فارتفع، ونقله فانتقل، وأما انمحى وانماز قلیل ونادر ست. (ركاز الأصول) **يطاوع:** آوردن آں بلفظ مضارع وجدا کردن قول او، ومطاوعت فعل ومقابلۂ لفظ غالبا دلیل تقلیل ست کہ در "شافية" و"رضي" باں تصریح کردہ.

أغلقت الباب: بستم در را پس بستہ شد. **ابتدأ:** ای گاہی نحو: انطلق؛ چہ برائے لزوم علاج اکثر مطاوع می آید.

لزوم غالب: وتعدیہ قلیل نحو: احلوليته واعروريته سوار شدم او را عریاں.

مبالغه لازم: ومبالغه نحو: اعشوشب الأرض زمین صاحب گیاہ بسیار گردید، ولزوم مبالغه از کتب دیگر مستفاد نیست، واز کلام مصنف ہم در "اصول" مفہوم نمی شود. (نوادر الوصول) **مطاوعت فعل:** مجرد نحو: ثنيته فانثنى پیچیدم او را پس پیچید شد.

موافقت استفعل: نحو: احليته واستحليته شیرین پنداشتم او را. **لون:** نحو: احمر بسیار سرخ شد، واشهاب بسیار سفید شد.

غالب: وگاہے از ہر دو معنی خالی باشد نحو: ارقد سرعت کرد، وابهار الليل نصف شب شد. (نوادر الوصول)

وافعِوّال **بناء مقتضب يجيء للمبالغة**. وفعلل لمعان **كثيرة**، و لم يُروَ إلا صحيحا أو مضاعفا ومهموزا **قليلا**. **تفعلل** يطاوع فعلل، **وقد يقتضب**. وافعنلل لازم **ويطاوع** نحو زلزل ووسوس نحو دحرجته فتدحرج **فعلل**، و**كذا** افعلل، **ويجيء مقتضبا**، وفي الملحقات **مبالغة أيضا**.

فصل

بدانکہ جملہ **افعال** واسماء **چہار قسم** ست، **صحیح**: لفظے کہ حروف اصلی آں حرف علت وہمزہ **ودو حرف یک جنس** نبود، و متمکنہ مہموز: لفظے کہ از اصولش **ہمزہ بود**، و **معتل** لفظے کہ در اصول آں **حرف علت ست**، ....

بناء مقتضب: [غالبا وگاہے غیر مقتضب نحو: حوى الفرس واحووى.] وآں عبارت ست از بنائیکہ کدام اصلش یا مثل اصلش نباشد، وخالی باشد از حروف الحاق وحروف زائد برائے معنی. (نوادر الوصول) **يجيء للمبالغة**: دائما لازم نحو: اجلوز وگاہے متعدی نحو: اعلوط البعير. **كثيرة**: يتعسر ضبطها، منجملہ آں قصر است نحو: بَسْمَلَ بسم الله الرحمن الرحيم خواند، والباس نحو: برقعته برقع پوشانیدم او را، ومطاوعت خود نحو: غطرش الليل بصره فغطرش مخفی کرد شب بصر او را پس مخفی شد. (نوادر الوصول)

قليلا: ای مہموز صرف، ومع ہذا از ہر سہ نوع آید: مہموز الفاء نحو: الأولقة مجنون شدن، ومہموز العین البلازة گریختن، ومہموز لام نحو: كرفأ الله السحاب متفرق گردانید خدا ابر را، مہموز با مضاعف بسیار ست نحو: ثأثأة سیراب کردن. (نوادر الوصول)

تفعلل: وبرائے تحول نحو: تزندق، وتعمل نحو: ترفع، وجز آں ہم آید. **قد يقتضب**: ای مجرد بمعنی او نمی باشد نحو: تهيرس بناز خرامید. **يطاوع فعلل**: نحو: ثعجره فانثعجر ریخت او را پس ریختہ شد. مقتضب بر آید نحو: اعرنفظ الرحل منقبض شد. **كذا**: أي لازم يفيد المبالغة ويطاوع فعلل نحو: طمأنته فاطمأن. **يجيء مقتضبا**: اكفهر النجم ستارہ روشن شد در شدت تاریکی. **مبالغة أيضا**: مع موافقة الملحق في الصيغ والخواص والمعنى. **افعال**: متصرفہ باعتبار حروف اصلی.

چہار قسم: ای بیرون از یکے ازینہا نباشد، وایں تقسیم نزد اکثرین است، وبعضے بر دو قسم صحیح ومعتل بنا نہادہ اند.

ودو حرف یک جنس: چوں: ضرب وبعثر ورحل وجعفر وسفرجل. **ہمزہ بود**: چوں: أمر وسأل وقرأ وطأطأ وأنس ولؤلؤ واصطبل. (ركاز الأصول) **حرف علت ست**: چوں: وعد وقال ورمى ووسوس ويستعور. (ركاز الأصول)

ومضاعف: آنکہ در اصولش دو حرف یک جنس باشد. اما مہموز بر سہ گونہ است: مہموز فا نضکس ف، وعین ض ولام فکس ض ن، ولام فکس ض ن. ومعتل دو نوع ست: مفرد ولفیف، مفرد سہ قسم ست: مثال وضفسکح یضفسك ح، اجوف سونض سیض ن، ناقص نسکفوض ضفسي کن.

(مہموز عین، مہموز لام، مراد از ح حسب)

مضاعف آنکہ: متعدد باشند ایں دو حرف نحو: زلزل یا نہ، چوں: مد لیکن لازم مے آید کہ سلس وددن وهعخع داخل مضاعف باشد حالانکہ نزد قوم صحیح ست مگر آنکہ گویند: لہٰذا از شدت ندرت کالمعدومند. (نوادر الوصول)

بر سہ گونہ: زیراکہ ہمزہ یا فاء کلمہ است یا عین کلمہ یالام کلمہ.

نضکس ف: جمع حروف اشارہ بابواب مطرد ست، وعلی حدہ کردن عبارت از شذوذ؛ چہ شذوذ جدا افتادن از جماعت ست، پس مراد از ن نصر نحو: الأخذ گرفتن، واز ضاد ضرب نحو: الألت کم کردن، واز کاف کرم چوں: الأدب فرہنگی وادیب شدن، واز سین سمع نحو: الإذن، دستوری دادن، واز فاء فتح نحو: الأبہ فراموش کردن، وہمچنین اشارات آیندہ باید فہمید. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

وعین ض: ف: السؤال پرسیدن. ك: الرأفة مہربان شدن. س: السأم سیر برآمدن. ض: الزأر بانگ کردن شیر از سینہ.

فکس ض ن: ف: القراءة خواندن. ك: الردأة بد شدن. س: البراءة بیزار شدن. ض: الهنأ عطاء دادن. واز ن کمتر؛ لہٰذا از ض ہم جدا نوشتہ شد نحو: الدناءة فرومایہ شدن. (منہ) **مثال:** معتل فاء کہ مثل صحیح ست در عدم تغیر.

وضفسکح: [تقدیم واؤ اشارہ بہ مثال واویست.] ض: الوعد وعدہ کردن. ف: الوهب ہبہ کردن. س: الوجل ترسیدن. ك: الوسام نیکو روشدن. ح الورم آماسیدن. ووجد یجد از نصر ضعیف ست. **یضفسك ح:** ض: الیسر قمار باختن. ف: الینع وقت میوہ چیدن رسیدن. س: الیتم یتیم شدن. ك: الیقظ بیدار شدن. ح: الیبس خشک شدن.

اجوف: اجوف واوی از س: إلخوف ترسیدن، ن: القول گفتن، ص: الطوح ہلاک شدن. واز کرم نیز نحو: الطول دراز شدن ومصنف فراموش کردہ، ویائی س: الطیب پاکیزہ شدن. ض: البیع فروختن. ن: بید ہلاک شدن. وناقص واوی ن: الدعاء خواندن. س: الرضاء خوشنود شدن. ك: الرخوة سست شدن. ف: المحو دور کردن. ض: الجثو بزانو نشستن. ویائی ض: الرمي تیر انداختن. ف: السعي دویدن. س: الخشیة ترسیدن. ك: نهو الرجل مرد بمنتہائے عقل رسیدن. الکنایة سخن کردن بچیزے وارادہ غیر آں داشتن. (نوادر الوصول)

سونض: توسط واؤ اشارہ باجوف واوی. **سیض ن:** ای اجوف یائی ازیں ابواب آید.

ولفیف دو وجہ است: **مفروق ضرب ح س** و**مقرون سض**. ومضاعف دو قسم ست:
مضاعف ثلاثی کہ عین ولامش یک جنس بود ضنس ك، و**مضاعف رباعی** کہ فا ولام اول وعین
ولام ثانیش ہمچنین باشند نحو: زلزل وتذبذب.
مرکبات **أوب نصر س، أيد** ضرب س، **أتو** نصر ك، **أُدِيٌّ** ضرب س، **وأد** ضرب س،
يأس س ح، **دأو** فتح ن ض، **رأى** فتح ض، **وبأ** فكس ح، **بوأ** نصر س، شيء ضرب س
ك، **أوي** ض، **وأي** ض، **أبَّ** نصر ض س، ....

مفروق: کہ فا ولام حرف علت بود. **ضرب ح س**: ضرب: الوقاية نگہ داشتن. ح: الولي نزدیک شدن. س: الوجي سوده شدن سم ستور. (نوادر الوصول) **مقرون سض**: [کہ فاء وعین یا عین ولام او حرف علت بود.] س: الطوی گرسنہ شدن. ض: الھوی فرو افتادن از بالا. (نوادر الوصول) **ضنس ك**: ض: الفرار گریختن. ن: المد کشیدن. س: العض چیزے را بدندان گزیدن. ك: المحبة دوست داشتن. (نوادر الوصول) **أوب**: ای مہموز فا واجوف واوی، وأوب بمعنی باز گشتن.
نصر س: ای از نصر بسیار آید چوں: أوام تشنہ شدن، وأوس عطا دادن، واز سمع کم چوں: أود کژ شدن.
أيد: ای مہموز فاء اجوف یائی از ضرب بسیار آمدہ، چوں: أيم بیوہ شدن، واز سمع کم چوں: أيد توانا شدن. (نوادر الوصول)
أتو: بسیار چوں: ألو تقصیر کردن، واز ك کم چوں: الأموة کنیز شدن. **أُدي**: بدال مہملہ مہموز فاء ناقص یائی، وآں بالضم منجمد شدن، از ضرب بسیار آید، واز سمع قلیل چوں: الأري کینہ ور شدن. **وأد**: مثال واوی مہموز العین بمعنی زندہ در گور کردن ض، واز سمع قلیل نحو: وأب غضبناک شدن. **يأس**: مثال یائی مہموز عین نومید شدن از ہر دو باب. **دأو**: مہموز عین ناقص واوی بدال مہملہ فریب، وبمعجمہ راندن شتران، از فتح کثیر واز نصر قلیل نحو: السأو غمگیں شدن، واز ضرب اقل.
رأى: مہموز عین ناقص یائی بالفتح دیدن، از فتح، واز ضرب قلیل نحو: الصئي بانگ کردن مرغ. (نوادر الوصول)
وبأ: مثال واوی مہموز اللام مہیا کردن، از فتح، والوضاءة نیکو شدن، از ك، والوثاء شگافتہ شدن گوشت، از سمع، والوطاء بپا سپردن از حسب. (نوادر الوصول) **بوأ**: اجوف واوی مہموز اللام، وبالضم والفتح باز گشتن، از نصر، والدوء بیمار شدن، از سمع. **أوي**: مہموز فاء لفیف مقرون جائے گرفتن، از ضرب قلیل.
وأي: مہموز عین لفیف مفروق وعدہ کردن، از ضرب قلیل. **أب**: مہموز فاء مضاعف دست بشمشیر بردن برائے کشتن از نصر، والأنين نالیدن، از ضرب، والألل بوی گرفتن مشک، از سمع بدون ادغام آید. (نوادر الوصول)

ودَّ س، یمَّ س، طأطأ تکأکأ وھوہ توھوہ.

بدانکہ واؤ را وفق ضمہ واخت آں خوانند، ویاء را وفق کسرہ واخت آں، والف را وفق فتحہ واخت آں، وہر سہ را حرف مد ولین گویند. و تخفیف لفظ بر چند وجہ، إسکان: قطع حرکت از حرف بنقل یا باسقاط، وتحریك: حرکت دادن یکے از دو ساکن را، وحذف: انداختن حرف وزیادت، نحو: آأنت، وإبدال: آوردن حرف یا حرکت بجائے حرف یا حرکت، وإدغام: پیچیدن یکے از دو ہم جنس در دیگر، وقلب: یعنی تقدیم وتاخیر، وبین بین: ای خواندن ہمزہ در میان ہمزہ ومیان حرفیکہ وفق حرکت ہمزہ یا ما قبل ہمزہ بود، اما اعلال و تعلیل ....

(چوں یقول ویبیع) (چوں یدعو ویرمی)

ود: مثال واوی مضاعف دوست داشتن، از سمع قلیل. یمَّ: مثال یائی مضاعف بدریا افتادن، از سمع قلیل.

طأطأ: مضاعف رباعی مجرد ومہموز، طأطأ الطائر رأسه پرندہ سر فرو آورد. (نوادر الوصول) تکأکأ: مضاعف رباعی مزید ومہموز پس یا باز آمد. وھوہ توھوہ: معتل ومضاعف رباعی مجرد، وھوہ الکلب في صوته جزع آواز نمود، وہمچنین توھوہ مزید.

ہیو صاحب ہیئۃ نیکو شد. حرف مد: [چہ ہر یکے از اشباع وفق خود پیدا مے شود.] حرف علت ساکن لین ست، واگر ما قبلش حرکت مناسب باشد مدہ گویند، واگر متحرک باشد در اصطلاح نہ مد بود ونہ لین، لیکن گاہے بر مطلق ہم اطلاق کنند. (جار بردي)

حرکت دادن: باد غام چوں: مَدَّ، وبدون آں نحو: ﴿لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ﴾ (البينة: ١). انداختن حرف: علت نحو: يعد، یا ہمزہ نحو: یکرم، وحرف صحیح نحو: ظلت. آأنت: بمد، أصله: أأنت، از اجتماع دو ہمزہ ثقلے بہم رسیدہ بود از توسط الف مندفع شد. (نوادر الوصول) حرف: تبدیل حرف بحرف در نحو: قال وداع وراس وأمسيت وماء أصلها: قول وبيع ورأس وأمسست وماه. (نوادر الوصول)

حرکت: تبدیل حرکت بحرکت چوں تبدیل ضمۂ قاف قیل بکسرہ، پس ابدال در حرف علت وہمزہ وحرف صحیح یافتہ مے شود.

پیچیدن یکے: خواہ ہمچنین باعتبار وضع بود چوں: فر، یا بعد وضع چوں: وعدت کہ دال را بتا بدل نمودہ ادغام کردند. (منه)

تقدیم وتاخیر: تقدیم وتاخیر حروف نحو: آبار أصله: أَبْآر جمع بیر، وقسي أصله: قُوُوس جمع قوس، بعد عکس ہر دو واؤ را یاء کردہ ادغام کردند، سین وقاف را برعایت یاء کسرہ دادند برائے دفع ثقل. (نوادر الوصول)

بین بین: وآں را تسہیل گویند. وفق حرکت: آنرا بین بین قریب گویند. ما قبل ہمزہ: آنرا بین بین بعید گویند.

تخفیف حرف علت ست.

اصول مہموز:

(دتحویل)

(قواعد) ہمزہ ساکن در غیر یأم و یأوس بدل شود با اخت حرکت ما قبل جوازا اگر منفرد ست، ووجوبا اگر پس ہمزہ بود، و کل و خذ و مر شاذ. و ہمزۂ متحرکہ بعد واؤ و یائے ساکن کہ زائدہ اند نہ برائے الحاق روا ست کہ (دیگر) جنس ما قبل گردد، پس ادغام لازم ست، چوں: أفیس و مقروة و (در کلمہ ہمزہ) خطیة، وبعد ساکن غیر مذکور والف ونون انفعال (جہت اجتماع متجانسین) ....

حرف علت: احتراز ست از تخفیف ہمزہ واز تخفیف حرف صحیح باسکان، چوں: سین اسم، وتحریک مثل بائے اِذھَبُ، وادغام چوں: مد، وابدال نحو: ماء کہ ماہ بود، وبین بین چوں: أصدق کہ میان ضاد وزاء خواندہ مے شود، وبحذف چوں: حرٌ، أصله: حرحٌ. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

یأم: مضارع أم، أصله: یأمم بضم میم اول، حرکت میم اول بجہت ادغام نقل کردہ بما قبل دادند، پس ہمزہ متحرک شد و مقتضی تخفیف ساکن نماند، وثقل در فک از تحقیق ہمزہ بیشتر ست، ومراد ازاں جائے کہ ابدال ہمزہ وادغام معارض شوند. ویؤوس مثل: یقول مضارع از أوس بمعنی عطادادنست، ومراد ازان لفظے کہ دراں ابدال واعلال معارض شود؛ زیراکہ دران اعلال سازند نہ ابدال. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

جوازا: پس اگر ما قبلش فتحہ بود بالف بدل شود، واگر کسرہ بود بیاء واگر ضمہ بود بواؤ. (رکاز الأصول)

پس ہمزہ بود: وآں ہمزہ ساکن نحو: آمن یؤمن إیمانا. **کل:** اصل آں أُؤکل وأُؤخذ وأُؤمر ہست، قیاس بدل ہمزہ بواؤ میخواست، لیکن بکثرت استعمال حذف شد، واول بعدم حاجت ودر مر ہر دو جائز ست. **نہ برائے الحاق:** احتراز ست از جَیْأَلٌ وحَوْأَبٌ کہ واؤ و یاء برائے الحاق ست. **أفیس:** تصغیر أفؤس، مثل: أفلس جمع فأس بمعنی تبر، أصله: أفیئس، ہمزہ را یاء کردہ ادغام کردند، وہمچنین مقروة، أصله: مقروءة، وخطیة مصدر بمعنی خطادر اصل خطیئة بود قاعدۂ مذکورہ جاری کردند.

ساکن: ای غیر الف، احتراز ست از مثل ساءل؛ زیراکہ الف حرکت نہ پذیرد.

غیر مذکور: برابر ست کہ آں ساکن واؤ و یاء نباشد بلکہ صحیح چوں: سل، یا واؤ و یاء اصلی چوں: سُوْءٌ، یا زائد برائے الحاق، نحو: جَیْأَلٌ، یا زائد در کلمۂ دیگر نحو: باعوا أموالهم. **نون انفعال:** احتراز ست از نحو: انأطر بمعنی اعوجَّ؛ زیراکہ نون انفعال ساکن الوضع ست اگر حرکت ہمزہ اوراد ہند خلاف وضع لازم آید، وجاء نطر وانطر عند بعضهم. (نوادر الوصول)

روا کہ بیفتد وحرکتش بما قبل رود چوں: سَلْ وجَيَلَ وباعُوَا مْواهم ولَمَرَ والَحْمَر ولَحْمر، لیکن حذف دریَری ویُری آہ وصرف أَرَى ويُرِي لازم شدہ، ويجيء مَرَاة. ومتحرکہ بعد متحرکہ یا گردد اگر خود مکسور بود یا سابقہ نحو: أئمة وجاء، وگرنہ واؤ شود نحو: أوادم. ابن مالک مضمومہ را بواؤ بدل کند، ونزد اخفش مکسورہ بعد مضمومہ واؤ شود. وساکنہ ومتحرکہ بعد متحرکہ یاساکنہ یاء گردد در موضع ....

رواکہ بیفتد: وبین بین نکنند؛ تا شبہ ساکنین لازم نیاید، وبعد نقل حرکت ما قبل آں بحرف علت بدل نکردند؛ تا واوی ویائی نکردہ باشند، وہم تخفیف بحذف ابلغ ست. وکوفیان وبعضے بصریان ابدال بحرف علت قبل نقل حرکت کنند وقاعدہ مقرر نمودہ اند، چوں: رفو در رفاء. (رضي) **سل:** أصله: اسأل، حرکت ہمزہ دوم بسین دادہ افگندند، پس ہمزہ اول را بعدم حاجت.

جیل: بمعنی کفتار، أصله: جيئل بروزن جعفر ملحق بآں، ہمزہ را بعد نقل حرکتش بیاء افگندند، وحرکت ہمزہ دوم بر واؤ ویائے الحاق کہ بمنزلۂ حرف صحیح ست ثقیل نباشد.

باعوا مواهم: فروختند مالہائے خود را، اصل آں: باعوا أموالهم، حرکت بواؤ زائد کہ در کلمۂ دیگر است دادند، وہمزہ را حذف کردند. **لمر:** أصله: لم أرأي، یاء بلم افتاد لم أرأ شد، پس حرکت ہمزہ دوم براء وحرکت ہمزہ اول بمیم بردند وہر دو ہمزہ انداختند.

الحمر ولحمر: أصلهما: الأحمر، حرکت ہمزۂ دوم بلام دادہ افگندند، پس کسیکہ اعتداد ایں حرکت نمود ہمزۂ وصلی بجہت استغنا انداخت، وہر کہ برائے عروضش معتمد ندانست باقی داشتہ. (شروح) **یری ویری:** ای در اخوات مضارع معروف ومجهول ومضارع بلام امر ونہی حذف واجب، ودر ماضی واسم فاعل ممتنع، ودر باقی جائز. (شروح)

مراة: ای ابدال مفتوحہ بالف بعد نقل حرکت بما قبل؛ چہ اصل مراة مرأة ست. **أئمة:** أصله: أءممة، کسرہ میم بہمزۂ ثانی دادہ ادغام روند أئمة شد، پس ہمزۂ ثانی متحرکْ خود مکسور گردیدہ باشد. **جاء:** أصله: جايئ، یاء بعد الف فاعل ہمزہ شد، پس ہمزۂ دوم بجہت کسرہ اول یاء شد جاءي گردید، قاعدۂ داع جاری کردند. **مضمومہ را:** پس جاءءٌ جاءوٌ نمودہ، قاعدہ داع جاری کنند.

بعد مضمومہ واؤ: چوں: أويب در أءيب، وبنابر قاعدہ مذکور أييب باید.

ساکنہ ومتحرکہ: ای اگر ہمزہ ساکنہ ومتحرکہ بعد ہمزہ ساکنہ یا متحرکہ در موضع لام افتد یاء شود، بسبب قرب ہمزہ در مخرج واؤ نشد بجہت بعد، ونہ بین بین کہ تخفیف بقلب اولی ست. ودرینجا چار صورت ست: متحرکہ بعد متحرکہ قرأأ کجعفر، متحرکہ بعد ساکنہ قِرَأْأ کقمطر، ساکنہ بعد متحرکہ قرأَأْ کجعفر، ساکنہ بعد ساکنہ وقرأْأْ کقمطر بوقف. (نوادر الوصول)

لام، ومفتوحہ منفردہ بعد کسرہ یاء گردد وبعد ضمہ واؤ جوازا، **کمیر وجون**، اخفش مضمومہ را بعد کسرہ یاء گرداند و**بعکس**، وبعضے گفتہ اند: رواست **قلب متحرکہ** بوفق حرکت ما قبل. ودر **مانند** (چوں مستهزيون در مستهزؤون) (برائے مناسبت) **مستهزؤون** وسُئِلَ **بین بین** ست، ودر ہمزہ (متحرکہ) بعد الف **بین بین قریب** ای وجہ اول از دو وجہ مذکور، **چنانکہ** در سَأَلَ (مفتوحہ بعد مفتوحہ) و**سَئِم** (مکسورہ بعد کسرہ) ومُسْتَهْزِئِيْنَ (مضمومہ بعد فتحہ) ورَؤُوْفٌ (مضمومہ بعد مضمومہ) ورُؤُوْسٌ **إذا اجتمع** (ای قبل اصول مہموز) أكثر من همزتين خفف الثانية والرابعة وحقق الأولى والثالثة والخامسة. ودر دو ہمزہ از دو کلمہ صحیح ست **تحقیق ہر دو** و**تخفیف ہر دو**...

کمیر: أصله: مِئَرُ بمعنی کینہ ودشمنی. **جُوَنٌ**: در جون جمع جونة ظرفے از ظروف عطار. **بعکس**: [ای مکسورہ را بعد ضمہ واؤ سازد، چوں: سول در سئل.] بمقتضائے عبارت فارسی بہائے موحدہ اولی ست، وبعضے بصیغۂ مضارع خواندہ اند. (نوادر الوصول)
قلب متحرکہ: ای مطلقا در ہمہ حال، یعنی اگر حرکت ہمزہ خلاف ما قبل ہم باشد بر وفق حرکت ما قبل بدل شود چوں: یلتام در یلتئم، ومیر وجون دریں قاعدہ داخل است، کذا في "النوادر" وغیرہ.
مانند مستهزؤون: یعنی جائیکہ ہمزہ منفردہ مضموم بعد کسرہ، ومکسور بعد ضمہ آید. **بین بین**: قریب مشہور وافصح ست، وبعضے بعید کنند. **بین بین قریب**: وبعید بجہت لزوم سکون ما قبل کہ الف است ممکن نیست، وحذف نکردند؛ چہ آں بعد نقل حرکت گردد، ونقل حرکت بالف محال. وقلب بواؤ ویاء جہت التقائے ساکنین روا نشد، وادغام ہم در الف جائز نیست. وسیبویہ گفتہ: بعضے ہمچو ہمزہ را حذف کنند ودر یشاء یشا گویند، ونزد بعضے اگر الف آخر کلمہ ایست وہمزہ اول کلمہ دیگر ہمزہ ساقط گردد، واگر ما بعدش ساکن الف ہم باجتماع ساکنین بیفتد، چوں: ما حسن در ما أحسن، وإلا باقی ماند، مثل: ماشد در ما أشد، كذا في "الرضي".
چنانکہ: یعنی در الفاظ مذکورہ ہم بین بین قریب است نہ بعید؛ چہ جائیکہ حرکت ہمزہ بما قبلش موافق است قریب وبعید یکساں باشد، پس از مشہور واصل عدول نتواں کرد. ودر سئم ورؤف اگر بین بین بعید کنند الف را کہ ازاں پیدا شود کسرہ وضمہ دادہ باشند. (رکاز الأصول) **سئم**: مکسورہ بعد فتحہ.
إذا اجتمع: ہرگاہ جمع آید زیادہ از دو ہمزہ تخفیف کردہ شود دوم وچہارم، وباقی داشتہ شود اول سوم وپنجم.
تحقیق ہر دو: زیرا کہ اجتماع عارضی است از التقائے دو کلمہ پیدا شدہ پس ثقیل نباشد، وآں مختار قراء کوفہ وابن عامر است.
تخفیف ہر دو: زیرا کہ جہت اجتماع بدون تخلل حرفے اگرچہ عارضی باشد موجب ثقل است.

یا **بطریق منفرده**، یا اوّل بطریق انفراد، وثانی **بطرز مجتمعه**، و تخفیف یکے **بر وجه مذکور**، وحذف
چوں جاء أحد — بلا تعیین
یکے یا قلب دوم **بطرز ساکنه اگر متفق اند** در حرکت واولی آخر کلمه بود، وقلب مضمومه بعد
غیر معین
مکسوره، و**عکس آں بواؤ**، وتوسیط الف در **مانند آأنت**، ولزوم قلب دوم بالف با جمع دو ساکن در
نحو من تلقاء أحد — همزه — باوصف جمع
نحو: آلحسن عندك و**آیمن الله**.

اصول معتل:

واؤ مضموم ومکسور دراول کلمه ومضموم در . . . .
نزد مازنی

بطریق منفرده: یعنی گویا همزهٔ دیگر با او نیست، پس در جاء أحد هر دو را بین بین قریب کنی چوں: سأل، ودر یدرأ أحد اول را بین بین قریب ودوم مبدل بواؤ مثل: جون، ودر جاء أهل در هر دو تسهیل مشهور. وچوں قواعد همزهٔ منفرده معلوم کردهٔ همه امثلهٔ دوازده گانه که ازینجا برمے آید باید فهمید، وإلا در شرح باید دید. **بطرز مجتمعه:** پس در جاء أحد اول را بین بین قریب، ودوم را بدل بواؤ کنی چوں: أوادم، باقی بر قیاس.

بر وجه مذکور: ای بطریق منفرده در اول یا در ثانی، یا بطریق مجتمعه در ثانی، پس در قارئ أبیه اول را یاء کنند وثانی را بین بین، یعنی هر دو طریق انفراد، یا ثانی را واؤ ای بطریق اجتماع. (نوادر الوصول وغیره) **بطرز ساکنه:** ای بوفق حرکت ما قبل در جاء أحد بالف، ودر أولیاء أمتي بواؤ، ودر من السماء إلى الأرض بیاء.

اگر متفق اند: [ایں ومابعدش شرط حذف وقلب هر دو ست.] واگر متفق نباشد چوں: من تلقاء أحد، یا اولی آخر کلمه نبود، چوں: لم ینأ أحمد حذف وقلب جائز نباشد. (رکاز الأصول) **عکس آں:** مکسوره بعد مضمومه نحو: یقرأ إنسان.

بواؤ: گوئی: من تلقاء وحد ویقرأ ونسان. **مانند آأنت:** ای جائیکه همزهٔ استفهام بر همزهٔ دیگر غیر وصل در آید الف در میان آرند؛ تا اجتماع دو همزه نشود، والف برائے کراهت اجتماع سه همشکل نوشته نشود. (رکاز الأصول)

نحو آلحسن: [جائیکه همزهٔ استفهام بر همزهٔ وصل مفتوح در آید.] ساکنین دراں الف مبدل از همزه ولام تعریف، والف را ساقط نمی کنند؛ تا التباس استفهام به خبر نشود. **آیمن الله:** ودو ساکن در آں الف ویاء است، وأیمن نزد بصریان مثل آنکه مفرد ست بمعنی قسم یا برکت، ونزد کوفیه جمع یمین ست؛ زیرا که مفرد برین وزن نیاید. وآنك وآجر وغیره عجمی ست، وبست ودو لغت آں از "قاموس" دریاب.

وسط رواست کہ ہمزہ گردد، وأحدٌ وتجاهٌ شاذ. لین غیر مدغم بعد کسرہ یاء گردد وبعد ضمہ واؤ، وضمہ مانند بیضٌ **وحیکی کسرہ شود، ودر طوبی وکوسی** ^حرف علت ساکن^ **اسمیت غالب آمدہ. واوے کہ بعد فتحۂ علامت مضارع وقبل کسرہ افتد بیفتد، چوں: یعد ویضع آہ ونحو:** عد تبع مضارعه، وجاء **یئس ویائس، وفي نحو: یوجل یاجلُ** ^تحقیقی یا تقدیری^ **ویَیْجَلُ ویِیْجَلُ. واوے کہ فائے فعل بود واز فعلش** ^درحذف واؤ^ **افتادہ بیفتد چوں: عدة. لین فائے افتعال کہ از ہمزہ نبود تاء شود ودر تاء مدغم بلغت فصیحہ .....**

ہمزہ گردد: چوں: أجوه وإشاح وأدؤر کہ در اصل وجوه ووشاح وأدور ست. **أحد:** کہ دراں واؤ مفتوحہ بہمزہ بدل شد؛ چہ اصلش وحد بود. **تجاه:** کہ دراں واؤ مفتوحہ در صدر بتا بدل شد؛ چہ اصلش وجاه ست. **شاذ:** زیرا کہ واؤ مفتوح در اول کلمہ ثقیل نیست، وقلب واؤ مضموم بہمزہ باید نہ بتاء. (رکاز الأصول)

بعد کسرہ: وجو با اگر دریک کلمہ باشند؛ چہ لین حرف خفیف ست کہ اعتماد آں بر قوی نا موافق ثابت نماند، ومدغم ہر گاہ مستملک در مابعد ست خفت آں با حرکت مخالف مضائقہ ندارد. (رکاز الأصول)

یاء گردد: چوں: محاریب جمع محراب، ومیزان از موزان. **بعد ضمہ واؤ:** نحو: قوول مجہول قاول، وموقن از میقن.

وضمہ: یعنی جمعیکہ از أفعل صفت بر وزن فعل آید، یا صفت بر وزن فعلی اگر عینش یاء بود واؤ نکنند، بل ضمہ را کسرہ گردانند؛ ازاں کہ صفت بمشابہت فعل ثقیل ست وواؤ ہم ثقیل. (نوادر الوصول) **حیکی:** زنیکہ ہر دو دوش خود را در رفتار بجنباند.

طوبی وکوسی: در اصل طیبٰی وکیسٰی بود، وقیاس بدل ضمہ بکسرہ است.

اسمیت غالب: اول نام درختے در جنت ودوم اسم زنے زیرک ست؛ لہٰذا یاء واؤ شد. **یعد:** مثال کسرۂ تحقیقی، أصله: یوعد.

یضع: مثال کسرہ تقدیری کہ بمناسبت حرف حلق فتحہ شدہ. **یئس:** در ییئس مضارع بحذف یاء خلاف قیاس. **یائس:** قلب یاء بالف خلاف قیاس. **نحو یوجل:** ای در مثال واوی از باب علم چہار لغت ست اصل یوجل.

یاجل: بقلب واؤ بالف کہ اخف ست. **ییجل:** بقلب واؤ بیاء بکسر علامت مضارع، وایں لغت شاذ تر ست. (منه)

واوے کہ: ای مصدر مکسور الفاء یا فائے فعلة بالکسر باشد. **از فعلش افتادہ:** واگر از فعل نیفتادہ نیفتد، چوں: وأد ووصال.

عدة: در اصل وعْدٌ یا وَعْدٌ است بنابر قولین حرکت واؤ بعین حذف کردند کسانیکہ اصلش وعد گویند تاء را عوض محذوف دانند.

از ہمزہ نبود: اصلی یا بدل از لین باشد. **در تا مدغم:** چوں: ایتسر أصله: أئتسر از أسر بمعنی بستن.

بلغت فصیحہ: ای ابدال بلغت فصیحہ واجب ست.

چوں: اتقد واتّسر. واگر دو واؤ **متحرک** در اول کلمہ بہم آیند اولین **ہمزہ گردد** چوں: **أواصل**
أصله اوتقد أصله ايتسر از ييسر
و**أوَلُ**. **واؤ ویاء متحرک** **نہ بعارض** بعد **فتحۂ لازم** **الف گردد** بشروط: چند **عین ناقص نباشد ونہ در**
حکم آں، **ونہ فاء کلمہ**، و**قبل مدۂ زائدہ** و**الف تثنیہ** و**یائے مشدد** و**نون تاکید** نیفتد، وکلمہ بر وزن
فعلان وفعلی نباشد، ونہ بمعنی کلمۂ **کہ دران تعلیل** نہ پذیرد، چوں عصوي پس الف بقِران ساکن لفظی ....

دو واؤ متحرک: احتراز ست از مثل: وُوْرِيَ کہ ہر دو متحرک نیست. **ہمزہ گردد:** برائے تخفیف؛ چہ اجتماع دو واؤ ثقیل ست وہنگام عطف سہ جمع شود اگر ثانی را ہمزہ کنند ثقل بر طرف نشود، فافهم. (ركاز الأصول) **أواصل:** جمع واصلة در اصل وواصل بر وزن فواعل. **أول:** جمع أولی مؤنث أول، أصله: وُوَل بر وزن فُعَل.

واؤ ویا متحرک: نہ ساکن، پس در قول وخیل الف نشود؛ زیراکہ فتحہ ما قبل واؤ ویائے ساکن ثقیل نیست، وبعضے قلب جائز دارند؛ زیراکہ اقتران متجانسین اولی ست. **نہ بعارض:** برابر است کہ آں عارض منقول از غیر بود، مثل: حَوَب وجَيَل کہ در اصل حوأب وجَيْأل بود، یا غیر منقول ازاں چوں: اخشوا الله واخشي الله. (ركاز الأصول) **فتحۂ لازم:** احتراز ست از عارض چوں: فوعد. وعروض حرکت کلمۂ دیگر مثل: فوعد خفائی دارد؛ چہ حرکت عارضی آنکہ گاہے باشد ویا بنقل وغیرہ حاصل آید وفاء ہمیشہ مفتوح ست، مگر اینکہ گفتہ شود: دخول فاء بر وعد عارضی ست، پس حرکتش ہمچنین باشد.

الف گردد: بدون اسکان واؤ ویاء، وعلت قلب آنکہ ہر دو بمنزلۂ دو حرکت ست، وحرکت اینہا وحرکت ما قبل دو حرکت دیگر، وتوالی چار حرکت دریک کلمہ ثقیل ست، یا آنکہ حرف علت متحرک بمنزلۂ دو حرف مد ست واجتماع آں گراں باشد، پس الف آوردند کہ حرکت نہ پذیرد. وبعضے ایں واؤ ویاء را بعد اسکان بدل کنند، وبنابر آں لازم می آید کہ در قول وبیع مصدر ہم قلب کنند، ورنہ اینجا ہم نکنند کہ علت مشترک ست. وجوابش آنکہ علت قلب ہمان تحرک ست واسکان برائے تناسب مبدلین بعمل آمدہ؛ چہ الف مبدل منہ ساکن ست، كذا في "شرح صراح".

عین ناقص نہ باشد: ای آں واؤ ویا عین کلمہ معتل بلام نیفتد چوں: طوی؛ تا توالی اعلالین لازم نیاید. **نہ در حکم آں:** چنانکہ لام ناقص مکرر باشد، مثل: ارعو أصله: ارعوو. **ونہ فاء کلمہ:** نحو: توسط زیراکہ مجردش سالم ماندہ.

قبل مدہ زائدہ: چوں: جواد وغيور وطويل. **الف تثنیہ:** چوں: دعوا؛ تا بمفرد ملتبس نشود. **نون تاکید:** نحو: اخشون واخشين برائے لزوم اجتماع ساکنین. **فعلان:** چوں: جولان وحيوان وحيدى؛ زیراکہ در معنی اینہا اضطراب است، وحرکت لفظ براں دال، پس حذف نکنند. **کہ دراں تعلیل:** چوں: عور وصيد بمعنی اعور واصيد.

یا تقدیری بیفتد چوں: **قال وباع** وخاف ودعا **دعوا دعت دعتا دعون**. ہر واؤ ویائیکہ
ازخوف ازدعو
عین ماضی مجہول بود ودر معروف تعلیل یافتہ کسرۂ آنرا بجائے ضمہ ما قبل بری چوں: قیل وبیع
واختیر وانقید، **یا بیفگنی** نحو: قول وبوع واختور وانقود. **فائے ماضی کہ ثلاثی مجرد ست بعد
حذف عین باجتماع ساکنین کسرہ یابد اگر اجوف یائی بود، یا از باب مکسور العین، وگرنہ ضمہ**،
چوں: **قلن وبعن وخفن**. **ہر واؤ ویائیکہ بعد ساکن نہ لین زائد بود در عین فعل یا شبہ فعل ای
مصدر ومشتق وموازن فعل بوزن عروضی حرکت آنرا بما قبل دہی بشروط: آں کلمہ ملحق وناقص
وبمعنی لون یا عیب وصیغۂ تعجب** ....
چوں اسود وابیض

قال وباع: أصلهما: قَوَل وبَيَع، ہر دو جامع شروط وعلت بودہ اند. **دعوا:** تثنیہ برائے نبودن شرط تعلیل نشد.
دعت: از دعوت، واؤ الف شدہ بقران ساکن لفظی افتاد. **دعتا:** از دعوتا، الف باجتماع ساکن تقدیری کہ تاء ست بیفتاد، وبعضی دعاتا گویند. **دعون:** برائے عدم علت صحیح ماند. **در معروف:** احتراز ست از عور وصید کہ معروفش معلل نیست.
بجائے ضمہ: بعد ازالۂ ضمہ واؤرا بمناسبت کسرہ یاء گردانی، وایں لغت افصح ست. **اگر اجوف:** تا دلالت کند بر حذف یا.
مکسور العین: ای آنکہ عین ماضی آں مکسور باشد اگرچہ واوی بود، وکسرہ اینجا برائے رعایت باب ست، وآں از دلالت بر حرف محذوف ہم بود. **قلن:** بصیغۂ معروف مثال ضمہ، اصلش: قولن کہ نہ یائی ست ونہ از باب مکسور العین ودر صیغۂ مجہول ضمہ وکسرہ نیز جائز ست وکسرۂ خالص اشہر وافصح. **بعن:** مثال کسرۂ فاف در یائی، اصلش بیعن. **خفن:** مثال کسرۂ فاء در واوی کہ از باب مکسور العین، أصله: خوفن. **نہ لین:** احتراز ست از بویع وسید کہ در اصل بایع وسیود بود.
ای مصدر: تفسیر شبہ فعل ست، وچوں ایں معنی خلاف اصطلاح مشہور ست؛ لہٰذا بتفسیرش بر داختہ. **بوزن عروضی:** کہ عبارت است از مقابلۂ سکون بسکون وحرکت مطلق بحرکت بدون لحاظ حروف اصول وزوائد، چوں: مَعُوْنٌ بر وزن فعول.
ملحق: احتراز ست از اجوندد ملحق بـ"احرنجم" اگر دراں قلب نمایند الحاق دریافت نشود. **ناقص:** احتراز ست از مثل: يقوي؛ تا توالی اعلالین لازم نیاید. **بمعنی لون:** چوں: اعور واسود؛ چراکہ باب افعلال وافعیلال چوں اصل است در لون وعیب محافظت صفت آں واجب بود، ونیز در صورت تعلیل ماضی بماضی مفاعلت ماند ومضارع مجہول برانست. (رکاز الأصول)
صیغۂ تعجب: نحو: ما أقوله وأقول به؛ زیراکہ غیر متصرف است، یاآنکہ در تعلیل اول بماضی إفعال ودوم بامرش ملتبس نشود.

وصیغۂ اسم آلہ نبود، ودر شبہ فعل کہ بر وزن متعارف فعل بود پیش از تعلیل یا بعد ازان واولش
برائے منع خلو
زائد مشترک ست تعلیل نکنند، پس آں حرکت اگر فتحہ بود واؤ ویاء الف گردد چوں: یقول ویبیع تا یقلن ویبعن وقل وقولا آہ، وبع وبیعا آہ، ومقول ومبیع ویقال ویباع ویخاف آہ، وخَفْ خافا آہ، وأقام إقامة واستقام واستقامة، ودر مفعول یائی ضمۂ منقول را کسرہ گردانند
ازاحوف ازاحوفا ازأقوم ازاستقوم
وواؤ مفعول را یاء ودرو تصحیح بسیار آید نحو: مبیوع ومطیوب، ودر واوی کم. واویکہ عین
مفعول یائی
مصدر یا جمع وبعد کسرہ باشد . . . .

صیغۂ اسم آلہ: بمعنی آلہ باشد چوں: مقول ومخیط، یا برائے مبالغۂ فاعل مثل: معوان؛ تا معوان باسم ظرف کہ تعلیلش جہت زیادت مشابہت بفعل اولی ست صورۃ التباس نشود، وتعلیل مفعال مشابہ مفعل میگرداند. (رکاز الأصول)
بر وزن متعارف: احتراز است از تبیع بر وزن تضرب بکسر تاء وفتح راء کہ دراں بجہت نبودن وزن متعارف فعل تعلیل کنند وتباع گویند. (شروح) **زائد مشترک:** میان اسم وفعل چوں: ہمزہ وتا ویا ونون بخلاف میم کہ مختص باسم ست، پس در اسم مصدر بمیم تعلیل کنند، چوں: مثقال. **الف گردد:** زیراکہ دراصل متحرک بودند وما قبل آنہا اکنون مفتوح شد.
قل: ایں تمثیل وقتے درست شود کہ قل وبع از اقول وابیع گویند. (نوادر الوصول) **مقول ومبیع:** أصلهما: مقوول ومبیوع، دراول حرکت واؤ اول بما قبل دادہ انداختند، ودر ثانی بعد نقل ضمہ بمناسبت یاء کسرہ شد ویاء از اجتماع ساکنین افتاد، واؤ مفعول برائے کسرۂ ما قبل یاء شد، واینہمہ نزد اخفش ست، وسیبویہ وخلیل از ہر دو واؤ مفعول افتادہ. (شروح) در واوی ایں وزن قیاسی ست، ومشیب وملیم از شوب ولوم نادر. (نوادر الوصول) **یقال:** امثلہ آنکہ حرکت منقولہ اگر مفتوحہ باشد واؤ ویا الف گردد. **إقامة:** اصل إقامة واستقامة إقوام واستقوام، بود چوں بعد نقل حرکت واؤ بما قبلش وقلب آں بالف اول یا ثانی راعلی الاختلاف میان اخفش وسیبویہ حذف کردند تاء درآخر عوض دادند کہ فارق میان ماضی ومصدر باشد، وگاہے در اضافت تاء نیارند، چوں: إقام الصلاة؛ چہ تفرقہ باضافت کہ در فعل نمے باشد حاصل شد. (رکاز الأصول)
واؤ مفعول: نحو: مبیوع، چنانکہ از مذہب اخفش گذشت، وہمیں وزن قیاسی ست، ومہوب از ہیبت شاذ. **مطیوب:** ومعیوب ومخیوط ومدیون. **ودر واوی کم:** نحو: مصووغ ومصوون؛ زیراکہ ضمہ بر واؤ ثقیل تر از یاء ست. **عین مصدر:** احتراز ست ازانکہ در غیر مصدر وجمع بود نحو: عوض وخوان. **بعد کسرہ:** احتراز ست از دوام وبوار بالفتح ودُوام ودُوار بالضم.

ودر **فعل وواحد معلل بود**، یا در واحد ساکن ودر جمع **قبل الف** افتد **یاء شود**، **نه در ناقص** چوں:

قیمٌ وقیام ودیمٌ وجیادٌ وریاضٌ. واووياء عين فاعل **كه در فعلش** معلل بود، یا مراورا فعل نبود

ناظر بمصدر ناظر بجمع

همزه گردد چوں: قائِلٌ وبائعٌ. چوں دو حرف علت پس وپیش **الف مفاعل** افتد **پسین** همزه شود

أصلهما قاول وبايع مختلف یا متفق

چوں: بَوَائعُ وأَوَائِلُ، و**همچنین** هر **مدهٔ زائده** بعد آں نحو: رسائل. الف زائد كه قبل الف

بعد الف مفاعل جمع رسالة در واحد مده بود در جمع

مفاعل ومفاعیل افتد **واؤ شود** نحو: **قوارير**. **در کلمهٔ** ....

برین وزن بوزن صوری

وواحد معلل بود: قبل الف افتد یانه، واین احتراز ست از جواز مصدر جاوز وطوال جمع طویل.

قبل الف: احتراز ست از عودة جمع عود بالفتح شتر پیر. **یا شود:** بجهت تعلیل فعل وواحد بودن واؤساکن دراں بمنزلهٔ معلل، وبجهت ثقل واؤبعد کسره که بمنزلهٔ خروج از کسره بضمه است. **نه در ناقص:** احتراز ست از رواء جمع ریان، أصله: رویان، قلب نکردند؛ تاتوالی اعلالین نشود. **قیم وقیام:** دراصل قِوَم وقِوَام مصدر قام، وآوردن دو مثال اشاره بآنست که بودن واؤقبل الف شرط نیست. **دیم وجیاد:** هر دو مثال جمع، اصل اول دِوَم جمع دیمة باران دائم، ودوم جمع جید از جیود بقانون سید، أصله: جواد.

ریاض: أصله: رواض جمع روض، مثال جمعیکه واؤواحدش ساکن ودر جمع قبل الف افتاد. **که در فعلش:** احتراز ست از عاور وصاید که در فعل هم معلل نه شده. **همزه گردد:** اول الف شود جهت موافقت فعل والف همزه گردد.

الف مفاعل: یعنی لفظے که برین وزن باشد صوری، ای مقابلهٔ سکون وحرکات بخصوصها. **پسین:** جهت استثقال دو حرف علت که میان آنها فاصل خفیف ست در جمعیکه از جهت طول بنا ثقیل ست. (رکاز الأصول)

بوائع: أصله: بوایع مثال مختلف همچنین عیال جمع عیل بمعنی عیال، أصله: عیاول. (نوادر الوصول)

أوائل: أصله: أواول جمع أول مثال هر دو واؤست، وهمچنین خیائر جمع خیر مثال هر دو یاء، ودر طواویس که وزن مفاعل ندارد همزه نشد. **همچنین:** ورائے وجهیکه در بوائع گذشت وجه دیگر آنکه تحریک مدهٔ زائده درست نیست خصوصا در الف محال ست. (رکاز الأصول) **مدهٔ زائده:** احترازاست از جداول ومعایش که واؤویاء دراں اصلی ست.

واؤ شود: زیراکه تکبیر وتصغیر ازیک باب ست، ودر تصغیر الف واؤمے شود نحو: ضویرب وضویریب.

قوارير: جمع قارورة بمعنی شیشه وبول مریض که پیش طبیب برند، وهمچنین شواهد جمع شاهدة.

در کلمهٔ: ای یک کلمه اگرچه حکمی باشد، چوں مسلمي، بخلاف فويزيد ورأيت يدي واصل.

که واؤ و یاء بہم آیند واو لین **ساکن غیر مبدل** است **واؤ یاء شود** و یا در یا ادغام یابد، واگر ہر دو ضمہ بود کسرہ گردد نحو: سَيّد ومرميّ، **وبیفگن یائے دوم** از سیّد جوازاً، **واز کینُونة** وجوبا. **واوے کہ** سوم بود چوں پیشتر رود **نہ پس ضمہ یا شود نحو: يُدعي** يُدْعَيَان يُدْعَوْنَ، وأَعْلىٰ أَعْلَيَا أَعْلَوْا، و **ہمچنین** واوے که بعد کسرہ در آخر کلمہ افتد، یا قبل زیادت فِعلان نحو: دعي دعيا **دعوا** وغزيان. ضمہ وکسرہ از لینے کہ پس حرکت آید **نہ فتحہ ازالہ نمایند** بنقل اگر قبل ضمہ کسرہ بود وبعد آں واؤ و قبل کسرہ ضمہ وبعد آں یاء، وگرنہ بلا نقل نحو: **خشوا** **وقووا ويرمي** يرميان **يرمون، يدعو** يدعوان **يدعون**،.........................

اولین ساکن: واگر اولین متحرک بود فک واجب باشد نحو: طويل. **غیر مبدل:** احتراز ست از بويع وتبويع كه تعلیل دراں موجب التباس بماضی مجهول تفعيل وتفعل ست. **واؤ یاء شود:** از جهت مناسبت در لین وجهر وتوسط، وعکس نکردند جهت خفت یاء. **بیفگن یائے:** برائے قرب او از محل تغیر ای آخر. **واز كينونة:** بسبب طول بناء، اصل آں كيونونة بود.

واوے کہ: ازینجا بیان ناقص است. **نہ پس ضمہ:** احتراز ست از يدعو؛ چہ وجود حرکت مناسب قبل او مانع از تغیر ست.

یاء شود: بسبب وقوع آں در محل تغیر واستکراہ وقوع بعد کسرہ وحمل واقع بعد کسرہ براں. **نحو يدعي:** در اصل يُدْعَو يُدْعَوان يُدْعَوون بود، واؤ در ماضی ومصدر آنہا سوم بودہ در اینہا رابع شد، در اول بعد ابدال بالف مبدل شد، ودر ثالث الف شدہ از اجتماع ساکنین افتاد، ودر ثانی بحال ماند، وہمیں است حال أعلى إلخ کہ واؤ در مجردش سوم بود. (نوادر الوصول)

ہمچنین: ای واؤ یاء گردد برائے استکراہ واؤ بعد کسرہ. **دعوا:** در اصل دُعِوُوْا واؤ اول بقاعدۂ مذکور یاء شد وضمہ بما قبل دادند بعد ازالۂ حرکت آں، ویاء باجتماع ساکنین افتاد. **نہ فتحہ:** چہ موجب قلب لین بالف ست نحو: يدعى ويرمى مجهول، چنانکہ گذشت.

ازالہ نمایند: برائے ثقل ضمہ وکسرہ بر حرف علت خصوصا باشرط مذکور. **خشوا:** أصله: خشيوا قبل حرف علت مضموم کسرہ است وبعد آں واؤ، حرکتش بما قبل دادند بعد ازالۂ حرکت ما قبل، وحرف علت باجتماع ساکنین افتاد.

قووا: أصله: قوووا وتعلیل مثل خشيوا. **يرمي:** أصله: يَرْمِيُ ضمۂ یاء بلا نقل افتاد؛ چہ قبل ضمۂ او اگرچہ کسرہ ست واؤ بعد آں نیست. (نوادر الوصول) **يرمون:** أصله: يرميون، وتعلیل چوں خشوا. **يدعو:** أصله: يدعو، ضمہ از واؤ بلا نقل افتاد؛ زیراکہ نہ بعد ضمہ واؤ ست ونہ قبل آں کسرہ. **يدعون:** أصله: يدعوون ضمۂ واؤ بے نقل افتاد.

ورام راميان رامون، و**تدعين** وترمين. حرف علت **غير عارض** كه **طرف متمكن** و**بعد ضمه** بود **بعد كسره** گردد نحو: **تَلَقٍّ** وأَدْلٍ، چنانكه واوُ وياء بعد واوُ مضموم و**قبل حرف تانيث** يا زيادت **فعلان** جمعيكه **بر فُعُول** ست دو واوُ **آخرش ياء شود** و**پس كسره** نحو: **دليّ** بضم دال، وقد يكسر اتباعا، وهمچنين دو واوُ آخر بعد واوُ نحو: **مقوي** وقد جاء **مَعْدِيٌّ** و**مرضي**. حرف علت آخر كلمه اگرچه قبل **تائے عارض** بود بعد الف زائده **همزه گردد** ....

رام: أصله: رامي، ضمهٔ ياء بلا نقل افتاد؛ چه قبل آں اگرچه كسره است، ليكن واوُ بعد آں نيست. (نوادر الوصول)
تدعين: أصله: تدعوين، قبل لين مكسور ضمه است وبعد آں ياء، حركت لين بما قبل داده باجتماع ساكنين انداختند.
ترمين: أصله: ترميين، ازالهٔ حركت بلا نقل شد؛ زيرا كه نه لين مضموم است ونه قبل ضمه كسره نه بعد آں واوُ.
غير عارض: احتراز ست از مثل كفوا أحد كه در اصل كفؤا بهمزه بود. **طرف متمكن:** اى اسم متمكن، نه در عين آں چوں: قوول جمع قائل، ونه در طرف اسم مبنى وفعل نحو: هو ويدعو. (ركاز الأصول) **بعد ضمه:** اصلى نه بعد سكون يا فتحه چوں: دلو وظبي وعَصَوٌ ورَحَيٌ وبعد ضمهٔ عارضى مثل: أبوه. **بعد كسره إلخ:** اى ضمهٔ ما قبل كسره بدل گردد جهت ثقل حرف علت در آخر وبرائے عدم وجدان چنين اسم در كلام عرب. (ركاز الأصول) **تلق:** أصله: تَلَقُّيٌ مصدر تفعل، وأدلٍ جمع دلو، أصله: أدلُوٌ بعد قاعدهٔ مذكور ياء از هر دو بقانون قاض افتاد. **حرف تانيث:** نحو: قوية، أصله: قووة، ضمهٔ ما قبل واوُ ثانى كسره شده واوُ بمناسبت آں ياء. **فعلان:** بضم عين چوں: قويان، أصله: قَوُوان. **بر فعول:** [بضمتين ومشتمل بر دو واوُ.] ودر فعول مصدر ادغام بے ابدال وباابدال هر دو آمده نحو: جثو وعتو، وجثي وعتي. (منه)
آخرش ياء شود: كه يكے واوُ مفرد است دوم واوُ جمع. **پس كسره:** يعنى ضمهٔ ما قبل بكسره بدل شود. **دلي:** أصله: دلوٌ، جمع دلو، هر دو واوُ يا كرده ادغام نمودند، وضم لام بكسره بدل شد. **مقوي:** أصله: مَقْوُوْوٌ، واوُ ميانه را بجهت سكونش وثقل اجتماع سه واوُ فاصل ضعيف قرار داده واخير را بقاعده اول ياء كردند، پس واوُ دوم را بقانون مرمي، وبعد ادغام ضمهٔ واوُ اول را كسره دادند.
معدي ومرضي: يعنى دو واوُ را كه بعد واوُ نباشند نيز بياء بدل كنند، أصلهما: معدووٌ ومرضوٌ، وقياس آں مَعْدُوٌّ ومَرْضُوٌّ است. **تائے عارض:** احتراز ست از كلمهٔ كه دراں تائے لازم بود چوں: تفاوت ودراية. **همزه گردد:** وجهت وقوع در محل تغيير بعد الف زائده مانند فاعل، يا برائے بودن الف بمنزلهٔ فتحه آنرا بالف بدل نمودند، وبسبب اجتماع دو الف اخير را همزه كردند، وحذف ننمودند؛ تا ممدود مقصور نشود، واول را بجهت امتناع تحريك مدهٔ زائده حركت ندادند. (ركاز الأصول)

نحو: **کساء** و **عباءة**. **فعلی اسمی** یائے لامش **واؤ شود** نحو: تقوی، نه **صدیا**، و **فعلی اسمی عکس بود**
(اصلش تقي أصله وقي) (بالفتح)
چوں: دنیا و علیا، نه **غزوی**. **ہمزہ کہ** در **مفاعل** بعد الف و قبل یا افتد ودر مفردش **چنین نبود**
(أصلهما دنوا وعلوا)
یاء شود، و فتحہ یابد و **یاء الف گردد** چوں: **خطایا**، نه **شواء**. ونزد بعضے اگر لام مفردش واو سالم بود آں
(برائے تخفیف) (از تعلیل)
ہمزہ واؤ شود نحو: **أداوي** وهراوي. یائی که بعد ضمه و **آخر فعل ست**، یا قبل حرف تانیث، یا دو
(چوں ھُوَۃ زن عاقل)
زائد **فُعلان واؤ شود**، لیکن لام کلمہ بدر آمدن **جازم** ودر امر **بیفتد**، و باتصال ضمیر فاعل ونون
(که الف ونون است)
تاکید **باز آید** ....

کساء: أصله: کساو، وجاءت الواو بعد الألف فهمزت. **عباءة:** مثال تائے عارض، عباء نیز گویند، أصله: عباية نوعے از گلیم. **اسمی:** نه وصفی که دراں یاء را بحال دارند. **واؤ شود:** برائے فرق در اسم و صفت، و عکس نکردند؛ ازانکه صفت ثقیل ست، و یاء خفیف و اسم خفیف و واؤ ثقیل، پس طریق تعادل پے مودند. **صدیا:** که صفت ست بمعنی زن تشنه.
عکس بود: ای واؤ لامش یاء شود بجہت ثقل آں از ضمه و واؤ. **غزوی:** زن جنگ کننده، یعنی در فعلی صفتی بیاء بدل نکنند برائے فرق. **ہمزہ کہ:** ایں قاعدہ در اصول مہموز باید. **مفاعل:** ای در جمع بریں وزن بوزن صوری.
چنین نبود: جہت استکراہ وقوع ہمزہ میان دو حرف علت در جمع که ثقیل ست، و یا ہمزہ اقرب ست از واؤ. (منه)
یا الف گردد: برائے تحرک وانفتاح ما قبل. **خطایا:** اصلش خطاءي جمع خطيئة، ہمزہ درمیان الف و یاء در مفاعل افتاد، ودر مفردش چنین نیست تعلیل مذکور نمودند. **شواء:** جمع شائية ہمزہ دراں اگرچه میان الف و یاء ست، لیکن در مفرد ہمچنان بود.
ہمزہ واؤ شود: برائے مناسبت مفرد، چنانکه در شواء مرعی داشتند.
أداوي: جمع إداوة بمعنی مطہرۂ آب، أصله: أدائو، الف زائد إداوة بعد الف مفاعل افتاد ہمزہ شد، پس واؤ را جہت کسرۂ ما قبل یاء کردند إداءي شد، اکنون قاعدۂ مذکور یافتند، وچوں در مفرد او لام کلمه سالم است ہمزہ را واؤ کردہ فتحه دادند، و یائے اخیر جہت تحرکت وانفتاح ما قبل الف شد، و ہمچنین هراوي جمع هراوة بمعنی عصا. (شرح)
آخر فعل ست: چوں: قضو وهو قاضی و صاحب نہیہ ای عقل شد، اصل آں قضي ونهي. **فعلان:** بالضم چوں: رموان مرد تیر انداز. **واؤ شود:** تا خروج از ضمه بطرف کسره لازم نیاید. **جازم:** مثل: لم ولما ولام أمر ولای نہی وإن شرطیه وغیره.
بیفتد: زیراکه حرف علت مناسب حرکت است، وجائیکه حرکت نیاید حرفے که مناسب آنست چگونه آید، چوں: لم يدع و لم يرم و لم يخش، وادع وارم واخش. (رکاز الأصول) **باز آید:** جہت وقوع آں در محلے که تحریک آں لازم است.

چوں: **اُدْعُ اُدْعُوَا** اُدْعُوْا **اُدْعُوَنْ اُدعِن ولم يَق** وقِ. **یائے آخر مفاعل** رفعاً وجراً **بیفتد** وبدلش تنوین آید نحو: جواري و جوار. **از دو یائے آخر مفاعیل** روا ست که **یکے بیفتد** ودیگرے حکم یائے مفاعل یابد نحو: **صحاريٌّ، وطي در بَقيَ ودُعِيَ بقا ودعا گویند**، بنو حارث **وبعضے دیگر** بجائے واؤ ویائے ساکن بعد فتحہ **الف نیز** خوانند چوں: تابة **وإنَّ هذان** وإنَّ ضاربان.

(در رفع وجر) (در جمع بر وزن مفاعیل) (در نصب) (ماضی معروف) (ماضی مجهول) (در توبة) (ابن زید)

اصول مضاعف:

چوں: دو حرف **یک جنس** (وآنرا أصم نیز گویند) در یک کلمۂ **بہم آیند** ....

أدع: اصلش ادعو، واؤ بامر افتاد. **ادعوا**: [واؤ بجہت لحوق الف ضمیر باز آمد.] **اُدعوا**: اصلش اُدعو واؤ بجہت الحاق واؤ ضمیر باز آمد بعدہ ضمہ بر واؤ دشوار داشتہ ساکن نمودند وباجتماع ساکنین افگندند. **ادعوَنْ**: واؤ واحد بالحاق ونون تاکید باز آمد.
ادعُنّ: بضم عین وکسر آں، اصل اول اُدعونَ بضم واؤ جمع مذکر، واصل ثانی اُدعِونّ بکسر واؤصیغۂ واحد مخاطبہ، واؤ در اول بدون نقل حرکت افتاد ودر ثانی بعد نقل. (منہ) **لم يق**: مثال لفیف کہ حکم ناقص دارد، أصله: لم يوقي، واؤ جہت وقوع بعد فتحۂ علامت مضارع وقبل کسرہ افتاد، ویاء بجازم. وق در اصل اوقي بود، واؤ بمناسبت مضارع ویاء بجزم، وہمزۂ وصل بعدم حاجت افتادند. **مفاعیل**: درحذف رفعاً وجراً واثبات نصباً. **یکے بیفتد**: نسیاً جہت تخفیف بسبب طول بنیہ.
صحاري: جمع صحراء چوں یکے از دو یاء اندازند صحارٍ وصحاريُ مثل: جوارٍ وجواريُ خوانند، وبعضے صحاریٰ بر وزن خطایا نیز گویند. **طي**: قبیلہ از عرب است. **دربقي**: ای جائیکہ متطرف [یائے متطرفہ.] فتحۂ غیر اعرابی دارد وماقبلش مکسور بود. (رکاز الأصول) **بقا ودعا**: گویند بقلب بکسرۂ ما قبل بفتحہ برائے مناسبت فتحۂ یاء وبقلب یاء بالف، ودر رأیت القاضي کہ یاء فتحۂ اعرابی دارد وقیم کہ در طرف نیست قلب نکنند. (رکاز الأصول)
بعضے دیگر: مثل: بني هذيل وزبيد وختعم. **الف نیز الخ**: ای بالف بدل نمایند؛ زیراکہ از واؤ یاء اخف است وبحرکت ما قبل اوفق. **إن هذان**: أصلهما: إن هذين وإن ضاربين، ودر آیۃ: ﴿إِنَّ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ﴾ (طـه:٦٣) مفسران وجوہ دیگر ہم ذکر کردہ اند، وہمچنین درمن أحب کریمتاه است.
یک جنس: صحیح یاحرف علت یاہمزہ. **بہم آیند**: حقیقۃ چوں: مد، یاحکما نحو: مسلمي.

واول ساکن بود ادغام واجب ست، واگر متحرک ست ودوم ساکن بسکون وقف یا متحرک نه بعارض نیز لازم ست، چوں: **فرَّ** و **دَوَاب**، مگر در نحو: **اِقْتَتَلَ** و **حَيِيَ** که جائز ست، **ودوم اگر چنان نبود، پس اگر حرکت عارض دارد ادغام جائز ست**، نحو: **اُمْدُدِ الْقَوْمَ**، **واگر سکون لازم ممتنع ست** نحو: مَدَدْنَ، **واگر عارض جائز ست بتحریک کسره یا فتحه یا ضمه اگر حرف اوّل ضمه دارد، وبلا تحریک در حال وقف** نحو: مُدِّ. **ادغام متحرک** (حرف اول) **باسکان** (نزد غیر اہل حجاز) **بلا نقل** (بلا نقل حرکت آں) **ست اگر ما قبل او متحرک ست یامده، وگرنه** ....

اول ساکن: ودوم متحرک باشد، یا ساکن بسکون وقف که حکم متحرک دارد. (نوادر الوصول) **ادغام:** ادغام نزد کوفیه از إفعال ست ونزد بصریان از افتعال ادتغام، بہر تقدیر بمعنی در آوردن چیزے درون چیزے باشد، ودر اصطلاح دو حرف رادفعةً از یک مخرج خواندن، وتخفیف دراں ظاہر است. **واجب ست:** اگر مانعے نبود بسبب حصول شرط ادغام بے تصرف وعمل.
بسکون وقف: که در حقیقت متحرک است. **نه بعارض:** که باتصال کلمۂ دیگر حقیقةً یاحکماً حادث شود، نحو: مدد القوم.
نیز لازم ست: ای واجب جہت تخفیف واعتداد حرکت حرف دوم. **فر:** مثال متحرک ثانی نه بعارض؛ چه در اصل فرر ہمچو نصر وضرب ست. **دواب:** مثال آنکه ثانی ساکن بوقف ست، اصل آں دوابب ست. (منه)
اقتتل: ای در باب افتعال که عینش تائے فوقانی باشد. **حیي:** ای جائیکه دو یا در آخر ماضی معروف ومجہول باشد از مجرد، وہمچنین ست حال أحیا واستحیا. (نوادر الوصول) **حرکت عارض:** که از امر منفصل حاصل آمده.
ادغام جائز ست: در اول بجہت آنکه اجتماع تائے اولی بااصلی بسبب عروض بمنزلۂ اجتماع مثلین از دو کلمه است، یا حصول التباس بماضی تفعیل؛ ولہذا فاء یاتاء یاہر دو راگاہے کسره دہند، ودر ثانی برائے تحرز از تعلیل عین ناقص. (رکاز الأصول)
امدد القوم: [حرکت دال ثانی جہت اجتماع ساکنین آمده.] نظر بحرکت عارضی، پس گوئی: مد القوم بحرکات، وہمزۂ وصل بعدم حاجت افگنی، وانفکاک ہم نظر بعروض حرکت جائز. **سکون لازم:** ای نه ساکن بوقف بود نه متحرک بحرکت لازم.
عارض: که گاہے متحرک ہم میگردد. **کسره:** برائے آنکه در تحریک ساکن اصلست، وفتحه برائے آنکه اخف حرکات است، وضمه در صورت مضموم بودن اول برائے حصول مناسبت ہردو. (شرح) **در حال وقف:** زیراکه اجتماع ساکنین در وقف جائز ست.
متحرک ست: برائے عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حده چوں: فر، اصلش فرر، اول راساکن کرده در دوم ادغام کردند.
یامده: ما قبل آں نحو: حابَّ وحُوْبَّ، ویائے تصغیر نیز حکم مده دارد نحو: دويبة وخويصة. (نوادر الوصول)

با نقل نحو: **يَمُدُّ**. ودر دو حرف از دو کلمہ ادغام ساکن **غیر مدہ واجب ست**، وادغام **متحرک جائز** اگر ما قبل او **متحرک ست یا مدہ** ودوم متحرک **وإلا نہ**. شرط ادغام ست **کہ اعلال** مزاحم نشود، نحو: **ادعوی**، ولبس نبود ای **در اسم با تحرک اول نحو: سبب**، وحرف اول **ہائے سکتہ** وبدل از ہمزہ **والف ومد غم فیہ** نباشد (بر تقدیر ادغام) ودوم **برائے الحاق با تحرک اول**. **ممتنع** ست **در نحو: دَدَنٍ** (نحو أومي ماضي مجهول) وبِبَدْرٍ **مگر تتنزل** وتتباعد... (اول متجانسين زائد ست)

با نقل: حرکت آں بما قبل؛ تا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ نشود. **یمد:** أصله: يمدد، حرکت دال اول بما قبل دادہ اول را در ثانی ادغام کردند. **غیر مدہ:** احتراز است از﴿ قَالُوا وَمَا لَنَا﴾ (البقرة: ٢٤٦) و﴿ فِي يَوْمٍ﴾ (ابراهيم: ١٨). **واجبست:** بسبب وجود علت ادغام وقلّت تصرف، وساکن غیر مدہ حرف صحیح باشد یا لین نحو: ﴿وَاذْكُرْ رَبَّكَ ﴾ (آل عمران:٤١) و﴿أَوْ وَزَنُوهُمْ﴾ (المطففين: ٣). **جائز:** نہ واجب، اول بجہت اجتماع مثلین، وثانی بجہت عروض آں باوجود زیادت تصرف کہ اسکانست. (رکاز الأصول)

متحرک ست: تا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ نشود نحو: ﴿مَكَّنَّا﴾ (يوسف: ٢١). **یا مدہ:** ای لین بجہت عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حدہ نحو: حميد دهر وثوب بشير. **وإلا نہ:** ای اگر چنین نباشد ادغام نکنند بجہت لزوم اجتماع ساکنین غیر مغتفر، برابر ست کہ ما قبل نہ متحرک بود نہ لین، چوں: قرم مالك، یا دوم ساکن نحو: قال الحسن. (رکاز الأصول)

کہ اعلال: یعنی اگر اعلال وادغام ہر دو ممکن باشد اعلال را مقدم گردانند. **ادعوی:** أصله: ارعوو، اعلال کردند نہ ادغام.

در اسم: والتباس در فعل وشبہ آں ممنوع نیست؛ چہ فعل معنی ثقیل ست لفظا ہم نتواں کرد، ونیز التباس آں در مضارع وغیرہ رفع مے شود. (رکاز الأصول) **با تحرک اول:** [تا التباس بساکن مدغم لازم نیاید.] واگر اول ساکن بود ادغام واجب شود چوں: جلب در جلبب ملحق بقمطر. (رکاز الأصول)

نحو سبب: کہ ادغامش موجب لبس بہ "سب" ست. **ہائے سکتہ:** کہ در آخر کلمہ بوقف ووصل آید نحو: عدويه هلك؛ چہ ہائے سکتہ انفصال خواہد. **الف:** نحو: قول مجهول قاول. **مدغم فیہ:** چوں: حَبَّبَ؛ چہ ادغام دو حرف در یکے یا فک ادغام اول لازم آید. **برائے الحاق:** تا فائدہ الحاق باقی ماند نحو: قردد ملحق بجعفر.

در نحو: ای جائے کہ متجانسین اول کلمہ باشند، ہر دو اصلی یا اول زائد، ادغام ممتنع ست؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید.

ددن: بمعنی لہو، مثال متجانسین اصلی. **مگر تتنزل:** اِی جائیکہ اول علامت مضارع ودوم تائے تفعل وتفاعل بود.

که بعد متحرك افتد **یامده**، ودر دو همزه مگر در مشدد الوضع که **واجبست** نحو: سأَّل .

نحو فتنزل وفتباعد — که عین تفعیل باشد

بیان مخارج وصفات حروف:

بدانکه **حلق** مخرج **هفت حرف ست**، **اقصاش مر** همزه وهاء والف را، ومیانش **مر عین** وحاء را، وادناش **مر غین** وخاء را. مخرج قاف **اقصائے زبان** ست و**محاذی آں** از حنك اعلی، و**کاف مقارن** آں، وجیم وشین ویاء وسط زبان و**محاذی آں** از حنك اعلی، وضاد اول **یکے از دو حافۂ** زبان .....

مقابل — معجمه — معجمه — کناره

یا مده: نحو: قالوا تنزل وقالوا تباعد، **وازانست** لاتناجوا در قراءتے. **در دو همزه:** ای ممتنع است نزد جمهور بجهت حصول زیادت ثقل در یك کلمه چوں: قرأأ مثل: قمطر، ودر دو کلمه چوں: املأ إناء. (رکاز الأصول) **مخارج:** بدانکه مخارج حروف تقریبا شانزده است، وتحقیقا هر حرفے را مخرجے جداگانه، ورنه امتیاز نمی ماند. وطریق معرفت آنکه حرف را ساکن خوانی وما قبل آں همزۂ وصل آری، جائیکه آواز منتهی شود همان مخرجست، وجهات مخارج همگی چار ست. (رکاز الأصول)

صفات: از شدت ورخاوت وجهر وهمس وإطباق وانفتاح وغیر آں. **هفت حرف ست:** ایں اشارتست بقسم واحد از تقسیم اجمالی تقریبی، وحلق باعتبار تقسیم سه حصه دارد. (نوادر الوصول) **اقصاش:** ای منتهایش به نسبت دهن وشفتین.

مر همزه: یعنی به ترتیب ذکری بنحیے که همزه مقدم بر هاء ست وهاء بر الف، ودر تمام فصل همیں لحاظ باید داشت، وایں از سیبویه منقولست، ونزد بعضے همزه بعد هاء ست، ونزد بعضے هاء بعد الف، واخفش مخرج هاء والف را یکے گفته، وابن جنی براں ایراد نموده که دریں صورت لازم می آید که الف دم تحریك بهاء منقلب گردد نه بهمزه، واز خلیل منقول ست که الف ویاء وواؤ هوائی ست هیچ مخرجے ندارد. (رضي وغیره) **مر عین:** از کلام سیبویه تقدیم عین بر حاء یافته مے شود، واز کلام بعضے عکس آں ظاهر وتشریح وتصریح آں کرده. **مر غین:** ونزد مکی بن ابی طالب خاء مقدم بر غین ست.

اقصائے زبان: ای اول زبان که متصل بحلق ست. **کاف:** ای مخرج کاف مجموع امرین ست. **مقارن:** ای مقارن مخرج قاف که مجموع دو امر است ومقارنت بجانب فم ست. **محاذی آں:** ای مجموع الأمرین، وسیبویه گفته: میان وسط زبان وحنك اعلی مخرج ایں حروف ست، ومهدوی شین را بر جیم مقدم نموده.

یکے از دو حافۂ: اشاره می کند که از هر دو جانب یعنی چپ وراست صحیح ست، چنانکه کلام سیبویه براں دلالت دارد، وبعضے مختص بجانب راست، وخلیل آنرا شجرے از مخرج جیم وشین شمرده است، كذا في "الارتشاف"، وحافه طرف ست که اولش مبدا آں که متصل اصل زبان ست وآخرش آنچه بسر زبان اتصال دارد، كذا في "شرح الأصول".

باضراس متصل آں، ولام اسفل آں تاآخر ومحاذی آں از حنك اعلی، وراء مقارن آں، ونون
مہملہ — بالکسر جمع ضرس دندان
مقارن راء وخیشوم، وطاء وتاء ودال مہملہ طرف زبان واصل دو ثنیۂ علیا، وصاد وزا وسین
از ہر دو مقام — ای سر زبان — فوقانیہ — مہملہ — مہملہ معجمہ مہملہ
طرف زبان وطرف دوثنیۂ سفلی، وظاء وذال وثاء طرف زبان وطرف دوثنیۂ علیا، وفاء باطن
سر — ای مخرج فاء — ہر دو معجمہ مثلثہ
لب زیرین وطرف دوثنیۂ بالا، وباء ومیم وواؤ مابین دولب.

اسفل آں: ای اسفل یکے از دو حافۂ زبان. **تاآخر:** ای تاآخر زبان، پس مخرج آں از سائر حروف وسیع تر باشد.

محاذی آں: وآں مقام بالائے دندان ضاحك وناب ورباعي ومثنى باشد. بدانکہ چہار دندان پیشین دو بالا ودو پائین ثنایا ہستند، وچہار دندان بعد ازاں دو پہلو ثنایائے علیا ودو در سفلی رباعیہ نامیدہ شود، وہر ہشت راقواطع گویند. وچہار بعد ازاں ہمیں طور انیاب ست، وکواسر ہم نام دارد، باقی بست اضراس چار ازاں ضواحك، ودو ازاں طواحن، وچار نواجذ کہ دندان عقلش گویند، وبعضے کسان رانواجذ بر نیاید، ودندانش ہمگی بست وہشت باشد. (شرح الأصول)

مقارن: ای مقارن مخرج لام از حافہ وحنك. **نون مقارن:** وسیبویہ گفتہ: مخرج نون میان طرف زبان ودر میان محاذی آں از بالائے ثنایا علیا ست، وہمان مخرج راء ست جز آنکہ راء در ظہر زبان بہ نسبت نون ادخل است، کذا في "شرح الأصول"، وابوحیان در "ارتشاف" مخرج نون را بر راء مقدم کردہ.

وخیشوم: عطف بر "مقارن" ای مخرجش مجموع حافہ وحنك وخیشوم. **طاء وتاء ودال:** ایں حروف راذولقیہ نامند؛ چہ از طرف زبان بر می آید، وذولق بمعنی طرف آنست، وخلیل لام وراء ونون راذولقیہ نامیدہ است. (شرح الأصول)

زاء: ایں حروف رازای وزاء وزی گویند. (الارتشاف)

طرف دوثنیۂ: ای بالائے آں، وزمخشری زاء رابر سین مقدم کردہ، وصحیح آنکہ سین بر آں مقدم ست؛ چراکہ زاء از سین نزدیك تر بطرف فم ست، ورضی گوید: ہر سہ حرف از میان طرف زبان وثنایا ست بے اتصال زبان بہ ثنایا، ودر "ارتشاف" گفتہ: ثلاثها من بين طرف اللسان وفويق الثنايا السفلى. (منه)

دوثنیۂ علیا: [از "اصول" معلوم میشود کہ بعضے مطلق ثنیہ گفتہ اند وتقیید بہ علیا نکردہ.] ہمچنین ست در "ارتشاف"، وایں حروف ہیجدہ گانہ رالسانیہ گویند؛ زیراکہ از زبان بر آیند اگرچہ شرکت دیگرے باشد.

مابین دولب: واطباق در یاء ومیم ضرور ست، ای لب بلب می چسپد، نہ در واؤ، وپیشتر گذشت کہ خلیل واؤ راہوائی گوید ومخرجے قرار ندہد، وبدانکہ نزد مہدوی مخرج واؤ از باء ومیم علی حدہ است. (شرح الأصول والارتشاف)

ومر خیشوم را دخلیست در میم. مخرج نون خفی خیشوم ست.

مجهوره حرفیست که دم از جریان بندد، ومهموسه ضد آں ستشحثك خصفه. شديدة: حرفے ست که صوتش در مخرج او بسته شود اگر ساکنش خوانی أجدك قطبت. رخوة: خلاف آں. (از همس بمعنی آواز)

متوسطة: مابین ہردو ولِمَ يَرُوْعُنَا. مطبقة: آنکه زبان را..................

دخلیست: زیراکه في الجملة غنه دارد، وایں چار حرف شفویه نامیده شود که از لب بر می آید. نون خفی: ای آنکه سوائے غنه دراں باشد، چوں: عنك ومنك، ومخرج نون ساکنے که در مثل: اضربن ست سیبویه بیان کرده که هماں مخرج نون متحرك ست، کذا في "الارتشاف"، ومخرج نون متحرك مخرج لام ست. وبدانکه نون خفی اگر چه از حروف متفرعه است چوں همزه بین بین والف اِماله، لیکن مخرجش از اصول بود؛ لهٰذا مصنف آنرا جداگانه شمرد، بخلاف حروف متفرعۂ دیگر که مخارج آں سوائے مذکوره نیست، کذا في بعض الشروح. مجهوره: از جهر بمعنی آواز بلند کردن.

دم از جریان: اگر چه متحرك باشد؛ چراکه ایں حروف بسبب قوت ذاتی وقوت اعتماد بر مخرج برنیاید مگر بآواز تند، وقید تحرك ازاں داده شد که حرکت سبب جریان دم ست، ہرگاه باوصف آں صورت نه بست معلوم شد که ذات ایں حروف موجب حبس نفس است، ومثالش ظل قو ربض إذ غزا جند مطيع داده اند، كذا في "شرح الأصول" و"الجاربردي"، ومصنف مجموعۂ ایں حروف مثل مهموسه بیان نکرده؛ زیراکه سوائے مهموسه همه مجهوره است، پس بیان یکے کافی شد.

ضد آں: ای دم راازجریان نه بندد که ضعیف است واعتماد بر مخرج ضعیف. خصفه: نام زنی ست، و"ستشحث" إلحاح خواهد کرد دریں مسئله ایں زن، کذا في "الجاربردي". که صوتش: ودراز نگردد اگر چه امتداد آں خواهی بجهت شدت لزوم مخرج خود. أجدك قطبت: می یابم تراکه ترش روشدۂ، ای مجموعۂ شدیده ایں حروف هشت گانه است.

خلاف آں: ای صوتش در مخرج بسته نشود، وآں سوائے متوسطة وحروف هشت گانۂ مذکوراست.

متوسطة: بدانکه حروف متوسطة نزد بعضے پنج اند چوں: لن عمر، ورخوة شانزده، وبریں اتفاق اکثر ست، ونزد بعضے حروف متوسطة هشت ورخوة سیزده است، مصنف مذهب ثانی اختیار کرده. وبدانکه شديدة رالجح ورخوة بطش ومتوسطه را بخل تمثیل داده اند؛ چه در اول مد نفس ممکن نیست، بخلاف ثانی، وسوم بین بین ست. مابین ہر دو: ای میان شديدة ورخوة پس دراں انحصار دم تمام ست نه جریان آں. لم يروعنا: چرا می ترساند مرا، ای متوسطة مجموعۂ ایں حروف است. مطبقة: گفتن آں مجاز ست؛ زیراکه مطبق در حقیقت زبان وحنك ست، پس مراد ازاں مطبق عنده باشد از مشترك مشترك فيه.

بر حنک اعلی منطبق گرداند صطظض. ومنفتحة: غیر آں. مستعلیة: آنچه زبان را بحنک بر دارد صطظض خفق. منخفضة: جز آں. حروف الذلاقة: که هر رباعی وخماسی ازان حرفے دارد مر بنفل، مصمتة: مقابل آں. حروف القلقلة: که درو باشدت ضغط بود قد طبج. حروف الصفیر: مایشبه الصفیر ص زس. راء حرف مکررست ولام منحرف.

پس بدانکه ادغام متقاربین در مخرج یاصفت بقلب اول بثانی ست ....

منفتحة: یعنی حروفیکه زبانرا بحنک اعلی نچسپاند، بلکه مابین آں کشاده باشد، وحروفش سوائے مطبقة است.

زبان را: إطباق زبان بحنک شود یا نشود، پس مستعلیة از مطبقة عام است. منخفضة: زبان بحنک برندارد وبر زبان پست ماند، ومنسفلة هم نامیده شود، وآں حروف سوائے مستعلیة است. (رکاز الأصول) الذلاقة: ای مشابه آواز طیور باشد؛ زیرا که از میان ثنایا وطرف زبان بر می آید، وآواز منحصر میشود وصفیر ظاهر میگردد. (نظامي)

حرفے دارد: زیراکه ایں حروف نهایت خفیف است وبسهولت بر می آید، ورباعی وخماسی ثقیل، پس برائے طلب خفت در هر یکے ازیں حروف گزیر نباشد، وهرچه خالی ازان بود یا عجمه است یاشاذ چوں: عسجد وهدقة وزهزقة وعَسطُوْسٌ. (جاربردي)

مر بنفل: حکم کن بغنیمت، "نفل" بتحریک اوسط غنیمت را گویند، ای مجموعه اش ایں حروف ست. مصمتة: مصمتة آنست، که میانش خالی نباشد، پس ثقیل خواهد، چوں ایں حروف بر زبان ثقیل ست مصمتة نامیده شد، وبعضے گویند: صمت بمعنی منع است، وایں حروف از بنائے رباعی وخماسی تنها ممنوع ست. ووجه اول برائے تسمیه خوب ست؛ زیراکه مقابل حروف ذلاقة افتاده. (رضي) القلقلة: ولقلقة هم گویند، خلیل گفته: قلقلة شدت آواز ست، ولقلقة صیاح هندی: چیخ مارنا.

باشدت ضغط: ای تنگی ومشقت درآں باشد، وچوں ایں حروف مجهورة شدیدة اند وجهر دم را بند میکند، وشدت خروج آواز را منع مینماید از اجتماع ایں دو صفت در برآوردنش نهایت تکلف افتد. (جاربردي) قد طبج: طبج زدن چیزے دفست، چوں: طبل وغیره، ای پنج حروف قلقلة است نزد جمهور، وبعض عوض بائے موحده تائے فوقانیه گفته اند، وسیبویه هم در متعلقه ذکر کرده. (الارتشاف) حرف مکرر: یعنی مخرج آں پرست گویا دو بار گفته می شود، ایں تکثر ذاتیست نه باعاده. (شرح الأصول)

لام منحرف: زیراکه زبان بتلفظ آں سمت داخل حنک بر میگردد. پس بدانکه: چوں از مخارج وصفات فارغ شد در غرض اصلی ازان که ادغام ست شروع نمود. بقلب اول: ای قیاس همین ست؛ زیراکه ادغام عبارت از تغییر حرف اول بود باسکان وایصال بسوئے ثانی، پس قلب هم بآں مناسب شد؛ تا تغیر در حرف نشود.

مگر بعارض، ولبس حرفے بحرفے در يك كلمه مانع ادغام ست نحو: **وطدٍ ووتد. وحرف حلقي در حرف حلقي كه ازان ادخل ست مدغم نشود مگر حاء در عين وہاء بقلب ہر دو بحاء** نحو: **اذْبَحتوْداً** واذْبَحَّاذه، **ومگر خاء در غين. وادغام** ضَويَ مِشْفَرٌ **در متقارب، وصفيرية در غير ش، وتاء در استفعال، والف وہمزه ممتنع ست. صحيح ست** ....

ارفع بجانب فم — عين وہاء — باآنكه ارفع ست — بسوئے سينه — حروف — تا صفير باقی ماند — در متقارب

مگر بعارض: كه مانع از قياس بود، وآں دو چيز ست، يكے: بودن اول اخف از ثاني، دريں صورت ثاني را مثل اول گردانند، زيرا كه در ادغام خفت مطلوب ست، چوں: سيد، أصله: سيود، دوم: بودن حروف بر صفتے كه ابقائے آں نزد عرب ضرور باشد چوں: اسمع أصله: استمع كه ابقائے صفير سين ضرور بود. (رضي وغيره) **مگر جاء:** مدغم ميشود باآنكه ادخل ہستند.

وطد ووتد: ہر دو مصدر ست بمعنی استوار كردن وميخ زدن، دريں ہر دو اگر ادغام كنند بــ"وَدَّ" ملتبس شود، ودريافت نگردد كه تركيب از دو دال ست يا از طاء ودال وتاء ودال. **مدغم نشود:** زيرا كه حرف ادخل ثقيل تر ست، از ادغام دراں ثقل زياده خواہد شد، وادغام برائے تخفيف ست. **بقلب ہر دو:** يعنی اگر چه قياس آں بود كه اول را از جنس ثاني سازند، ليكن اينجا ثاني مثل اول نمودند؛ زيرا كه حاء از عين وہمزه خفيف ست، واينجا خفت مطلوب. **اذبحتودا :** أصله: اذبح عتودا ذبح كن بزغاله يك ساله را.

مگر خاء در غين: اگر چه خاء اخرج وغين ادخل ست، ووجہش آنكه مخرج اينہا مائل بطرف دہن ست، پس گويا بمنزله حروف فم شدند؛ لہذا ادغام ہر يكے بديگر روا شد نحو: اسلخ غنمي وأبلغ خليلي. (منه)

متقارب: [نه در متماثل كه آں صحيح ست.] در متقارب ممتنع ست؛ تا صفتے وفضيلتے كه دارند از دست نرود وآں صفت در ضاد استطالت ست كه بمخرج لام مي رسد ودر واؤ وياء لين، ودر ميم غنه، ودر شين انتشار، ودر فاء تفشي وتافيف، وآن آوازيست كه از دہن بتلفظ فاء بر آيد، ودر راء تكرار، كذا في "النظامي". اگر گوئی: در سيد ادغام واؤ در ياء كردند باآنكه ہر دو متقارب از حروف ضوي مشفر ست. جواب آنكه اينجا قلب واؤ وياء برائے ادغام نيست تا اعتراض وارد شود، بلكه برائے اعلال ست، نمی بيني كه واؤ را ياء ميكنند اول باشد يا ثاني، اگر قلب برائے ادغام بودی ہر آئينه قلب اول بثاني مے نمودند، وبعد قلب قاعدهٔ وجوب ادغام يافته شد بعمل آوردند، پس در حقيقت ادغام متماثلين ست نه متقاربين، كذا في "الرضي".

تا در استفعال: ای ادغام تائے استفعال در مماثل ومقارب چوں طاء ودال ممتنع است؛ زيرا كه يا سين متحرك خواہد شد كه لازم السكون ست، يا اجتماع ساكنين على غير حده لازم خواہد آمد. (شرح الأصول) **والف:** در متماثل ومتقارب برائے امتناع تحرك وزوال استطالت. **صحيح ست:** چوں از بيان اجمالی فارغ شد در تفصيل شروع نمود.

ادغام ہاء وعین در خاء، وحاء در ہر دو بقلب آں بحاء، وجیم در شین، وباء در میم وفاء، ومیان غین وخاء، ومیان قاف وکاف، ومیان طاء وظاء ودال وذال وتاء وثاء، وہر شش در صاد وزا وسین، ودر میان ہر سہ. وتائے افتعال بعد حروف مطبقہ طاء گردد، پس ادغام صاد وضاد جائز ست بقلب طاء بجنس ما قبل، وادغام طاء واجب، وادغام ظاء جائز بقلب طاء بآں وبعکس، وبعد دال وذال وزای دال شود، پس ادغام دال واجب ست، وذال جائز بقلب آں ....

(ادغام — ای در حاو عین؛ مہملہ؛ معجمہ؛ برائے تماثل؛ ای تائے افتعال؛ نحو ادان در ادتان)

ادغام ہاء وعین: [واظہار اولی ست برائے ثقل حلقی.] چوں: أجبه حراميا وارفع حاتما، وایں ادغام بر قیاس ست؛ چہ ادخل را در ارفع ادغام کردند واول را از جنس ثانی نمودند. (شرح الأصول) **بقلب آں بحا:** اگر چہ خلاف قیاس است، چنانکہ در اذبحتودا واذبحاذہ گذشت. **وجیم در شین:** بقلب اول بثانی چوں: خرج شيئا، وقلب ثانی باول ہم منقول ست.

وبا در میم: نحو: اضرب ماكرا، ويعذب في النار. **غین وخا:** ای معجمتین ہر یکے بدیگر، نحو: أبلغ خليلي واسلخ غنمي.

قاف وکاف: ای ہر یکے بدیگر، نحو: ﴿أَلَمْ نَخْلُقكُّمْ﴾ (المرسلات: ٢٠) وذلك قال، واول اقرب بقیاس ست؛ زیرا کہ قاف بحروف حلقی نزدیک تر است از کاف. (شرح الأصول) **میان طاء وظاء:** برائے تقارب مخرج ہر کہ را خواہند بدیگرے ادغام کنند نحو: فرط ظالم وفرط دائم وجز آں.

در صاد: چوں: سكت صالح وسكت زيد وسكت سمير. **ہر سہ:** ای ہر یکے بدیگرے نحو: برز صالح وركز سنانه.

طاء گردد: وحروف مطبقہ تاء نشود برائے رعایت اطباق، وازانکہ تاء زائد است تغیرش از اصلی اولی، وتاء بحال ہم نماند؛ زیرا کہ دریں صورت اگر مطبقہ دراں مدغم شود پس اطباق از دست رود، واگر ادغام نکنند تلفظ دشوار گردد. (شرح الأصول)

بقلب طاء: چوں: اصفی در اصطفیٰ، واضرب در اضطرب. **ادغام طاء:** وقلب ما قبل بطاء نکنند؛ تا صفیر صاد واستطالت ضاد از دست نرود. **بقلب طاء بآں:** چوں: اظلم در اظطلم، وایں اگر چہ خلاف قیاس ست؛ چہ ثانی باول بدل شد، لیکن اکثر واحسن برائے فائدہ ظہور فاء کلمہ کہ معجمہ است وبدون ادغام ہم کثیر است.

وبعکس: ای قلب معجمہ بمہملہ نحو: اطلم، وآں اگر چہ قیاس ست لیکن قلیل.

دال شود: زیرا کہ تاء شدیدہ مہموسہ است، ودال مہملہ مجہورہ، وزاء وذال رخوہ مجہورہ، پس میان راء وایں حروف منافات ست؛ لہٰذا ابدال بدل کردند کہ مماثل دال ست وموافق زا وذال در صفت جہر. (شرح الأصول)

وذال جائز: برائے تقارب در مخرج وتشارک در صفت.

بقلب آں بدال: ای ہمان احسن ست برائے موافقت قیاس نحو: اذّکر در اذتکر.

بدال وبعکس، وزای ہم بقلب دال باآں، وبعد ثاء رواکه تاء شود یا عکس بود فالإدغام، واسَّمَعَ

دراستمع

واشَّبَهَ شاذ. **وقبل ثاء وزاء ودال وذال وسین وشین وصاد وضاد وطاء وظاء رواکه بما بعد بدل**

دراشتبه — مثلثه چوں انتثار — مہملہ چوں اقتسام — مہملہ چوں اختصام — مہملہ چوں احتطاب

شود فیدغم **نحو: خَصَّمَ وخِصَّمَ، ویتبعهما یخِصِّمُ** وخَصِّم **فتحا وکسراً**، وجاء أیضا

برائے اجتماع مثلین — مضارع — امر

مُخُصِّمٌ بضم الخاء لضم المیم، والمصدر خِصَّام خَصَّام.......................

وبعکس: ای دال مہملہ بذال بدل میشود نحو: اذکر، وآں خلاف قیاس ست. **وزای ہم**: ای ادغام زاء در دال ہم جائز ست برائے تقارب در مخرج وتشارک در جہر. **بقلب دال**: نحو: ازان که دراصل اذدان بود، وعدم ادغام فصیح ست، وزاء را بدال بدل نکنند اگرچه قیاس ست؛ تا صفیر زاء باقی ماند. مصنف در "شرح الأصول" گفته اند: در ادغام دو شذوذ است یکے: ادغام حرف صفیر در غیر، دوم: قلب ثانی باول وہمچنین دیگراں ہم گفته اند ودران تردد ست؛ چه ظاہر از منع ادغام حرف صفیر در غیر آنست که حرف صفیر دراں منقلب نگردد؛ تا صفیر باقی ماند، نه اینکه انقلاب ہم نه پذیرد.

وبعد ثاء: اِی تائے افتعال که بعد ثاء افتد، یعنی فا کلمه ثاء باشد جائز ست که ثاء را بتاء بدل کرده ادغام کنند، یا تاء را بثاء، پس در اثثار بمعنی قصاص گرفت اثار واتار ہر دو جائز ست، وسیبویه عدم ادغام ہم جائز داشته اگرچه ادغام احسن ست، لیکن زمخشری واجب گفته. (شرح الأصول) **فالإدغام**: ای ادغام احسن است یا واجب است. **اسمع واشبه**: که بجہت قرب مخرج وشرکت در ہمس ادغام کرده اند؛ زیرا که در اول ادغام حرف صفیر ودر دوم حرف ضوي مشفر در ونانی باول در ہر دو شده است، واتمع جائز نیست، وعدم ادغام افصح ست. (شرح الأصول) **زاء**: معجمه چوں: اعتزال. **دال**: مہملہ چوں: اهتداء.

ذال: معجمه چوں: اعتذار. **شین**: معجمه چوں: انتشار. **ضاد**: معجمه چوں: اعتضاد. **ظا**: معجمه چوں: انتظار.

رواکه: بدانکه تائے فوقانیه وجیم در نحو: اقتتال واحتجام نیز ہمیں حکم دارد، واول را مصنف در شروع بحث مضاعف گفته، وثانی در "اصول" ہم. **بما بعد بدل شود**: برائے مشارکت در بودن اینہا از لسان. **نحو خَصَّمَ**: أصله: اختصم، حرکت تاء بما قبل دادند تاء را بصاد بدل کرده در صاد ادغام نمودند، وہمزهٔ وصل برائے عدم حاجت انداختند خَصَّمَ شد، وگاہے فاء یا عین کلمه را کسره دہند، تا مشابه بماضی تفعیل نشود. **خصم**: وبعضے ہمزه ہم باقی دارند. **یخصم**: بکسر فا وعین برائے اشباع.

یتبعهما: ای ہر دو را که یکے ماضی ممیّز، ودوم غیر ممیّز ست از باب تفعیل. **فتحا وکسرا**: پس مضارع وامر مفتوح الفاء تابع ماضی مفتوح الفاء ست، ومکسور تابع مکسور، وگاہے بمتابعت کسرهٔ فا علامت مضارع ہم کسره یابد. **مخصم**: اسم فاعل آنکه بفتح وکسر فاء چوں ماضی ومضارع آمده است بضم خا ہم آید باتباع میم. **بضم الخاء**: بضم المیم، وکسر میم باتباع خا جائز نباشد، چنانکه در علامت مضارع روا شد؛ زیرا که علامت مضارع در غیر اینجا ہم گاہے مکسور آید، پس عادت کسر دارد نه میم. (رکاز الأصول)

اِخصَّام اخَصَّام، وإثبات الهمزة طريق ضعيف **شاذ**، **وہمچنین تائے تفعل وتفاعل**

قیاس براں نباید کرد

باجتلاب ہمزۂ وصل در مصدر وماضی وامر نحو: اطّهّر و اثاقل، وادغام لام ال در حروف

ای لام تعریف

مذکورہ ودر تاء ونون وراء واجب ست، ولام ساکن در را لازم ودر بواقی جائز، ونون ساکن ....

وہمچنین در لام　　ادغام　　وہمچنین تنوین

اِخصام: بابقائے ہمزہ در صورت فتح. **اِخِصام**: بابقائے ہمزہ در صورت کسرہ. **شاذ**: برائے نقل حرکت تا بفاء.
وہمچنین: ای اگر قبل حروف مذکورہ افتد بما بعد بدل شود ودراں ادغام یابد. **باجتلاب ہمزۂ**: ای لیکن اینجا احتیاج بآوردن ہمزۂ وصل شود؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید. **در مصدر وماضی**: نہ در مضارع چہ آنجا ابتدا بساکن نیست.
اطهر واثاقل: ہر دو مثال مصدر وماضی وامر میتواند شد، در اصل تطهر وتثاقل بود؛ تا را بما بعد بدل کردہ ادغام نمودند ہمزہ آوردند. **واجب ست**: بجہت تقارب در مخرج کہ طرف لسان ست باوجود سکون لام وکثرت دخول آں بریںہا، وبودن آں مثل جزو کلمہ تا آنکہ وقف کردن جائز نبود، وضاد معجمہ وشین منقوطہ اگرچہ از طرف لسان نیست لیکن در ضاد استطالت ست بسبب رخاوت آں تا آنکہ متصل مخرج لام شدہ، وہمچنین در شین تفشی کہ سبب استطالت ست؛ لہٰذا متصل مخرج تاء گردید، وکسائی در غیر نون ادغام روایت کردہ. (شرح الأصول، ركاز الأصول) **لام ساکن**: زیراکہ لام وراء بمخرج او مقارن ہستند، ومیم در غنہ شریک واؤ، ومیم از یک مخرج وہم مد آں بمنزلۂ غنۂ آنست، ویاء اخت واؤ ست ومد ہم دارد.
لازم: ای واجب ست برائے شدت تقارب ہر دو در مخرج نحو: ﴿بَلْ رَانَ﴾ (المطففين:١٤) بادغام لام در را اگرچہ از حروف ضوي مشفر ست، لیکن چوں لام را از جنس او کردہ اند صفت تکرارش زائل نشود ممتنع آنست کہ حروف مذکورہ از جنس غیر گردیدہ مدغم شود؛ ولہٰذا ادغام را بقلب آں بلام در لام جائز نیست. وبدانکہ سیبویہ عدم ادغام لام ساکن در راء نیز جائز گفتہ، ورضی گوید: در قرآن واجب ست ودر غیر آں احسن، كذا في "شراح الأصول"، گویم: شاید وجہ وجوب در قرآن اتفاق قراء باشد، وکلام سیبویہ ہم بداں موافق میتواند شد؛ چہ جائز ست کہ در غیر قرآن حکم جواز را ارادہ کردہ باشد.
در بواقی جائز: چوں: هل تأتي وهل دُعِيْتَ، لیکن مراتب جواز متفاوتست در تاء ودال وتاء وصاد وزاء وسین حسن ست، ورتبہ اش از ادغام در رائے مہملہ کمتر؛ زیراکہ ایں حروف مثل آں بطرف لام منحرف نیست، بعد ازیں مرتبہ ظاء وذال معجمتین وتائے مثلثہ است؛ چراکہ تعلق بطرف ثنایا دارند ولام نمیدارد، پس ازاں رتبۂ ضاد وشین معجمتین ست؛ چہ تعلق بطرف زبان اندازند، بخلاف لام. (رضي) **نون ساکن**: بدانکہ ایں نون را پنج حالست: اگر ما قبل یائے موحدہ آید میم شود چوں: عنبر، وقبل حروف يرملون بما بعد بدل شدہ مدغم گردد، وغنہ در حروف یومن باقی ماند، نہ در لام وراء، ودر یک کلمہ چوں: دنيا وقنوان ادغام نشود، ودر انمحى واهر نمع ادغام واظہار جائز است، وقبل حروف حلق اظہار واجب، ورائے ایں ہمہ نون باخفاء خواندہ شود.

در حروف لَمْ يُرْوَ واجب ومتحرک جائز.

فصل

صحیح ست جمع دو یا سه ساکن در وقف نحو: دَوَابّ، ودو ساکن در نحو: میم وعین وقاف مطلقا، ودر کلمۂ که ساکن اولش مده یا یائے تصغیر ست ودوم مدغم چوں: خَاصَّةٌ وخُوَيْصَّةٌ (در وقف ووصل)، ودر آلحسن واضربان ودر لاها اللهِ وإِيْ اللهِ، وحذف الف (در إي الله) ویا وفتح آں (فتح یاء در إي الله) نیز رواست. وحلقتا البطان شَاذٌّ، ودر غیر صور مذکوره .... (برائے دفع اجتماع ساکنین)

حروف لم يرو: [چوں: ﴿مِنْ لَدُنْ﴾ (هود:۱)، و﴿مِنْ مَاءٍ﴾ (البقرة:١٦٤)، و﴿مِنْ يَوْمِ﴾ (الجمعة: ٩)، و﴿مِنْ رِزْقٍ﴾ (يونس:٥٩)، و﴿مِنْ وَالٍ﴾ (الرعد:١١).] روایت نکرده شد، وحکم نون نیز ہمیں است؛ لہذا دیگران ومصنف در "اصول" حرف یرملون گفته، لیکن دریں کتاب بسببیکه حکم متماثلین بیشتر بیان گردد، واینجا در ضمه بیان متقاربین ست نون راترک کرده.

متحرک جائز: زیراکه دراں احتیاج بعمل ست، ای بساکن کردن نون چوں: وهن رأسه، و﴿زُيِّنَ لِلنَّاسِ﴾ (آل عمران:١٤) وجزآں. **دواب:** جمع دابة مثال جمع سه ساکن است، ومثال جمع دو ساکن جاء زيد بوقف، ووجه جواز آنکه سکون وقف بجائے حرکت ست. **نحو میم:** ای کلماتیکه بطریق تعداد باشند بے آنکه بایکدیگر ربطی داشته باشند. (منه)

مطلقا: ای صحیح ست که بدون وقف هم. **که ساکن:** ای حرف علت که حرکت ماقبلش موافق باشد، وهمین حکم لین ست، ای حرف علت که حرکت اول نا موافق بود، نحو: حبيب بكر. **آلحسن:** ای جائیکه همزه استفهام بر همزه وصل مفتوح آید مع ساکنین صحیح ست؛ چه در حذف یکے استفهام بحرف ملتبس شود. **اضربان:** ای جائز ست جمع ساکنین در تثنیه بانون ثقیله؛ چراکه الف حرکت نه پذیرد، واگراورااندازند لاجرم نون رافتح دہند، پس بواحد مشتبه گردد.

لا ها الله: أصله: لا والله، عوض واؤ قسم حرف تنبیه آوردند؛ لہذا جر "الله" واجب ست، وحروف جر جزو مدخول می باشد، ہمچنین عوض آں، پس گویا اجتماع ساکنین در یک کلمه شد اول مده دوم ساکن ست. **إي الله:** أصله: إي والله بحذف واؤ قسم باجتماع ساکنین. **حلقتا البطان:** ای جائیکه در دو کلمه اجتماع ساکنین بود اول مده.

شاذ: نزد بصریان باثبات الف تثنیه در حلقتا که اصلش حلقتان بود، نون باضافت افتاد، بطان تنگ ستور، وایں مثل وقت شدت می زنند وگویند: التقت حلقتا البطان؛ چه ملاقات دو حلقه تنگ بر لاغری ستور دلالت می کند.

ساکن اول اگر مدہ است **یا نون خفیفہ** بیفگنند، واگر نہ حرکت دہند ای اول را در نحو: **لَمْ أُبَلِهْ** ودوم را در **اِنْطَلْقَ** ولَمْ يَلْدَهْ چوں قل وبع **وردُدَّ ولَمْ يَرُدّ** کسرہ دریں باب اصل ست ای در تحریک ساکن **عدول ازاں نبود** مگر **برائے وجہے**، چنانچہ وجوب ضمہ در **مذ** و **میم جمع**، نہ در مانند **علیهم وبهم**، **واختیار ضمہ** در **واؤ ضمیر** وجمع، نحو: **اخشوا الله ومصطفوا الله**، وجوازش در جائیکہ بعد ....

ساکن اول: اجتماع ساکنین روا نبود بلکہ ساکن اول إلخ. **یا نون خفیفہ:** چوں "لا تهين الفقير، أصله: لا تهينن، نون خفیفہ باجتماع ساکنین میان آں ولام الفقير افتاد. **لم أبله:** ای جائیکہ سکون اول ضروری نبود، أصله: أبالي، یاء بلم افتاد لم أبال شد، بعدہ بکثرت استعمال افتادہ رانا افتادہ انگاشتہ باز حکم لم جاری کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف ولام، الف افتاد لم أبل شد، پس ہائے سکتہ لاحق کردند، باز دو ساکن شد اول را کسرہ دادند. **در انطلق:** بسکون عین کلمہ وفتح لام کلمہ در ہر دو، اصل آں انطلق لم يلد بود، طلق ويلد را بکتف تشبیہ دادند تخفیفا ساکن الأوسط کردند، چنانکہ تائے کتف را ساکن میکنند، پس دو ساکن بہم آمدند، ثانی را فتحہ دادند باتباع فتحۂ طاء و یاء، مکسور و مضموم نکردند؛ زیراکہ از کسرۂ خود گریختہ اند وضمہ ازان ہم ثقیلتر.

ورد ولم يرد: ودال اول را بنقل حرکت بما قبل برائے ادغام ساکن کردند ودال ثانی را حرکت دادند، وہمزہ وصل انداختند، ودر صورت تحریک اول غرض اسکان کہ تخفیف بادغام ست فوت مے شد. (شرح الأصول)

ازاں نبود: زیراکہ جر در اسماء مقابل جزم ست در افعال، پس وقتیکہ بجائے سکون حرکت آرند باید کہ کسرہ باشد.

برائے وجہے: ای جائیکہ سکون اول برائے عرض لازم بود. **مذ:** اليوم زیراکہ اصل آں منذ بود باسقاط نون وضمۂ ذال تخفیفش کردند، پس ہنگام تحریک ضمۂ اصلی آرند، واتباع میم ہم مقتضی آنست. **ومیم جمع:** چوں: ضربتم وضربكم، زیراکہ اصل تم وکم تمو وکمو بود بحذف واؤ وضمۂ میم تخفیف کردند در ساکنین ہماں ضمہ آرند نحو: ضربتم اليوم.

علیهم وبهم: ای جائیکہ میم جمع بعد ہائے مکسور افتد وقبل آں ہاء کسرہ باشد خواہ یا پس، دراں بنظر اصل ضمہ جائز ست وباتباع میم کسرہ مشہورتر ست. **اختیار ضمہ:** برائے مناسبت واؤ واشعار بر واؤ جمع وضمیر کہ از ما قبل آں حذف شدہ، وکسرہ ہم جائز ست برائے اصل بودنش دریں باب. **واؤ ضمیر:** واگر واؤ ضمیر وجمع نباشد چوں: لو استطعنا کسرہ مختار ست وضمہ ہم جائز.

اخشوا الله: أصله: اخشيوا، یائے متحرک جہت فتحۂ ما قبل الف شدہ افتاد واؤ ساکن ماند، ہر گاہ بساکن دیگر پیوست مضموم شد، وکسرہ جائز، وایں مثال واؤ ضمیر ست. **مصطفوا الله:** مثال واؤ جمع است، أصله: مصطفيون، یاء الف شدہ افتاد، ومصطفون بفتح فاء ماند، ہنگام اضافت نون ہم افتاد اجتماع ساکنین شد میان واؤ ولام "الله" واؤ مضموم شد.

ساکن دوم ضمہ اصلی ست در کلمۂ آں نحو: قَالَتُ اخْرُجْ وقَالَتُ اغْزِيْ، نہ قَالَتِ ارْمُوْا وإِنِ امْرُؤٌ وإِنِ الْحُكْمُ، ووجوب فتحہ در نون "مِنْ" بالام تعریف، ودر نحو: رُدها، وضمہ در نحو: رده، واختیار فتحہ در ﴿الٓمٓ ۝ اللّٰهُ﴾ (آل عمران: ١، ٢) وجواز فتحہ وضمہ در نحو: رد و لم یرد چوں ساکن دوم متحرک شود باتصال ضمیر فاعل، ونون تاکید بکلمۂ کہ ازان ساکن اول افتادہ است بازآید نحو: قُوْلاَ وقُوْلَنَّ،

در کلمۂ آں: ای در کلمۂ ساکن دوم، یعنی ساکن دوم وضمۂ اصلی در یک کلمہ باشد. قالت اخرج: پس اینجا ساکن دوم کہ خااست وضمۂ لفظی رادر یک کلمہ است؛ لہٰذا در تائے قالت کسرہ بر اصل وضمہ برائے مطابقت را جائز.

قالت اغزي: پس اینجا کسرہ تاء باعتبار اصل وضم بمطابقت ضم اصلی زاء درست باشد؛ چہ اصل آں اغزوِي، بود واؤ بعد نقل حرکتش بما قبل از اجتماع ساکنین افتاد.

قالت ارموا: ای دریں سہ مثال ضم ساکن اول جائز نیست وکسرۂ لازم؛ زیرا کہ در اول ضمۂ اصل بعد ساکن دوم نیست؛ چہ ارموا در اصل ارمیوا بود، ضمۂ یاء بما قبل بردہ اند، ودر مثال ثانی ضمہ بمتابعت ہمزہ است، در مثال ثالث اگرچہ ضمۂ ہاء اصلی لیکن در کلمہ ساکن دوم نیست؛ چرا کہ لام تعریف کلمہ ایست وحکم کلمۂ دیگر، كذا في "شرح الأصول".

در نون من إلخ: چوں: من الله؛ زیرا کہ استعمال "من" بالام کثیر ست، وکثرت مقتضی تخفیف؛ لہٰذا فتحہ دادند کہ در کسرہ اجتماع کسرتین لازم مے آمد.

نحو رُدها: ای جائیکہ بعد مضاعف ہاء واقع شود، أصله: اردد، ہرگاہ دال اول برائے ادغام ساکن شد ثانی را بمطابقت لفظ ہاء کسرہ دادند، مصنف در "اصول" گفتہ: ضم وکسرۂ آں ہم حکایت کردہ، ورضی اتفاق عرب بر فتح نقل نمودہ.

در نحو رده: ای در ساکن دوم کہ در مضاعف ست وبعد آں ضمیر غائب. اختیار فتحہ: بقراءت وصل؛ چہ دریں صورت میانہ میم ولام اجتماع ساکنین شد، پس میم را فتحہ دادند؛ زیرا کہ اگر مکسور کنند دو کسرہ بہم آیند ومیان آں یاء باشد وتفخیم در لفظ الله حاصل نگردد، واخفش کسرہ ہم تجویز کردہ. (شرح الأصول)

نحو رد: ای در مضاعف مضموم العین کہ ضمیر یا ساکن دیگر بداں نہ پیوستہ، فتحہ بجہت تخفیف وضمہ بمطابقت عین درست است، وکسرہ ہم بنا بر اصل ایں باب جائز. ساکن اول: زیرا کہ اجتماع ساکنین لفظا وتقدیرا باقی نماند؛ چہ ضمیر فاعل ونون تاکید بہرچہ متصل گردد مثل جزو است، پس تحرک ثانی گویا بحرکت اصلی است در یک کلمہ.

قولا وقولن: اصل آں بدون نون قل بود، چوں لام متحرک شد واؤ باز آمد. (منه)

نه رَمَتَا وقُلِ الْحَقَّ وفِلَحْمَر ومِنْ لَحْمَر أكثر من فِيْ لَحْمَر ومِنْ لِحْمَر.

برائے عدم ساکنین لفظا — مبتدا — خبر — برائے عروض حرکت لام

فصل

بدانکه از جمله تصریفات وقف ست ای کلمه را بما بعد نه پیوستن، دریں حال آخرش جز ساکن نبود، وفیه وجوه: تنوین وحرکت آخر را بیفگنند باجواز روم حرکت واشمام ضمه، ....

نه رمتا: ای اینجا باز آوردن الف که بسبب اجتماع ساکنین از رمت افتاده است جائز نباشد؛ چه اگرچه ساکن ثانی یعنی تاء باتصال الف ضمیر متحرک شده است، لیکن آں ضمیر بکلمۂ که ساکن اول ازان افتاده است متصل نشده، بلکه بتائے تانیث پیوسته، وآں کلمۂ جداگانه است، پس اعتبار ایں حرکت نشود اجتماع ساکنین تقدیرا باقی ماند، ودر لغت ردیه رماتا هم آمده. **قل الحق:** یعنی اینجا هم ساکن اول باز نیاید؛ زیراکه حرکت لام "قل" باتصال لام تعریف عارض شده، وآں کلمه دیگرست اعتبار را نشاید.

فلحمر ومن لحمر: حاصل آنکه آنچه مده است هرگاه بلام تعریف پیوندد وآں لام بر کلمۂ داخل ست که همزه قطعی دارد مده باجتماع ساکن بیفتد نحو: في الأحمر، واگر ساکن غیر مده بداں متصل شده است حرکت یابد نحو: من الأحمر، وچوں حرکت همزه بلام تعریف برده همزه را اندازند دریں هنگام جائز ست که مده را باز آرند وغیر مده را ساکن کنند نحو: في لحمر ومن لحمر، واکثر آنکه مده باز نیارند وساکن اول بر حرکت دارند مثل: فلحمر ومن لحمر، پس اصل فلحمر ومن لحمر في الأحمر ومن الأحمر بود. **بما بعد:** ای اگر بعد آں کلمه دیگر باشد، وابوحیان تعریف آں بقطع نطق کرده، وبعضے بقطع حرکت تعریف نموده وآں بهتر نیست، وتفصیلش در "جار بردي" ست. **دریں حال:** برابرست که از اول ساکن باشد یا بعد وقف گردد.

وفیه وجوه: مختلف در حسن ومحل، پس بعضے وقوف از بعضے احسن است، وبعضے را محلے که دیگرے را نیست.

حرکت آخر: جائیکه آخر کلمه تائے نبود که در وقف هاء شود، ونیز منصوب منون نباشد چوں: هذا زيد وبزيد، وایں وجه در وقف افصح وابلغ ست از روم واشمام. **رومِ حرکت:** [وآں آوردن حرکت ضعیف است که سامع هم براں آگاه شود.] مطلق لیکن قاریان روم فتحۂ جائز ندارند؛ زیراکه برائے خفت وسرعت نطق بر نمی آید مگر بصورت وصل، ودر "ارتشاف" گفته: که جمهور بجواز آں قائل اند، هاں بریاضت برآید.

اشمام ضمه: [وبعضے در حالات ثلاثه تنوین حذف کنند وبدل نیارند، وزید بسکون دال گویند.] ای وقف باشمام هم جائز ست وجز در ضمه نباشد، واشمام آنست که متکلم بعد حذف ضمه هر دو لب بهم چسپاند.

یا حرکت بمانند وتنوین را باختش بدل کنند مطلقا، یا در منصوب مجرد از تاء نه مرفوع ومجرور، وایں افصح ست. وقف عصا ورحی بر الف آید. نون خفیفه بعد ضمه وکسره بیفتد ومحذوف باز آید، وبعد فتحه الف گردد چنانچه نون "إذن". تائے تانیث اسمیه نه در نحو: بنت ومسلمات هاء شود، وجَاءَ الرَّحْمَتْ.

مبتدا

مطلقا: مرفوع بواؤ منصوب بالف ومجرور بیاء چوں: هذا زيد ورأيت زيدا ومررت بزيد. **در منصوب:** بفتحه فقط، نحو: رأيت زيدا، بخلاف مسلمات که منسوب بفتحه نیست. **مجرد از تاء:** ای تائیکه در وقف یاء شود، پس در رأيت ضاربة تنوین بالف بدل نشود، بخلاف رأيت بنتا واختا که تائے آں هاء نمی شود.

وایں افصح ست: [زیراکه برائے اجتماع ساکنین حذف شده بود اکنون اجتماع نیست.] ولغت اول غیر فصیح ست. ابوحیان گوید: ابوعثمان گفته: لغت قومے ست از یمن که فصیح نیستند. **وقف عصا:** یعنی مقصور برابر ست که اسم باشد یا فعل چوں: دعا ورمی، یا حرف مثل: كلا وهلا، ودر الف مقصور منون هنگام وقف اختلاف ست، سیبویه گفته: که در نصب بدل از تنوین ست ودر رفع وجر الف اصل کلمه، ونزد مبرد بهر حال الف اصل کلمه است، ونزد مازنی وفراء بهر حال بدل از تنوین، ودلائل هر یک در "شرح الأصول" ست. **کسره بیفتد:** زیراکه مثل تنوین است. **محذوف باز آید:** پس در اضربن بضم باء اضربوا، ودر اضربن بکسر باء اضربي گفته شود، وانیجا اگرچه مؤکد بغیر مؤکد ملتبس شود لکن مضائقه نکرده اند، ویونس نون را بعد ضمه بواؤ وبعد کسره بیاء بدل کند، وسیبویه جائز ندارد، لیکن در لفظ فرقے نیست. (منه)

فتحه الف گردد: بالاتفاق؛ زیراکه مثل تنوین است نحو قوله تعالى: ﴿لَنَسْفَعاً﴾ (العلق: ١٥).

چنانچه نون: چنانکه نون "اذن" ای در وقف الف گردد؛ زیراکه مشابه نون خفیفه است، كذا في "شرح الأصول"، ودر "جاربردي" گفته: زیراکه صورت او صورت منصوب منون ست، وفائده ایں دو نقل آنکه در رسم خط آں اختلاف ست بعضے بنون وبعضے به تنوین نویسند، بهر دو صورت بنابر مذهب جمهور وابي على الف گردد، لیکن در "ارتشاف" اینهم گوید: بر رای کسے که بالف نویسد الف شود، ومازنی بر نون وقف کند؛ زیراکه حرف ست مثل: لن وإن، ومبرد هر دو تجویز کرده.

اسمیه: ای در وقف هاء شود برائے فرق میان تائے تانیث وتائے اصل کلمه چوں وقف، یا برائے فرق میان آں وتائے فعل، چوں: ضربت، وعکس نکردند؛ زیراکه اگر ضربه گویند بضمیر مفعول ملتبس شود، پس در طلحة ورحمة وضاربة هاء گردد. (شرح الأصول، ج، نوادر الوصول) **نه در نحو:** ای تائی که عوض لام کلمه باشد هاء نشود، وهمچنین تائے جمع مؤنث؛ زیراکه مقابل نون جمع مذکر ست، پس چنانکه آنجا وقف بر نون کردند اینجا بر تاء.

روا ست نقل حرکت از ہمزہ بساکن صحیح، واز غیر ہمزہ جز فتحہ، نہ در نحو: هذا حِبْرٌ ومِنْ قُفْلٍ. وقلب ہمزہ باخت حرکتش بنقل آں بما قبلش اگر ساکن ست، وبلا نقل اگر مفتوح، وباخت حرکت ما قبل اگر مضموم ست یا مکسور، وتشدید آخری کہ متحرک ست وبعد متحرک وصحیح ست، نہ ہمزہ در "أَنْ" و"أَنَ" دو لغت "أنا" الف افزایند، وقَلَّ مَهْ وأَنَهْ. لازم ست ہائے سکتہ در قِ ..

بساکن صحیح: [کہ قبل ہمزہ است برائے رفع اجتماع ساکنین اگرچہ سکون وقف مثل حرکت است، وبرائے ثقل وقف بر ہمزہ، گوئی: هذا جُزُءْ ورأيت جُزَءْ ومررت بِجُزِءْ.] واگر ساکن حرف علت باشد، چوں: بوء نقل حرکت نکنند؛ زیرا کہ حرکت بر حرف علت دشوار ست. **غیر ہمزہ:** کہ در لام باشد بشرطیکہ حرف علت نبود.

نہ در نحو: ای دریں صورت وزن حِبُك ودُئِل کہ ثقیل ست در کلام عرب لازم آید، چنانکہ در حبر ومن قفل نقل ضمہ وکسرہ ہم نکنند، وحرکت ہمزہ بہر حال نقل کنند اگرچہ بنائے مرفوض لازم آید؛ زیرا کہ وقف بر ہمزہ ثقیل ست گویند: ہذا رِدُءْ ومِنَ الْبُطِئ، وبعضے هذا رِدِئ ومن البُطُو باتباع خوانند. **ساکن ست:** ما قبل ہمزہ، چوں: هذا جزُو ورأيت جُزا ومررت بجزي بسکون اوسط. **اگر مفتوح:** باشد ما قبل چوں: هذا كَلَوْ ورأيت كَلاَ ومررت بِكَلَيْ بتحریک اوسط ست.

اگر مضموم ست: چوں: أكمو بر وزن أفلس جمع كمأ، وہمزہ آں در ہر سہ حالت واؤ شود. **آخری:** ای حرف آخر چوں: جعفر. **کہ متحرک ست:** نہ ساکن، پس در اضرب وضربت تشدید جائز نیست. **بعد متحرک:** بعد ساکن؛ تا اجتماع سواکن نشود، وایں از مثل: بکر احتراز ست.

صحیح: نہ حرف علت بدیں قید قاضي خارج شد. **نہ ہمزہ:** بدیں قید کلأ خارج شد؛ چہ ہمزہ ثقیل است وتشدید آں اثقل.

در أَنَ: ای در "أَنَ" بفتح ہمزہ ونون، یا بسکون نون، وآں بمد ہمزہ وفتح نون کہ دو ضمیر متکلم ست الف افزایند برائے بیان نون ساکن کہ حرف خفی ست، یا برائے بیان حرکت آخر. **قل مه:** ای قلیل ست بدل کردن الف مائے استفہامیہ بہاء والحاق ہائے سکتہ در ضمیر متکلم، وہمچنیں "أنا" بسکون در وقف.

ہائے سکتہ: واو آنست کہ آخر کلمہ ہنگام وقف آید برائے بیان حرکت، یا بیان الف، یا برائے تعذر وقف، یا عدم صحت بدون آں. **درق:** وآں امر ست، ای در کلمہ کہ بر یک حرف ماند وجز وکلمہ دوم نشود؛ چہ اگر براں وقف کنند ابتداء بسکون لازم آید، یا وقف بر متحرک، وبعضے عرب بر حرکت وقف کنند.

ومثل: م، وجائز ست در إِلاَمَ وغُلاَمِيَ وهُوَ ولَمْ يَخْشَ، وہر کلمہ کہ حرکت آخروے نہ اعرابست ونہ شبہ اعراب یعنی حرکت نحو: ضرب ویا زید! ولا رجل، ودر هنا وهؤلاء ویا ربا. واؤ ویاء از ضربه ومنه وضربهم وبه وفیه وبهم بیفتد، ودر وصل جائز ست، ....

اسم اشارۂ مکان

مثل م: ای در کلمۂ مستقل کہ بعد حذف چیزے بر یک حرف ماند ودر لفظ جزو کلمۂ دیگر معلوم شود وبحقیقت نبود، چوں: ما استفہامیہ کہ مضاف واقع شود والفش محذوف گردد، ودرینجا ہم ہائے سکتہ لازم ست برائے بودن کلمہ بر یک حرف در حقیقت.

در إلام: ای در مائے استفہامیہ کہ بحرف جر مثل: إلی وعلی مجرور گردد، الف آں دریں وقت حذف شود، پس چوں بر یک حرف ماندہ ولفظا مثل جزو ما قبل شدہ وما قبل ہم مانند جزو مابعد ست برائے عدم استقلال؛ لہٰذا الحاق ہاء جائز وعدم آں بنظر اصل.

غلامي: ای در ضمیر متصل یک حرفی الحاق ہاء وعدم آں جائز ست، پس ہر یک کہ در وصل بفتح یاء خوانند رواست کہ در وقف ساکن آرد برائے آنکہ ضمیر از شدت اتصال مثل جزو ست، پس ابتداء بسکون تقدیر ہم لازم نیاید، وجائز کہ برائے محافظت فتحہ ہائے سکتہ لاحق کند، وہر کہ در وصل بسکون خواند در وقف یاء را اندازند یا ساکن دارد.

وهو ولم يخش: دریں ہر دو الحاق ہاء برائے اظہار وابقائے حرکت ست، پس گفتہ شود: وهوه و لم يخشه، وساکن خواندن ہم جائز؛ زیرا کہ کلمہ بر یک حرف نیست. (شرح الأصول) **نہ شبہ اعراب:** نحو: جاء زید، پس در آخر زید ہائے سکتہ نہ پیوند.

ضرب: ماضی؛ چہ حرکت آں بمشابہت اسم فاعل ست در وقوع صفت نکرہ. **یا زید:** کہ ضمہ اش بسبب حرف نداء است.

لا رجل: کہ فتحہ اش از "لا" حاصل شدہ، وآں مثل عامل، پس بناعارضی باشد، وہمچنین قبل وبعد، وخمسة عشر.

در هنا: ای در کلمہ کہ آخرش الف باشد، الحاق ہاء برائے اظہار الف کہ حرف خفی است جائز است، وعدم الحاق بہتر. وشرط ست کہ در الحاق مشابہ مضاف نہ شود، پس حبلاه نگویند، واسمائے مذکورہ بسببیکہ مضاف نشود التباس باضافتش نیست، کذا في "شرح الاصول"، ودر "ارتشاف" گفتہ: الحاق بمقصور مبنی مختص ست عصاه وموساه نتوان گفت.

هؤلاء: بالقصر اسم اشارہ برائے جمع. **ويا ربا:** أصله: يا ربي، یائے متکلم بالف بدل شد. **ضربه:** کہ در اصل ضربهو ومنهو وضربهمو وبهي وفيهي وبهمي بودہ است اگرچہ در بعضے صرف لفظا باشد نہ خطا، واگرچہ بعضے متفق علیہ ست وبعضے مختلف فیہ. **بیفتد:** زیرا کہ اکثر در وصل ہم می افتد، پس وقف سقوطش لازم باشد. (منہ)

جائز ست: وضابطہ آنکہ اثبات واؤ ویا بعد ہائے ضمیر مفرد مذکر وقتیکہ ما قبلش مفتوح بود ولین وحرف ثانی نباشد بالاتفاق درست واحسن است، چوں: ضربه، واگر ما قبلش صحیح ساکن یا لین یا حرف ثانی بود، مثل: اضربه وفيه ومنه اثبات جائز وحذف اکثر ست، وبعد میم جمع چوں: ضربهم وبهم نزد بعضے جائز بخلاف بعضے.

فصیح ست **یغز ویرم**، و لم یغزو و لم یرمي، و **قلیل ست حذف** ضمیر از لم تغزو و لم ترمي **در** جمع مذکر غائب یاحاضر مؤنث
فواصل و **قوافی**. و**بعضے یائے مُرٍ** و**قاض را باز آرند**، و**یائے غلامي** و**یائے ساکن القاضي** و**یا قاضي**! **بیفگنند**، **بخلاف المري** ویا مري! وإماله ای فتح راء مائل بکسره ساختن، پس الف را **مائل بیاء**، **باعث براں** بودن الف **قبل کسرہ** نحو: عالم، ....

یغزو ویرم: [یعنی اثبات واؤ ویا که ضمیر نبود اگرچه مقتضی حذف دیگر باشد فصیح ست، وحذف هم جائز.] ای حذف واؤ ویاء غیر ضمیر اگرچه مقتضی حذف دیگر نبود فصیح واثبات هم جائز. **قلیل ست**: زیراکه ضمیر مرفوع متصل بفعل خلل انداز صیغه است.
در فواصل: ای در اواخر آیات وقوافی شعر اثبات واؤ ویا در وقف ووصل جائز ست، زیراکه فواصل وقوافی محل تغیر است وآنچه بجاہائے دیگر جائز نشود اینجا رواست. **مُرٍ**: دراصل مري بود اسم فاعل از أری یري. **قاض**: ای اسم منون که آخر آں یائے محذوف بعد کسره باشد. **باز آرند**: برائے فرق میانۂ وصل ووقف بجهت آنکه موجب حذف یا تنوین بود آں باقی نیست، واکثرے یاء را باز نیارند؛ زیراکه وقف مقام تخفیف ست، وتنوین موجب حذف در تقدیر موجود.
یائے غلامي: ای یائے متکلم که اسمے بداں مضاف ست. **یائے ساکن القاضي**: ای معرف بلام که آخرش بعد کسره یاء ست.
یا قاضي: ای منادی که آخرش بعد کسره یاء ست. **بیفگنند**: برائے فرق میان وقف ووصل، وبعضے باقی دارند؛ زیراکه در وصل ثابت بود ووجہے سوائے حذف بنابر فرق نیست، وهم در غلامي معلوم نشود که مضاف ست وزیراکه تنوین موجب حذف در منادی مفرد نیست. **بخلاف المري**: دریںجا حذف یاء بالاتفاق ممنوع است؛ زیراکه عین کلمه اش بیشتر حذف شده است، اگر اکنون یاء راکه لام است اندازند کلمه بدون وجه اعلالی بریک حرف اصلی ماند؛ چه میم زائد ست چوں در مکرم، ویاء در مر باعلال حذف شده. **مائل بیاء**: ای اگر بعد فتحه الف هم باشد مائل بیاء کنند، یعنی آنرا میان الف ویاء خوانند.
باعث براں: ای مجوز آں قصد مناسبت یکے از هفت چیزست که مذکور می شود. **قبل کسره**: متصل اصلی بجهت صیغه باشد چوں: عالم، یا بنائی مثل: نزال، وبعضے کسره منفصل راهم اعتبار کنند چوں: غلاما بشیر، واگر کسرۂ غیر اصلی برراء باشد چوں: من دار نیز اماله جائز؛ چه مکرر است وکسره اش مثل دوکسره، واگر بر غیر راء بود اعتبارش نیست چوں: من کلام، وکسره مقدر از وقف همچو کسرۂ ملفوظ در جواز اماله معتبر است چوں: من دار زیراکه که در وصل باز می آید، وسکون وقف بجائے حرکتست، واما مقدر بسبب ادغام معتبر نیست؛ چراکه باز نمے آید چوں: ماد ومواد. وبدانکه اقوی اسباب اماله کسره نزد اکثری ست، ونزد ابن سراج یاء اقوی بود، کذا في "شص" و"ف" و"ج" وغیره.

یا **بعد کسره بیک حرف یا دو باسکون اول نحو**: کتاب و **وجدان**. چوں **الف از واؤ بود کسرهٔ غیر راء**
مثال فاصل یکٔ حرف — درخت خاردار — در اماله
اثر نکند، یاء **بعد یاء باوصل یا فصل یکٔ حرف نحو: سیال وشیبان** ورأیت زیدا، **یا بدل از یاء یا واؤ**
بسکون یا نام قبیله — باماله فتحهٔ دال — بودن الف
مکسور نحو: **سال** و کاد، **یا گشتن الف یائے مفتوح در وقتے نحو: دعا وحبلی، یا وفق امالهٔ سابق**،
نحو: رأیت **عماداً**، **یالاحق در فواصل، نحو**: ﴿وَالضُّحَىٰ﴾. **حرف مستعلی بعد الف باوصل** ....
الضحی: ۱

بعد کسره إلخ: بدانکه کسره ہر قدر قریب الف باشد اماله اقوی بود، واگر کسرهٔ بعید در کلمه باشد چوں: جلبلاب اماله اش از یکٔ کسرهٔ بعید مثل: جلباب اولی ست. (الارتشاف، شرح الأصول) **بیک حرف:** ای بہ فصل یکٔ حرف بدون فصل خود نخواہد بود؛ زیراکه الف قبل خود کسره بر ندارد. **یا دو:** واگر سه حرف فاصل بود مثل: فتلت قنباً، یا اول ساکن نبود چوں: أکلت عنباً اماله جائز نیست. **باسکون اول:** زیراکه ساکن حاجز غیر حصین ست، پس گویا فصل بیک حرف باشد، وہمچنین اگر ہر دو متحرکٔ بود ویکے ہاء باشد؛ زیراکه ہاء حرف مخفی است، واگر فاصل سه حرف است واول ہاء چوں درهمان امالهٔ قلیل بود.

وجدان: مثال فصل دو حرف که اول ساکن ست. **از واؤ بود:** ای مبدل از واؤ غیر مکسور واگر از مکسور بود، چوں: خاف امالهٔ جائز بود برائے کسره. **کسرهٔ غیر راإلخ:** قبل الف باشد یا بعد آں، ودر من ربا ومن دار اماله کنند؛ زیراکه کسره راء مکرر ست، بخلاف بباله ومن ماله؛ زیراکه بودن الف از واؤمانع آں ست، وسیبویه گفته: امالهٔ آں ضعیف ست برائے عروض کسره.

بعد یاء: ونزد بعضے قبل یائے مفتوح ہمچوں آیة. **نحو سیال:** دریں صورت یاء خواه متحرکٔ باشد نحو: حیوان، یا ساکن، وبعضے سکون شرط کرده اند. **شیبان:** بکسره وامالهٔ الف مبدل از تنوین در وقف بیاء.

سال: مثال بدل از یاء، أصله: سیل. **یائے مفتوح:** [برابر ست که کلمهٔ یا اصل کلمه الف باشد چوں: علا جمع علیا، یا فرع آں چوں: دعا.] ای در کلمهٔ دیگر، پس در قال اماله میکنند؛ زیراکه الفش در کلمهٔ دیگر یائے ساکن میشود نه مفتوح، چوں: قیل، وہمچنین در عصا؛ زیراکه الفش در ہمیں کلمهٔ وقت تصغیر یاء شود نحو: عصیته، نه در کلمه دیگر، لیکن سیبویه بجواز اماله اش تصریح کرده. **دعا:** که الفش در دعي ماضی مجهول یائے مفتوح گردد. **حبلی:** که الفش در تثنیه یا گردد.

عماداً: پس در الف دوم عماد که بدل از تنوین ست اماله میکنند برائے موافقت امالهٔ اول. (منه)

وَالضُّحَىٰ: پس در الف "ضحى" که بدل از واؤ ست اماله کنند برائے موافقت اماله لاحق اِی: ﴿إِذَا سَجَىٰ﴾ (الضحى: ۲) ﴿وَمَا قَلَىٰ﴾ (الضحى: ۳).

بعد الف: چوں ناقد وباخل ولاعب وجزآں.

یا فصل تا بدو حرف مانع اماله است، و قبل الف ہم نہ، در **باب خاف** و **طاب** و **صفا**، **چنانچہ** رائے غیر مکسور متصل (مفتوح باشد یا مضموم) الف ورائے مکسورہ کہ متصل الف ست **وبعد مانع** مانع ست **نحو: صارف**. وروا ست امالۂ **فتح منفرد قبل ہائے تانیث** یا رائے مکسورہ، ....

تا بدو حرف: وبیک حرف چوں: سالخ ونابض، ودو حرف مثل: مناقیخ ومناشیط. **مانع اماله:** زیرا کہ از پائین ببالا رفتن لازم می آید، در صورت فصل بیک حرف بالاتفاق مانع ست، در "ارتشاف" گفتہ: مگر بلغتے کہ اعتبارش نیست وودر صورت دو حرف منع کثیر است واماله قلیل، سیبویہ گفتہ: بعضے امالۂ آں میکنند، ومبرد بمنع آں رفتہ. (الارتشاف)

قبل الف: [قبل آں باشد، چوں: کرام، یا بعد آں، چوں: هذا حمارك ورأیت حمارك.] وقیل: الف ہم مانع ست برائے افتادن از اعلی باسفل، وآں دشوار ست، وایں در صورت وصل ست چوں: خالد وحالب، ودر فصل اختلاف وتفصیل است اگر مستعلی مفتوح نبود بالف دریک کلمہ باشد چوں: خلاف مانع اماله نیست، واگر مفتوح بود ممتنع بالاتفاق، واگر ہر یکے در کلمۂ علی حدہ باشد جائز بالاتفاق، چنانکہ بصورت فصل بدو حرف نحو: اعتبار، هذا هو التحقیق. (نوادر الوصول)

باب خاف: [أصله: خوف، مثال الف مبدل از واؤ مکسور.] ای جائیکہ الف بدل از واؤ مکسور، خواہ از یاء باشد، یا الفے کہ بکلمۂ دیگر یائے مفتوح شود مانع اماله است. (منه) **طاب:** أصله: طیب، مثال الف مبدل از یاء.

صفا: مثال الفے کہ در کلمۂ دیگر یا شود چوں: صفي مجهول. **چنانچہ:** یعنی اینہم مانع اماله است؛ زیرا کہ ضمہ وفتحۂ راء مثل دو ضمہ ودو فتحہ است، پس در اقتضائے تعلی ومنع اماله کہ لازم آں سفل است قوی تر باشد. **بعد مانع:** [ای بعد حرف مستعلیہ یا رائے غیر مکسورہ کہ مانع امالۂ است.] ای رائے مکسورہ کہ متصل الف وبعد آں باشد، والف بعد حرف مستعلی بود آں رائے مکسور مستعلی را از مانع شدن اماله باز دارد، یعنی امالۂ جائز باشد اگرچہ انحدار از اعلی باسفل باشد؛ زیرا کہ کسرۂ راء مثل دو کسرہ است، واگر راء متصل الف نیست، چوں: بقادر ودر اماله آں اختلاف ست، واگر بعد آں نبود، نحو: ﴿مِنْ رِبَاطِ الخَیْلِ﴾ (الأنفال: ٦٠) باآنکہ راء قبل مستعلی افتد، مثل: فارق اماله ممنوع ست؛ زیرا کہ صعود از زیر ببالا لازم مے آید، وآں دشوار تر ست. (شرح الأصول، ج، رضي، نوادر الوصول) **نحو صارف:** رائے مکسورہ بعد الف افتاد والف بعد صاد مستعلی.

فتح منفرد: [کہ بعد آں الف نباشد.] وایں فتحہ اگر بر راء باشد وقبل ہاء ست اماله قبیح بود چوں: کدر، واگر بر غیر مستعلیہ است حسن، واگر بر مستعلیہ باشد متوسط است، وفتحہ قبل رائے مکسور، برابر ست کہ بر مستعلی باشد چوں: من البقر، یا بر راء، یا غیر آں توان کرد؛ چہ پیشتر دانستی کہ رائے مکسورہ مانع مانع ست. (منه) **قبل ہائے تانیث:** ای ہائے کہ بدل از تائے تانیث میشود در وقف؛ زیرا کہ ایں ہاء مشابہ الف ست لفظا در خفاء ومعنی در تانیث، بخلاف تائے فعل کہ مشابہت لفظی ندارد، وبخلاف ہائے سکتہ وضمیر کہ شبہ معنوی دراں نیست، وبعضے قبل ہائے سکتہ جائز دارند. (شرح الأصول)

نحو: **رحمه** و**حقه** ومن **الضَرَرِ** و **المحاذَرِ**، ودر اسم **مبنى** وحرف جز متى وأنى وذا، وجز **بلى** ويا ولا در إما لا روا نبود. و**تثنيه** يعنى الحاق الف ونون يا ياء ونون (لازم) **بكلمه**؛ تا دلالت كند بر **دو شے** از يك معنى نحو: رجل رجلان، وعين عينان، پس **الف** (مفرد) اگر **ثالث** واز واوٴ بود واوٴ شود كثالث أصلي (اى بدل از واوٴ — چوں عصا وعصوان) **لم يُمَل**، **وگرنه** ياء گردد، وہمزه **ممدوده** اگر اصلى **ثابت ماند**، واگرنه واوٴ شود **وجوبا** اگر از الف تانيث ست، **وإلا جوازا**. و**جمع** كه دلالت كند بر زياده بر دو از يك (اماله كرده نشود) معنى دو نوع ست، **صحيح**: كه **بواوٴ** يا ياء ونون ست، ....
(ما قبل مضموم — ما قبل مكسور)

رحمه: مثال آنكه فتحه بر غير مستعليه باشد. **حقه:** درج مثال آنكه فتح بر مستعليه بود. **من الضرر:** مثال رائے مفتوح قبل مكسور. **المحاذر:** مثال مفتوح غير راو مستعلى قبل رائے مكسور. **بلى:** ايں سه حروف در جواز اماله مستثنى است؛ زيراكه بجائے جمله وفعل مے آيد، پس اماله كرده شود، مى گوئى بلى در جواب أضربت"؟ **دو شے:** حقيقة باشد يا مجازا چوں: زيدين كه مفرد را بتاويل مسمّٰى بزيد تثنيه آوردند، وہمچنين أبوين وقمرين به تغليب. **لم يُمَل:** چوں إلى ہرگاه اسم بود تثنيه آں إلوان بود.

وگرنه: چوں مصطفيان در مصطفى كه الفش ثالث نيست، ورحيان در رحى كه الفش بدل از ياء ست، وبليان در بلى وقتے كه علم بود كه الفش اگرچه اصل است، ليكن ممال ست اى اماله كرده شد. (منه) **ممدوده:** اى نه زائد نه بدل از چيزے.

ثابت ماند: برائے اصالت چوں: قرّاءان تثنيه قراء، وابو على قلب آں بواوٴ از عرب حكايت كرده.

وجوبا: نحو: حمراوان در حمراء برائے فرق ميان ہمزۂ اصلى وغير آں، اصل حمراء حمرى بود، الفے قبل الف تانيث را بہمزه بدل كردند، ونزد بعضے ہمين ہمزه زائد ست، بہر تقدير لائق تغير ست، وبواوٴ بدل كردند جہت آنكه در ثقل مقارن اوست، وگاہے آنرا ثابت دارند وحمراءان گويند، ومبرد از بعض عرب حمرايان بياء نقل كرده. (شرح الأصول)

وإلا: اى اگر اصلى نبود ونه بدل از الف تانيث، بلكه يا بدل از حرف اصلى باشد يا زائد برائے الحاق.

جوازا: اى قلب آں بواوٴ جائز است؛ زيراكه ايں ہمزه بعينه اصل نيست، پس مشابه حمراء شد. وابقائے آں ہم رواست؛ چراكه ياء بدل اصلى ست يا بجائے آں آمده، پس حكم اصلى پيدا كرد. (شرح الأصول)

جمع: واو آنست كه در مفردش تغيرے شده باشد لفظا يا تقديرا بزيادت حرفے يا حركتے يا حذف يا قلب آں؛ تا دلالت كند إلخ.

صحيح: كه واحد دراں صحيح بود. **بواوٴ:** غالبا برائے مذكر عاقل.

یا بالف وتاء موضوع ست مر **قلّت را**، ومکسر دو قسم ست، **قلیل**: که دلالت کند **بر سه تا ده**،
وزنش چهار: أفعل جمع فعل که اسم بود **نه اجوف**، ودر اسم چار حرفی که مؤنث بود بتقدیر تاء وسوم مش
یعنی مؤنث سماعی بود — بالفتح — نه صفت
مده بود، **ودر رَجُلٌ** و**زَمَن** و**ضَبُعٌ** و**فُرط** و**ضِلَع** و**صُنْعٌ** و**نعْمَةٌ** و**أَكَمة** و**جز آں** نیز آید،
بالکسر یا جمعه أرجل — بالضم جمعه أصنع
ومثل: أقوس وأعيُن **شاذ**. أفعال جمع فعل **اجوف**، و**قُرءٌ** وحِمْل وجَمَل و**فَخِذ** و**عَجُز**
بالفتح — بالضم حیض وطہر — بفتحتین شتر
وعنق وعَدُوٌّ، وجمع **عنب** وإبل اسما وشريف وميت صفة، **ودر فرد** و**رُطَب** وجاهل.....
بضمتین گردن — بوزن فعول بالفتح دشمن — بکسرتین — وصفت — ای فعیل بمعنی فاعل فعیل — نه اسم — نادان

مر قلّت را: [مگر آنگاه که لام جنس بر آں آید مطلق جنس مراد بود، وہر گاہ لام استغراق آید چوں: ﴿إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ﴾ (الأحزاب: ٣٥) ہمہ افراد مقصود باشد.] یعنی از سہ تا دہ بادخال ہر دو جانب گو استعمالش برائے زیادہ ہم بود. وابن خروف گفتہ: برائے قلّت وکثرت بالاشتراک موضوع ست، وبعضے گویند: وضع آں برائے مطلق جمع ست بدون لحاظ قلّت وکثرت. **بر سہ تا دہ:** رضی گفتہ: ہر گاہ اسمے راجز جمع قلّت نباشد چوں: رجل وأرجل، یا سوائے جمع کثرت نبود چوں: رجل ورجال پس آں جمع برائے ہر دو مشترک است. **نہ اجوف:** چوں: فلس وأفلس، بخلاف صعب کہ صفت است، وبخلاف قول کہ اجوف است. **مدہ بود:** چوں: أعنق جمع عناق بمعنی بزغالہ مادہ، وأذرع جمع ذراع بمعنی دست از مرفق تا سر وسطی، وأعقب جمع عقاب، وأيمن جمع يمين. (نوادر الوصول)

ودر رجل: ای بعض الفاظے کہ بریں اوزان بود. **زمن:** بفتحتين روزگار، جمعه: أزمن. **ضبع:** بفتح اول وضم ثانی کفتار، جمع ضبع. **فرط:** بضمتین کاریکہ در وے از حد گزرانیدہ باشند، جمعه: أفرط. (نوادر الوصول) **ضلع:** بکسر اول وفتح دوم استخوان پہلو، جمعه: أضلع. **نعمة:** بالکسر نیکی ومال، جمعه: أنعم. **أكمة:** بفتحات پشتہ، جمعه: آکم.

جزآں: چوں: أنمر درنمر، وأركب درراکب، وآدر درجمع دار. **شاذ:** زیراکہ ہر دو اجوف ست وضمہ بر واؤ ویاء دشوار.

اجوف: واوی باشد خواہ یائی، اسم بود چوں: ثوب وأثواب، وبيت وأبيات، یا صفت نحو: عون وأعوان، وضيف وأضياف، وہمچنین جائے کہ در اوزان قیاسی قید اسم وصفت نکردہ مراد مطلق ست، كذا نقل عن المصنف.

قرء: [ای وجمع ایں اوزان ہم.] ایں ہمہ امثلۂ اسم ست سوائے عدد، ومثالہائے صفت چوں: حر و بكر وبطل ونكد ويقظ وكفو، وفعول اسمی چوں: فَلُوٌّ. **فخذ:** بفتح اول وکسر دوم ران. **عجز:** بفتح اول وضم دوم سرین.

عنب: بکسر اول وفتح دوم انگور. **درفرد إلخ:** ای وزن فعل مفتوح الفاء صحیح العین کہ فاء کلمہ اش ہمزہ یا واؤ بود نیز مطرد ست نحو: ألف وآلاف ووهم وأوهام. **رطب:** بروزن صرد بمعنی خرما خرد.

وجبان **وجزآں نیزآید**. أفعلة **جمع** اسم چار حرفی که **مذکرست وسومش** مده، **ومانند حبیب ودر**
بفتح بزدل بفتح همزه وکسر عین بر سبیل اطراد
نجد وقن **وجزآں نیزآید**. فعلة در **ولد** وشیخ وخلیل **وغزال** وغلام. **وکثیر** که **دلالت کند**
بالکسر چوں نعمة جمع آں أحلة بالضم جمعه غلمة
بر یازده وبیش، وزنش **بسیارست**. فُعل جمع **أحمر حمراء صفةً**، ودر فَعْلٌ وفَاعِلٌ وعَمِيْمَةٌ
بالضم چوں قفل بالفتح بروزن فعيلة
وخَوَّارٌ وخَوَّارَةٌ **وفُلْكٌ** وأَسَدٌ **وبَدَنَةٌ وجزآں نیز آید**. فُعُلٌ **جمع فَعال** وفِعال **نه**
بروزن فعل بفتحتين شير بروزن عنق
مضاعف و**فَعِيْل وفَعُوْل**، ....

جزآں نیزآید: بحسب سماع چوں: ندبة بالفتح وأنداب، وفلذة بالكسر وأفلاذ، وحزبة بالضم وأحزاب، وكاثبة وأكثاب، وإدام بالكسر وآدم وجزآں. **سومش**: چوں: طعام وحمار وسؤال ورغيف وعمود، جمع آں أطعمة وأحمرة وأسولة وأرغفة وأعمدة، وأذوية جمع "ذاو" ويا "ذوي" شاذ است. **مانند حبیب**: ای صفت مضاعف بر وزن فعیل، وأمسلة جمعه مسیل بروزن فعیل ست از مسل نه از مسیل.

نجد: ای فعل بالفتح زمین مرتفع. **قن**: بر فعل بالکسر بمعنی بنده. **جزآں**: چوں قرط بالضم وأقرطة، وشتوة بالفتح وأشتية، ولوا بکسر اول وفتحۂ دوم مقصور وألوية، وعيّل بکسر یائے مشدده وأعولة، وفعال بالفتح والضم مؤنث، چوں: جناح وأجنحة وعقاب وأعقبة وغیرآں. **نیزآید**: ای جمع اوزان مذکوره بحسب سماع. **ولد**: بفتحتين جمع ولدة.

غزال: بالفتح، جمعه: غزلة. **بر یازده**: ونزد بعضے آنکه از سه تا غیر متناهی دلالت کند. **بسیارست**: وغالب دراں همین سی وشش وزن ست که مذکور میشود. **أحمر وحمراء**: ای صفتے که بریں وزن باشد. **صفة**: احتراز از جمع أفضل اسم تفضیل، وصحراء اسم. **خوار**: بروزن فعال بالفتح ست. **خوارة**: جمع هر دو خور وخورة.

فلك: بروزن قفل مفرد، وجمع هم بریں صورت ست، لیکن ضمۂ آں چوں ضمۂ أسد ست. **بدنة**: بروزن فعلة بتحریک اوسط شتر، وگاؤ قربانی که بمکه معظّمه قربان کنند. **وجزآں**: بحسب سماع چوں: غزل بضمتین، وذرب بفتح اول وکسر دوم، وصبع بفتح اول وضم دوم وغیرآں. **جمع فعال**: بالکسر وفعال بالفتح اسم باشد یا صفت، چوں: حمار وحمر، وجبان وجبن.

نه مضاعف: یعنی فعال بالفتح والکسر اگر مضاعف باشد جمعش بروزن فعل بضمتین مطرد نیست، پس از جنان وکمام احتراز شد، وعنن جمع عنان، وعضض جمع عضاض شاذ ست، وبعضے گویند: ایں وزن جمع در فعال وصفی هم مطرد نیست. (شرح الأصول)

فعیل وفعول: ای لفظیکه بریں دو وزن باشد، اسم بود چوں: رغیف ورغف وعمود وعمد، یا صفت بشرطیکه بمعنی مفعول نباشد چوں: نذیر ونذر وصبور وصبر، بخلاف جریح ورکوب که بمعنی مفعول ست، وگویند: در فعیل صفت مطرد نیست، وهمچنیں برائے وزن فاعل وصفتے ایں وزن مطرد است نحو: بازل وبزل، وگفته اند: کثیرست نه مطرد. (شرح الأصول)

ودر سَقْف وخَشِن ونصف وقُرَاد وسَفِيْنَة وجزآں نیز آید، ودر ناقص نیاید. فُعَلٌ جمع نَوبة

سماعا بفتحتین میانهٔ سال بروزن صرد

وبُرْقَة وتُخْمَة اسماً وفُعْلى أفعل، ودر رؤیا وحلیة وعدو وعجایة ونفساء نیز آید .فِعَل جمع

قید برسه است بالکسر زیور

بدرةٌ وفرقةٌ اسماً ودر عدوٌّ وتارةٌ وعلجة وجزآں نیز آید . فَعَلة جمع فاعل صفت عاقل که ناقص

بالکسر گروه أي سماعا بالکسر زن کبر بروزن رقبة بر سبیل اطراد

نبود، ودر سَيِّد وبر وخبیث نیز آید. فعلة جمع فاعل که صفت عاقل بود وناقص، ودر غوی

سماعا بروزن فعیل جمع سادة بضم فاء وفتح عین سماعا

وعُریان وعدو وهادر نیز آید. فعَلَةٌ در فعل ودر قرد وقرط وجار اسما ودر علج وهادر وجزآں

بالضم جمعه عراة بروزن عنبة سماعا بالکسر بوزینه بالضم

خشن: بفتح اول وکسر دوم درشت. **قراد:** بالضم، وگویند: دریں وزن قیاس مطرد ست. **سفینة:** بر وزن فعیلة بفتح اول وکسر ثانی. **جزآں:** چوں: بدع بالکسر، وأذن بضمتین، وقرضة بالضم، وبقرة بفتحتین، ونمرة بفتح اول وکسر دوم وجزآں.

در ناقص نیاید: برائے تطرف حرف علت بعد ضمه، وآں متروک ست. وثُنِ بضم ثاء وکسر نون جمع ثني بر وزن فعیل شاذ ست، واصل ثُنٍ ثُنُيٌ بر وزن فُعُلٌ بود، ضمهٔ نون بکسره بدل کردند ویاء راساکن کرده باجتماع ساکنین انداختند.

جمع نوبة: اینجا در مذهب جمهور وفراء جمع کرده، ودر "أصول" گفته که نوبة درو یاء نزد فراء مطرد ست، وتخمة بضم اول وفتح دوم سوء هضم، ورؤیا آنچه در خواب دیده شود. **برقة:** بالضم زمین سنگ وگل وریگ. **عجایة:** بر وزن فعالة بالضم بمعنی پی بند دست وپا. **نفساء:** بضم نون وفتح فاء زچه. **فِعَل:** بکسر فاء وفتح عین.

جمع بدرة: [بالفتح همیان ده هزار درم.] ای باطراد، وهمچنین نزد فراء جمع اسمے که بر وزن فعلة بالفتح واجوف یائی بود چوں: صیغة، واسمیکه بر وزن فعلی است نحو: فکری وذکری. (منه) **تارة:** بر وزن فعلة بفتحتین، أصله: تورة.

جزآں: چوں فعل بالفتح نحو: ظل ظلل، وبالکسر، مثل: هدم وهدم، وبفتحتین چوں: ناب ونیب، وفعلة بالضم نحو: صورة وصور، وابن مالک گفته: که ایں جمع می آید سماعا بالاتفاق در لفظے که میانهٔ آں اسم جنس تاء فارق بود، چوں: سدرة. (شرح الأصول) **صفت عاقل:** چوں :حافظ حفظة، بخلاف کاہل بمعنی میان دو کتف که اسم است، وگاہی برائے غیر عاقل آید چوں: ناعق ونعقة. **ناقص:** احتراز ست از رامي. **بر:** بر وزن فعل بالفتح، جمعه: بررة.

خبیث: بر وزن فعیل، جمعه: خبثة. **صفت عاقل:** [ودر غیر عاقل کمتر آید، چوں: بزاة جمع بازي یعنی باز.] چوں: قاضي وغازي، جمع آں قضاة وغزاة، دراصل قضیة وغزوة بود. **غوي:** بر وزن فعیل، جمعه: غواي.

عدو: بر وزن فعول، جمعه: عداة. **جار:** همسایه بر وزن فعل بتحریک، أصله: جور. **علج:** بالکسر که صفت ست، جمعه: علجة. **هادر:** که صفت ست بر وزن فاعل. **جزآں:** چوں: کتف ورجل وسخلة وطنب وهدمة وأمرط.

نادر ست فُعَّلٌ جمع فاعِلٌ وفاعلة صفةً **ودر أعزل وسخل** ونفساء **نیز آید.** فُعَّال جمع فاعل
مطردا بضم فاء وتشدید عین جمع نفس
صفة ودر فاعلة وسخل ونفساء **نیز آید.** فعال **جمع** فَعْل **نه سَیْل واسمی بر جَمَل که مضاعف**
بروزن کتاب جمعه نفاس جمعه سخال چوں صادة وصداد
واجوف نبود، وقَصْعة و**رَقَبة واسم چار حرفی که رابع او الف تانیث است، وجمع حَذِر** وجواد
بالفتح کاسه جمع قصاع
وهِجان وفاعل وفَیْعل **وفَعِیْل وفَعِیْلة** وفَعْلی **فَعْلان** وفَعَلان **فعلانة** وفعلان فُعْلانة
بالضم چوں حمصان وحمصانة چوں جید وجیاد چوں تاجر وتجار بکسرہا
وبَطْحاء وعشراء صفة، ودر قدح وخُفٌّ **وسَبُعٌ ورُبَع** ....
بالضم موزه بالکسر تیر ناتمام

فعل: ای بضم فاء وفتح عین مشدد جمع لفظی ست که بروزن فاعل مذکر وفاعلة مؤنث بود چوں: رکع جمع راکع وراکعة.

در أعزل: [بر وزن أفعل مرد بے سلاح، جمع آں عزل.] ای بسماع جمع ایں اوزان آمده، ومی آید جمع هطل وخریدة وخرید وهجود وغلاف واولی، وگاہے ضمه فائے ایں جمع در اجوف واوی بکسره بدل کنند ودر نوم نیم گویند.

سخل: بر وزن فعل بالفتح مرد ضعیف. **فعل:** بالفتح، نحو: رطل ورطلة. **نیز آید:** سماعا، وهمچنیں در عرب بتحریک وبقرة بتحریک. **نه سیل:** یعنی در فعل اجوف یائی ایں وزن نیاید، وهمچنیں در مثال یائی چوں: یعر برائے ثقل کسره بر یاء وما قبل یائے متحرک (جاربردي، شرح الأصول) **بر جمل:** ای بروزن فعل بتحریک، وگویند: در صفت برین وزن مطرد نیست.

اجوف نبود: وناقص هم نبود، وآنچه ازیں همه آمده سماعی ست نحو: دار ودیار قطط وقطاط. **رقبة:** بفتحتین گردن جمع رقاب.

اسم چار حرفی: چوں: حبلی وحبال وأنثی وإناث، وشرط ست که مؤنث اسم تفضیل نبود چوں: فضلی.

جمع حذر: ای صفتیکه بروزن فعل بفتح اول وکسر دوم بود، وحذر ترسنده. **جواد:** بفتح ودرینجا فرق میان منفرد وجمع باختلاف حرکت ست.

هجان: بر وزن فعال بالکسر بمعنی شتر سفید، صورت مفرد وجمع درو یکیست لیکن کسرهٔ مفرد چوں: کتاب وکسرهٔ جمع چوں: رجال است، ومذکر ومؤنث درو یکساں باشد. (منه) **فعیل وفعیلة:** چوں: کرام جمع کریم وکریمة، وشرط ست که ناقص وبمعنی مفعول نبود، اگر چنیں باشد سماعی خواهد بود نه قیاسی، چوں: نقي ونقاء. **فعلی فعلان:** ای فعلی مؤنث که مذکر آں فعلان باشد چوں: عطشی عطشان، جمع آں عطاش.

فعلان فعلانة: ای فعلان بالفتح مذکر که مؤنث آں فعلانة باشد چوں: ندمان وندمانة. **بطحاء:** بالفتح زمین سنگریزه سیل آب. **عشراء:** بضم اول وفتح دوم ناقه که بر حمل او ده ماه گذشته باشد.

صفة: حال ست از تمامی امثله، یعنی جمع بریں وزن دریں اوزان می آید اگر صفت باشند، وگویند: ایں وزن جمع در مثل جواد وتاجر وأنثی وجید وفعال بالکسر مطرد نیست. **سبع:** بفتح اول وضم دوم درنده. **ربع:** بروزن صرد شتر بچه که در ربیع زاید.

وجُمُدٌ ولِقْحة وبُرْمة و**فَصِيْلٌ** وسرْحَان **اسماً** و**حَسَن** وعَيْلة وأَفْعَل وفاعلة صفة، **وجز آں نیز آید.** فُعُوْل **جمع اسمی نہ اجوف واوی کہ** بر فلس و**حِمل** و**قُرء** و**ذَكَر** وبدرة، **صفتے بر قاعد** وظريف **ودر** نمر وضِلع و**حُجَزَة** وعَنَاق اسما، و**كهل** صفةً **وجز آں نیز آید،** وفُوُوْجٌ وسُوُوْقٌ **شاذ.** فُعْلان **جمع فعيل وجمع** فاعل و**أفعَل** وشجاع صفة، ....

(بالکسر گرگ — بروزن دخول — بیائے مجہول — بالفتح — بالکسر — جمعه عنوق — جمع فوج — جمع ساق — كغفران — چوں راکب ورکبان — جمعه شجعان)

جمد: بضمتین زمین بلند، ولقحة بالکسر ناقۂ شیر دار، وبرمة بالضم دیگ سنگین. **فصيل:** بر وزن فعیل شتر بچہ از مادر باز داشتہ شدہ. **اسما:** یعنی ایں اوزان ہرگاہ اسم باشد جمع آں بروزن فعال آید.

حسن: ای فعل بفتحتین، وعبلة بر وزن فعلة زن تام إلخلقة، وأفعل چوں: أحمق، وفاعلة چوں: صائمة، ہر گاہ ہمہ صفت باشند جمعش فعال آید. وابن حاجب در مثل حسن اطراد بیان کردہ. **جز آں:** چوں: فعل وفعلة بکسر تین نحو: نمر ونمرة، وفعلة بکسر فاء وبفتح عین چوں: عضهة، وفعلة بضم فاء وفتح عین، چوں: ربعة، نہ غیر آں، وگاہے برائے تاکید معنی جمعیت دریں وزن تاء افزایند چوں: حجارة وثمارة در حجار وثمار. (شرح الأصول) **نہ اجوف واوی:** احتراز ست از حوض کہ قیاس دراں فعال بالکسر ست، پس یا صحیح باشد یا اجوف یائی چوں: قید، یا ناقص، نحو: دلو وظبي، یا مثال نحو: وكر.

حمل: بشرطیکہ عینش یائے مبدل از واؤ نبود چوں: ریح کہ اصلش روح بود، وقیاس جمعش فعال ست.

قرء: بشرطیکہ مضاعف وناقص یائی نبود چوں: خف ودمي بمعنی صورت منقوشہ، وآمدہ است خصوص جمع خص مضاعف بمعنی خانۂ نے، ونئي کہ اصل آں نؤوي باشد جمع نؤي ناقص بمعنی خندق گرد خیمہ کہ مانع سیل بود.

ذکر: وابن حاجب گفتہ: در مثل فرس بحسب سماعت. **صفتے بر قاعد:** ای جمع صفتیکہ بر وزن فاعل وفعیل باشد، وذر "اصل" جمع ظریف بسماع داخل کردہ. **حجزة:** بضم نیفۂ ازار، جمعه: حجوز بالفتح. **کهل:** بالفتح پیر جمعه کهول.

جز آں: چوں: حب بالفتح، وحقبة بالکسر، وشعفة بفتحات، وأيم بر وزن سید، وسوار بالکسر، وهجود بالفتح، وتخوم بالضم، وایںجا جمع ومفرد ہم صورت باشد. **شاذ:** [وبعضے دراں ہم مطرد گویند.] بجہت بودن آں جمع اجوف واوی، وامتناع دراں برائے ثقل ضمہ بر واؤست خصوصاہنگام ضمہ ما قبل؛ ولہٰذا در اجوف یائی گاہے فاء را کسرہ دہند چوں: شیوخ، ودریں وزن ہم گاہے تاء می افزایند چوں: بعولة وذكورة. (رکاز الأصول) **جمع فعيل:** در اسم نحو: رغیف، وگویند در صفت ہمچوں ثني، وظاہرا مرضی مصنف ہم اینست. **أفعل:** بشرطیکہ اسم تفضیل نباشد چوں: أحمر حمران، واگر عین کلمہ یاء باشد فاء را کسرہ دہند نحو: أبيض بيضان، وبعضے گویند: ایں وزن در أفعل مطرد نیست.

ودر بطن وجمل وذئب وحاجز وزقاق، وجزآں نیزآید. فِعْلان جمع **شجاع**، واسمی بر
سماعا بالفتح جمعه بطنان بالکسر جمعه ذوبان تالاب جمعه حجزان کرضوان

صرد ونحو: **تاج** وعُوْد، و**صفتی** بر **فعیل**، ودر ضیف وخرب و**صنو** وفاعل وفَعول
بالفتح جمعه ضیفان بفتحتین جمعه خربان نحو حائط وحیطان

وغزال و**صوار** و**ظلیم**، **وجز آں** نیز آید. **فعلی** جمع فعیل **بمعنی مفعول**، ودر
بالفتح جمعه غزلان

مریض وفاعل و**فیعل** وأفعل وفعلان **وجز آں** نیز آید. فعلی در **حجل** و**ظربان** فقط.
بالفتح بمعنی کریم چوں هالك جمعه هلکی چوں أحمق چوں کسلان وکسلی بروزن ذکری بفتحتین کیك

فعلاء جمع فاعل و**فعیل** وجبان وشجاع **که صفت عاقلند** ودر سمح و**أسیر** وودودٌ و**خَلِيْفَةٌ**
چوں شاعر وشعراء بالفتح بالضم مذکر بالفتح بمعنی کریم بالفتح

وجزآں نیزآید.

زقاق: بالضم، جمعه: أزقة. **شجاع:** بالضم صفت باشد یااسم چوں: غراب جمعه غربان، وگویند: درصفت مطرد نیست.

صرد: بضم فاء وفتح عین، جمعه: صردان. **تاج إلخ:** یعنی وزن فعل بفتحتین وفُعْل بالضم؛ چه اصل تاج تَوَج بود بشرطیکه هر دواجوف باشند، جمع هر دوتیجان وعیدان. **فعیل:** چوں: سریع وسرعان، ودر "شرح الأصول" تحت سماعی نوشته.

صنو: بالکسر بمعنی همتا، جمعه: صنوان. **صوار:** بالکسر مادهٔ گاؤ، جمعه: صیران. **ظلیم:** کرغیف شتر مرغ، جمعه: ظلمان. **جزآں:** چوں: کعیت بضم اول وفتح دوم، وبرکة بالضم وجزآں. **فعلی:** بالفتح والقصر بروزن سکری.

بمعنی مفعول: بشرطیکه آفت رسیده باشد چوں: قتیل وجریح، جمع آں قتلی وجرحی، ودر "حمید" گوید: بمعنی مفعول باشد روا نبود؛ زیراکه آفت رسیده نیست. (شرح الأصول) **فیعل:** چوں: میت، أصله: میوت، جمعه: موتی. **جزآں:** چوں: وجع بفتح اول وکسر دوم، وسکری بالفتح، پس جمع بصورت واحد باشد، ونادرست درفعل بالفتح، چوں: جلد.

حجل: ایں وزن فعلی جز در جمع ایں دو لفظ نیامده سماعاً، وابن سراج بداں رفته که حجلی وظربی اسم جمع حجل وظربان ست، ودر "صراح" گفته: جمع ظربان گاهے ظرابی می آید. **ظربان:** بفتح ظائے معجمه وکسر راء جانورے ست مثل گربه وبدبو.

فعلاء: بمد وضم فاء وفتح عین. **فعیل:** بمعنی فاعل چوں: کریم وکرماء.

که صفت عاقلند: ای هر چهار وزن، همچنیں از "أصول" فهمیده میشود، ونیز شرطست که ناقص ومضاعف واجوف نبود، وجُوَداء در جواد وسرواء در سیري ونقواء در نقي وتقواء در تقي بحسب سماع آمده، ودر اخیرے شذوذ دیگرے است اعنی قلب یاء بواؤ. (شرح الأصول) **أسیر:** ای فعیل بمعنی مفعول وغیر مختص بفاعل.

خلیفة: برائے مذکر، وگاهے بر مؤنث نیز اطلاق کنند، وفارسی گفته: خلفاء جمع خلیف ست، وبعضے گویند: تاء دراں برائے مبالغه است نه جهت تانیث، وبعضے که اعتبار تانیث کردند جمع آں خلائف گفتند. (شرح الأصول، جار بردي)

أَفْعِلاء جمع فعيل كه صفت عاقل ست، وناقص يا مضاعف، ودر صديق وبيِّن وجزآں نيز آيد.

مطردا چوں غني جمع أغنياء چوں شديد جمعه اشداء دوست سماعا

فَعَالىٰ جمع اسمى بر فعلاء وفعَلىٰ وصفتے بر فَعْلىٰ كه مذكر ندارد، وفُعْلىٰ نه أنثى أفعل وفعلان

بالفتح والقصر مطردا

فعلىٰ، ودر وَجِع ويتيم وأَيِمٌ وطاهر وعذراء ومَهْري وجزآں نيز آيد. فُعَالىٰ در فعيل بمعنى

بے پدرجمعه يتامى جمعه طهارى سماعا

معفول وفعلان فَعْلىٰ. فعالِيْ جمع فعلاء، وجمع فَعلى وفِعلى اسماً، وفَعْلى فَعْلان ومَهْريٌّ.

بالفتح چوں عطشى وعطشانٌ

در صديق: اى فعيل كه ناقص ومضاعف نبود صفت باشد چوں: صديق، يااسم چوں: طريق. **بين:** بروزن سيد بمعنى ظاهر.

جزآں: چوں: خلب بالكسر، وصلف بفتح صاد وكسر لام، وبين بر وزن سيد. **نيز آيد:** چوں: نم بالفتح، جمعه: أنماء، وصديقة مؤنث، وثقام بالفتح. (شرح الأصول)

بر فعلاء: بالفتح، چوں: صحراء، جمعه: صحارى، ہر دو الف حذف كردند والف تانيث آوردند، وگويند: اول جمع آں صحاريّ كردند بكسر راء ويائے مشدد كه بدل از ہر دو الف ست، پس يك ياء حذف كرده فتحه برراء گذاشتند ويائے دوم را بالف بدل كردند. (شرح الأصول) **فعلى:** [چوں: حرمى گوسپندے كه نر خوابد.] بالفتح أو الضم أو الكسر، چوں: فتوى وذفرى وسعدى. **نه أنثى أفعل:** أي فعلى بالضم كه مؤنث اسم تفضيل نباشد چوں: خنثى جمع خناثى.

فعلان فعلى: أي فعلان بالفتح كه مؤنث آں فعلى بود چوں: سكرى، جمعه: سكارى. **أيم:** زن بے شوہر، جمعه: أيامى.

عذراء: ايں برمذہب ابن مالك ست، ودر "أصول" در زمرهٔ اطراد گفته. (ركاز الأصول)

مهري: أي فعل بالفتح كه آخرش يائے نسبت باشد، گويند: جمل مهري منسوب بمهره بن حيدان، جمع آں مهاري بحذف يائے مشدده وآوردن الف تانيث مقصوره. **جزآں:** چوں: قدم بفتحتين وإلية بالكسر، وأحمق وفلو بالكسر وغيرآں.

فعيل بمعنى مفعول: چوں: أسير وأسارى، بمعنى فاعل ہم نحو: قديم وقدامى.

فعلان فعلى: فعلان بالفتح كه مؤنث آں فعلى بود چوں: سكران وسكرى، جمعه: سكارى.

فعالي: بفتح فاء وكسر لام وسكون ياء. **فعلاء:** بالفتح والمد، اسم باشد چوں: صحراء وصحارى، يا صفت، مثل: عذراء وعذارى، ہمزه راحذف كرده الف را بجهت كسرهٔ ما قبل كه در جمعست بياء بدل كردند، يااول بر صحاري بتشديد ياء جمع كرده يك رابرائے تخفيف افگندند. (شرح الأصول)

فعلى: چوں: دعوى ودعاوى، ودر "كافي" گفته: بياء مردودست.

فعلى: [بالكسر، نحو: ذفرى وذفارى.] اسما، وہمچنين فعلى بالضم، اسم باشد نحو: سُعدى، ياصفت مثل: حبلى.

وسُرِيٌّ و**سرية** وسِعلاة و**حنبطیٰ** وعَدَوْلیٰ، و**قَلَنْسُوَةٍ** و**قهوباة**، ودر **أهل** ولَيْلَة وعشرين. **فَعَاليّ**

بالكسر غول جمعه سعالی

جمع ثلاثی كه ساكن العين بود ودر آخرش **يائے زائدہ مشدد** و**علباء** و**قوباء** و**حولايا**، ودر **صحراء**

و**عذراء** وإنسان وظربان. فعائل **جمع فعيلة** ونحو: عجوزٌ وجمع **حَمَامَةٌ** ورسالة و**ذوابة** و**سفينة**

جمعه أناسي جمعه ظرابي مطرد ای فعول صفت مؤنث بالكسر جمعه رسائل

وحمولة وشَمْأَل و**جرائض** و**قَرِيثاء** وحبارى و**حَزَابِيَة** اسما، ودر **أقيل** و**ذنوب** و**ضرة**

بالفتح باد شمال بالضم طائرے جمع حبارى

وحرة و**جزآں نيز آيد.**

سرية: بر وزن فعلية ضم فاء وكسر لام وتشديد ياء، جمعه: سراري. **حبنطی:** [بفتحتين وسكون نون كوتاه شكم.] دریں ہر چہار اگر زائد اول راحذف كنند جمع بر وزن فعالي آيد، واگر ثانی راافگنند حبائط وقلائس وعداول وقهاوب، وبعضے قهائب، وابن مالک گفتہ: دریںہا جز فعالي بكسر لام فعالی وبفتح آں درست نيست. (شرح الأصول)

قلنسوة: بفتحتين وضم سين كلاه. **قهوباة:** بفتح اول وضم دوم پيكان سه شاخ. **در أهل:** ای سماعا در وزن فعل وفعلة بالفتح وفِعْلِيْن آمده، نحو: أهالي ليالي عشاري، وميتوان گفت: كه ليالي جمع ليلاة باشد. **فعالي:** بفتح فاء وكسر لام وتشديد ياء.

كه ساكن العين: وگاہے جمع متحرك العين ہم آيد چوں: عارية، أصله: عورية، جمعه: عواري.

يائے زائدہ مشدد: نہ برائے نسبت چوں: كرسي، جمعه: كراسي، وگاہے در منسوب ہم آيد چوں: مهري ومهاري.

علباء: بالكسر عصب گردن، جمعه: علابي. **قوباء:** بضم اول وفتح دوم مرضے ست، جمعه: قوابي.

حولايا: بر وزن فعلايا بالفتح، جمع آں حوالي، الف اخير راافگندند ودوم را برائے كسرۂ ما قبل بدل از ياء كرده در ياء ادغام كردند. **در صحراء:** يعنی در وزن فعلاء بالفتح اسم باشد يا صفت، وہمچنيں در إنسان وظربان سماعی است، وايں مذہب ابن مالک ست، ومصنف در "أصول" بقسم مطرد داخل كرده. **عذراء:** بالفتح دوشيزه، جمع آں عذارى. **جمع فعيلة:** بشرطيكہ بمعنی مفعول نباشد، اسم بود چوں: صحيفة وصحائف، يا صفت نحو: كريمة وكرائم. **حمامة:** بفتح كبوتر، جمع آں حمائم.

ذوابة: بالضم گيسو، جمعه: ذوائب. **سفينة:** فعيلة ايں راشامل است. **جرائض:** بضم اول وكسر ہمزه مرد فربہ، جمع جرائض.

قريثاء: بر وزن فعيلاء بالفتح نوعے از خرما. **حزابية:** بفتح حائے مهملہ وزائے معجمہ وكسر بائے موحده وتخفيف ياء درشت كوتاه، جمعه: حزائب اگر زائد ثانی حذف كنند، واگر الف دور كنند جمع آں حزابي باشد. **أقيل:** بر وزن فعيل شتر كوتاه، جمعه: أقائل.

ذنوب: دلو پر آب، ای وزن فعول بالفتح صفت مذكر. **ضرة:** بالفتح زنيكہ بر زن ديگر آيد وگوشت پستان، جمعه: ضرائر.

جزآں: چوں: فعيلة بمعنی مفعول نحو: ذبيحة وذبائح، وشمال بالكسر بمعنی چپ، وعقاب بالضم وغير آں.

فواعل **جمع** فاعل **که اسم ست، یاصفت مؤنث، یاغیر عاقل، وفاعلاء** و **فاعلة، ودر غیر آں نیز**
بفتح فاء وکسر عین — چوں طوالق و طوالق
آید. أفاعل جمع مثل **أجدل** وأصبع، **ودر رهط** شاذ ست. وأفاعیل **جمع إقليم وأقوال، ودر**
مطردا
باطلٌ وحدیث وعروض **شاذ ست. وتفاعل** مثل: **تنصب** وتجربة. وتفاعیل **مثل: تمثال**
جمعه أباطیل جمعه أحادیث — جمعه أعاریض — برائ فقدان شرط — بالفتح وکسر راء — بفتح تاء وکسر عین — مطرد
ومفاعل **مثل: مسجد** ومحمدة، **ودرمطفل نیز** آید. ومفاعیل، **مثل: میعاد، ودر ملعون نیز**
بفتح میم وکسر عین — بفتح میم ومد عین — جمعه مواعید — سماعا
آید، ودرموسر ومنکر ....

که اسم ست: علم بود چوں: خالد وخوالد، یاغیر علم مثل: کاهل وکواهل. **غیر عاقل:** ای مذکر چوں: ناهق ونواهق.
فاعلاء: بمد وکسر عین بشرطیکه اسم باشد چوں: قاصعاء سوراخ موش دشتی، جمعه: قواصع. **فاعلة:** اسم بود چوں: کاثبة، یا صفت نحو: ضاربة. **در غیر آں:** یعنی سماعا چنانکه در فاعل صفت نحو: فوارس درفارس، وہمچنیں طاحونة ودخان وجزآں.
أفاعل: بفتح همزه وکسرهٔ عین. **أجدل:** یعنی آنچه بصورت أفعل باشد، هر حرکتے که بر همزه وعین بود، لیکن اسم بودن شرطست علم یاغیر آں، ودر لفظ أصبع نه لغت آمده که بضرب سه حالت همزه در سه حرکت باء حاصل میشود، وأفعل تفضیل هم دریں حکم داخل ست چوں: أکبر وأکابر، وبدانکه أصبع از أجدل مغنیست. **در رهط:** زیراکه بصورت أفعل نیست، وبعضے گویند: أرهط بمعنی رهط آمده، وبعضے گفته اند: جمع آں ست، بریں دو تقدیر أراهط جمع أرهط قیاسی ست.
جمع إقليم: [جمعه: أقاليم، وہمچنیں أقنوم وأقانيم.] ای بر سبیل اطراد جمع اسمیست که دراں سه حرف اصلی بود واول آں همزه زائد وبعد عین لین زائد باشد. **أقوال:** جمع قول، جمعه: أقاويل. **تفاعل:** ای اسم چار حرفی که اولش تائے زائد بود.
تنصب: بالفتح وضم ضاد معجمه درختے. **مثل تمثال:** مراد ازیں اسم پنج حرفی که اولش تائے زائد بود ورابع آں مده چوں: ترکیب وتراکیب. **مثل مسجد:** ای اسمیکه سه حرف اصلی دارد واولش میم زائد بود.
در مطفل: [بضم میم وکسر فاء زن صاحب طفل.] ای در لفظیکه بضم میم وکسر عین باشد بشرطیکه صفت مؤنث بود بحسب سماع بیشتر آید، ودر مفعل بضم میم وفتح عین نیز آید نحو: مسند ومسانید، ودر لفظیکه اولش میم زائد نبود شاذ ست چوں: حسن ومحاسن ومشبه ومشابه. **مثل میعاد:** ای لفظے که سه حرف اصلی دارد، وفاء مصدر بمیم زائد وبعد عین مده زائده بود، چنانچه در "شرح الأصول" ست. **در ملعون:** [ای در اسم مفعول بریں وزن.] اگر گوئی: قاعده میعاد ایں را نیز شامل ست، وہمچنیں قاعدهٔ مثل: مسجد مرمطفل را، پس چراجدا کرد؟ گویم: قیاس اسم فاعل ومفعول جمع صحیح است، وایں جمع سماعا آمده؛ لهذا جدا نمود.
درموسر: هر دو اسم فاعل ست، جمع آں میاسیر ومناکیر.

شاذ ست. وفعالن **مثل: بلغن**. وفعالين **مثل: سلطان**. **وفعالل جمع رباعی مجرد وملحق بآں، ودر خماسی بحذف خامس آید**. وفعاليل مثل: قرطاس **وملحق بآں**. فعاللة وأفاعلة **ومانند آں جمع اسم منسوب یا اعجمی. وگاہ ست کہ جمع بر لفظ واحد نیاید چوں: نساء، وجمع را جمع کنند چوں: أكالب وجمائل وبيوتات.**

پس جمع بواوٗ ونون برائے لفظے **مجرد از تاء** کہ **علم** ست ....

احتراز شد از رحل

شاذ ست: برائے نبودن مدہ بعد عین. **مثل بلغن**: بکسر باء وفتح لام بمعنی بلاغت، ومراد ازاں اسم چار حرفی کہ آخرش نون زائد بود. **مثل سلطان**: ای مطرد در اسمیکہ سہ حرف اصلی والف ونون زائد در آخر دارد. **فعالل**: بفتح فاء وکسر لام اول.

جمع رباعی: اسم باشد چوں: قمطر وقماطر، یا صفت مثل: سحل، یا علم چوں: دمشق. **ملحق بآں**: بشرطیکہ ملحق بتکریر لام باشد چوں: قردد وقرادد، واگر لام مکرر نشود نحو: جدول بر وزن فواعل یافعاول یافعاعل آید.

بحذف خامس آید: نحو: جحامر در جحمرش، وگفتہ اند بحذف زائد یا شبہ زائد اگر قریب طرف باشد نحو: فرازق در فرزدق. **ملحق بآں**: [بتکریر لام چوں: جلباب وجلابيب.] بالکسر ای رباعی مزید کہ رابع مدہ باشد صفت یا اسم.

مانند آں: ای صیغہ منتہی الجموع کہ تاء براں زائد شود چوں: فواعلة ومفاعلة. **جمع اسم**: بشرط مناسبت وبودن اینہا بر وزنیکہ دراں جمع اقصی مطرد بود، وتردید برائے منع خلو ست چوں: کشامرة وفرازنة در کشمیر وفرزين. **نساء**: بالکسر جمع امرأة، ومناجذ جمع جلذ بضم جیم موش کور، ومناخذ جمع خلذ بضم. **جمع را جمع**: جمع مکسر یا صحیح، بالف وتاء یا واوٗ ونون، وجمع را مفرد اعتبار کنند بمعنی جماعت، ودریں ہنگام اطلاق آں بر کمتر از نہ صحیح نباشد. جمع الجمع نزد اکثرے ومبرد ومازنی در جمع قلّت قیاس ست ودر جمع کثرت نزد بعضے، ودر "تسهيل" گفتہ: جمع تکسیر را تکسیر کنند مگر نحو: مفاعل ومفاعيل ورطبة وعنبة، ونزد سیبویہ ومعظم نحویان مقصور بر سماعتست. (شرح الأصول) **أكالب**: جمع أكلب کہ جمع كلب ست.

جمائل: جمع جمال بالکسر کہ جمع کثرت جمل ست. **وبيوتات**: [ازینجا بیان جمع صحیح است.] جمع بيوت، وآں جمع بيت ست، ودر "شرح الأصول" گفتہ، مثل: كلابات ورجالات نہایت کثیر ست. یعنی جمع الجمع بالف وتاء وبواوٗ ونون ہم آید چوں: صبرون جمع صبر بفتحتین جمع صبور بالفتح. **مجرد از تاء**: ای تائے تانیث ملفوظ کہ عوض از محذوف نباشد، بقید تجرید از تاء نحو: طلحة وعلامة خارج شد، ودر آنکہ الف تانیث ست چوں: سلمى وصحراء اگر علم مذکر عاقل باشد جمعش بواوٗ ونون آید، وملفوظ احتراز ست از نحو: سعاد علم مذکر عاقل کہ جمعش نیز بواوٗ ونونست، وبقید عدم تعویض احتراز از لفظے شد کہ دراں تاء عوض محذوف ست؛ چہ اگر علم مذکر عاقلش کنند بواوٗ ونون جمع شود بعد حذف تاء. (شرح الأصول)

مر مذكر عاقل را نحو: زيدون، **يا صفت** ست، **نه أفعل فعلاء، ونه فعلان فعلى، ونه صفت مشترك**. وبيفتد در **الف مقصوره** وہمزۂ تانيث **واوٗ شود**، وأما سنون در **سنة** وقلون در **قلة** بالضم والكسر وثبون در **ثبة** وأهلون در أهل **ومانند آں بخلاف قياس ست**. وجمع بالف وتاء **برائے علم مؤنث** بكسر سين **ولفظے كه درو تانيث ست اسم بود يا صفت، نه فعلاء أفعل**، ونه فعلى فعلان. **ولفظى مذكر كه** كسان بالضم **صفت غير عاقل بود، يا مراورا جمع مكسر نيامده باشد تائے تانيث درو بيفگنى**، ....

مذكر: احتراز از هند علم مؤنث. **عاقل:** احتراز ست از زيد علم غير عاقل. **يا صفت:** مذكر عاقل را چوں: ضارب، بخلاف حائض وبازل. **نه افعل فعلاء:** چوں: أحمر حمراء، پس أحمرون نگويند. **نه فعلان فعلى:** چوں: سكران وسكرى، پس سكرانون نگويند. **نه صفت مشترك:** چوں: صبور وقتيل، پس صبورون وقتيلون نگويند.

الف مقصوره: برائے اجتماع ساكنين، وما قبلش مفتوح ماند برائے دلالت براں چوں: مصطفى ومصطفون.

واوٗ شود: چوں: حمراوون در حمراء علم مذكر. **سنة:** أصله: سنوة يا سنبة بمعنى سال. **قلة:** بالضم، أصله: قلوة غوكۂ چوب. **ثبة:** بالضم، أصله: ثبوة يا ثبية بمعنى گروه. **مانند آں:** چوں: فيون درفية، وغصون درغصة.

بخلاف قياس ست: برائے نبودن شرط جمع اسم وصفت كه مذكور شد. **برائے علم مؤنث:** اى مطرد ست، برابر ست كه علامت تائے ظاہر يا مقدر بود چوں: سلمة وهند، يا الف ممدوده ومقصوره، نحو: أسماء وليلى. **درو تانيث ست:** الف مقصوره يا ممدوده، خواه تائے ملفوظه يا مقدره. **اسم بود:** چوں: بشرى وصحراء وظلمة وأرض. **يا صفت:** چوں: حبلى ونفساء وضاربة.

نه فعلاء أفعل: چوں: حمراء أحمر وسكرى سكران، پس حمراوات وسكريات نگويند؛ زيراكه جمع بالف وتاء فرع جمع بواوٗ ونون است، ومذكر اينها بواوٗ ونون جمع نكرده شد چنانكه دانستى، وابن كيسان جائز داشته، واگر در مثل: سكرى وحمراء اسميت غالب شود جمعش بالف وتاء باتفاق درست ست، در حديث آمده: ليس في الخضراوات صدقة.

لفظى مذكر إلخ: [ازينجا بيان تصرفات ايں جمع ست.] برابر ست كه مذكر حقيقى باشد يا نه چوں: صافن وصافنات وسجل وسجلات، واگرچه آں صفت ہم مصغر باشد؛ زيراكه از تصغير ہم معنى وصفى حاصل مى شود، وايں جمع بالف وتاء برائے فرق ميان عاقل وغير عاقل آيد. (شرح الأصول) **يا مراورا إلخ:** اى لفظ مذكر كه جمع تكسيرش نيامده باشد ونام غير عاقل بود چوں: سرادق جمع آں سرادقات، پس جوالق را بالف وتاء جمع نكنند؛ زيراكه تكسيرش جواليق آمده، وبوانات در جمع بِوان بالكسر با آنكه بُون بالضم در تكسيرش آمده نادرست، وزيدات در زيد نگويند؛ زيراكه اسم غير عاقل نيست. (شرح الأصول)

تائے تانيث إلخ: تا دو علامت تانيث جمع نشود چوں، مسلمة ومسلمات.

وحکم الف وہمزہ از مثنی بدانی، وعین تمرة نہ اجوف فتحہ یابد، وهذیل در اجوف نیز فتحہ خوانند، وعین کسرة بالکسر فتحہ وکسرہ، وتمیم سکون نیز خوانند، وناقص واوی واجوفش سکون وفتحہ، وعین حجرة فتحہ وضمہ، وتمیم سکون نیز خوانند، وناقص یائی واجوفش سکون وفتحہ، اماصفت ومضاعف ہر سہ بر سکون ست فقط. وفعل کفعلة. ودر معنی جمع بود آنچہ می آید بلحوق تاء بآخر مفردش چوں: کمأة، وبحذف تاء یا یاء از آخر نحو: تمر ومَعِد وروم، ....

(برائے خفت وفرق — چوں کلیة — یعنی فعلة مثلثة الفاء — واین طور بسیار ست)

از مثنی بدانی: کہ جائے ثابت ماند، وجائے واؤ شود، وجائے یاء چنانکہ گذشت. **نہ اجوف:** چوں: جوزة وبیضة کہ عین آں در جمع ساکن ماند، چہ در صورت تحریک بالف بدل شود وزیادت تغیر لام آید وباز ہم ساکن ماند. **فتحہ یابد:** چوں: تمرات برائے فرق میان جمع اسم وصفت، وفتحہ از میان حرکات خفیف است؛ لہذا اختیارش کردند.

فتحہ خوانند: برائے فرق میان اسم وصفت، گویند: بجوات وبیضات بفتح عین، واز ثقل حرکت بہ سبب عروض آں در جمع باک ندارند. **فتحہ وکسرہ:** ای فتحہ یابد برائے تخفیف، وکسرہ بمتابعت فاء، پس گفتہ شود: کسرات بفتح وکسر سین.

سکون نیز خوانند: برعایت اصل، ورضی سکون را بلغت تمیم نسبت نکردہ. **اجوفش:** [ضمیر شین راجع بفعلة بالکسر ست.] واوی باشد چوں: دیمة، یا یائی نحو: بیعة، وبہر کیف بیاء نوشتہ خواہد شد برائے کسرۂ ما قبل.

سکون وفتحہ: بوجہے کہ گذشت، وکسرہ ندہند برائے ثقل آں قبل واؤ بالائے یا، واندلسی فتحہ ہم جائز نداشتہ، وفراء در تمام این باب کسرہ منع کردہ. **سکون نیز خوانند:** برعایت اصل وخفت آں. **اجوفش:** ضمیر برائے فعلة بالضم چوں: دولة.

سکون وفتحہ: وضمہ باتباع ندہند؛ برائے ثقل آں بر واؤ وبر ما قبل آں. **صفت:** چوں: صعبة بالفتح، وعجلة بالکسر، وحلوة بالضم. **مضاعف:** نحو: مدة بالفتح، وعدة بالکسر، ومدة بالضم.

بر سکون ست: در صفت گوئی: صعبات وعلجات وحلوات بسکون عین؛ برائے فرق میان اسم وصفت، وعکس نکردند؛ زیراکہ صفت مثل فعل ثقیل ست وتخفیف بآں مناسب، ودر مضاعف گوئی: مدات عدات؛ چہ اگر عین راحرکت دہند فک ادغام شود باز ساکن کردہ ادغام نمودن لازم گردد. (منہ) **کفعلة:** بہ تثلیث فاء، مثل فعلة ست در ہمہ امور مذکور، پس براں قیاس کن.

ودر معنی جمع: ازینجا در اسم جنس وجمع شروع کردہ. **کمأة:** اسم جنس گیاہے، واحد آں کماء بالفتح، واین طور کہ در جنس تاء باشد نہ در واحد کمتر ست. **تمر:** بالفتح جنس خرما، ویکے راتمرة گویند، ومعد بفتح اول وکسرہ دوم جنس، واحدش معدة.

روم: جنس وواحد رارومي گویند.

ومثل: **رکَب** وخدَم و**ظَرب** و**عَبُد** و**رَجْلَة** ورُفقة و**جامل** وعبيد و**تَوْأم** و**قصباء**
بفتحتین اسم جمع خادم — بالضم اسم جمع رفیق — اسم جمع عبد
و**مشيُوْخاء** وصحابة و**جزآل**.
بالفتح اسم جمع صاحب

و**تصغیر:**

ای تغییر لفظ؛ تادلالت کند بر حقارت یا قلّت مدلولش، وبرائے تعظیم وترحم نیز بود. وتصغیر معرب بر پنج وزن می آید، ....
درکمیت نحو دریهمات

مثل رکب: [بالفتح اسم جمع راکب.] اینها همه اسمائے جمعست، چنانکه سه قسم مذکوره بالا اسمائے جنس بود، ومصنف از هر وزنے دریجا یک مثال آورد، لیکن حصر دراں نیست؛ چه فعل بالفتح مثلا چنانکه در فاعل آمده همچنین در فعل بفتحتین چوں: ولد، ودر فعلة بتحریک، نحو: فاح، ودر نائحة وخوان بفتح خاء وتشدید واؤ وجزآں، وهمیں نمط اوزان دیگر نیز.
ظرب: بفتح اول وکسر ثانی اسم جمع ظربان. **عَبید:** بفتح اول وضم دوم اسم جمع عبد. **رجلة:** بالفتح اسم جمع رجل یاراجل.
جامل: بر وزن فاعل اسم جمع جمل بفتحتین. **توأم:** بالضم بر وزن فعال اسم جمع توأم بر وزن فوعل بمعنی طفلے که با دیگر متولد شود. **قصباء:** بر وزن فعلاء بالفتح اسم جمع قصبة بفتحتین. **مشیوخاء:** بر وزن مفعولاء بالمد اسم جمع شیخ.
جزآل: چوں: ولد بالکسر ای ولد بفتحتین وفعال بالفتح چوں: شبال وشبل، وفعلان بالفتح نحو: قنوة قنوان.
وبدانکه فرق میان اسم جمع وجنس آنکه اسم جنس وضعاً بر قلیل وکثیر گفته شود، واز واحد بتاء خواه یا حذفا واثباتا ممتاز گردد، وبعض اسمائے جنس که اطلاقش جز بر کثیر نیست ایں تصرف دراں از استعمال راه یافته، چوں: کلم، واسم جمع لاجرم برائے کثیر گفته شود وضعا، ومیانه آں وواحد تاء ویاء فارق نگردد.
وجمع از هر دو بصیغها ممتاز ست که اسم جمع وجنس غالباً براں اوزان نیاید، ونیز ضمیر مفرد بایں هر دو راجع میگردد، بخلاف جمع. واسم جمع نزد اخفش آنست اگر واحد از ترکیبش بود نحو: رکب وراکب، وهمچنین اسم جنس نزد فراء بشرط مذکور نحو: تمر وتمرة.
ای تغییر: زیادت یاء نگفت؛ زیراکه تصغیر گاهے بالف آید نحو: دوابة در دابة. **لفظ:** اسم نگفت؛ زیراکه گاهے تصغیر فعل کنند اگر چه شاذ ست نحو: ما أحيسنه. **تا دلالت کند:** برابر ست که محل تحقیر مجهول باشد چنانکه در اسم نحو: رجيل، معلوم نمی شود که چه چیز از رجل محقر شد، یا معلوم بود چنانکه در صفت نحو: عويلم؛ چه ظاهر ست که متعلق به تحقیر علم ست.
حقارت: ای کمی در کیفیت چوں: عويلم. **برائے تعظیم:** چوں: دويهة أي داهية عظيمة، وگویند: آں فی نفسه عظیم ست لیکن مردم آنرا حقیر بینند. **ترحم:** نحو: يا بني، وآنهم از تصغیر کیفی ست. **معرب:** احتراز است از مبنی که حکمش خواهد آمد.

ای وزن صوری نہ صرفی: سہ حرفی بر **فعیل** چوں: **رجیل** و**طلیحة** و**حبیلی** ورجیلان وزییدون و**هنیدات** وبُصَیری و**بعیلبك** و**خمیسة عشر** و**عبید الله**، **وثلاثی مزید، ورباعی وخماسی اگر حرف رابع آنہا مدہ نبود بر** فعیلل آید چوں: **مضیرب** وجعیفر و**سفیرج، واگر بود** فعیلیل چوں: **مضیریب وقریطیس وخدیریس**، ....

(حاشیہ بین السطور: دررجل مفرد — دربصري منسوب — درجفعر رباعی)

وزن صوری: آں عبارت ست از تقابل سکنات وحرکات بخصوصہا، چنانکہ ضمہ بضمہ فتحہ بفتحہ کسرہ بکسرہ مقابل باشد، وتقابل اصلی وزائد شرط نیست. **نہ صرفی:** کہ عبارتست از تقابل سکنات وحرکات بخصوصہا واصلی بااصلی وزائد بازائد.

فعیل: بضم فاء وفتح عین یکے از پنج وزن ست.

رجیل: در ہمہ کلمات سوائے رجیل تائے تانیث وعلامت تثنیہ وجمع وغیرہ کلمۂ علیحدہ است حقیقۃ، پس تصغیر جزء اول کنند؛ لہٰذا مے بنی کہ مغزی وکساء بریں وزن مصغر نشود؛ چہ الفش کلمۂ دیگر نیست، بخلاف حبلی وصحراء، وجائیکہ عین ثلاثی یاء باشد کسر فاء در تصغیر روابود، نحو: شییخ، وفراء بدل یاء بواؤ حکایت کردہ نحو: شویخ. (شیخ الأصول)

طلیحة: در طلحة ای در آنکہ تائے تانیث بود. **حبیلی:** ای در آنکہ الف مقصورہ برائے تانیث بود. **زییدون:** ای در مجموع بواؤ ونون. **هنیدات:** در هندات جمع باالف وتاء. **بعیلبك:** در بعلبك مرکب منع صرف. **خمیسة عشر:** در خمسة عشر مرکب مزجی. **عبید الله:** درعبد الله مرکب اضافی.

رباعی وخماسی: ہر دو مجرد باشد یا مزید نحو: قفیخر وعضیرف درقنفخر وعضرفوط. **مدہ نبود:** قبل تصغیر یا بعد آں.

مضیرب: در مضرب اسم مفعول از إضراب. **سفیرج:** تصغیر سفرجل. بدانکہ تصغیر خماسی الاصل ضعیف ست؛ زیراکہ حرف اصلی انداختن مے افتد، واگر کنند بہتر آنکہ حرف خامس اندازند؛ چہ آخر محل تغیر ست وگویند: حرفے کہ از زوائد یا شبہ آں باشد چنانکہ در جحمرش میم زائد راانداختہ جحیرش گویند، ودر فرذدق دال شبہ زائد افگندہ فریزق خوانند، بعضے عوض حرف محذوف مدہ افزایند نحو: سفیریج. (شرح الأصول، جاربردي)

اگر بود: ای اگر رابع مدہ بود تصغیرش فعیلیل آید، برابر ست کہ مدہ رابع قبل تصغیر باشد نحو: قرطاس، یا بعد آں بایں طور کہ مدہ اولا خامس باشد پس از ما قبل آں حرفے اندازند ومدہ رابع شود چوں: خندریس، یا بایں طور کہ حرف علت ساکن چہارم در کلمہ افتد، پس ہنگام تصغیر برائے کسرۂ ما قبل مدہ خواہد شد چوں: سنور تصغیر سنینیر.

مضیریب: در مضراب مثال ثلاثی مزید. **قریطیس:** درقرطاس مثال رباعی مزید.

خدیریس: در خندریس مثال خماسی مزید، بحذف نون تصغیر کردند.

ونحو: **سکران وأجمال** فعیلال. وخماسی **بروایت** أخفش فعیلل، **چوں**: سفیرجل **بکسر جیم**.
پس بدانکه از دو زائد ثلاثی جز مدہ رابع یکے را که عمدہ نبود بیفگنند ومدہ را یا گردانند چوں:
هر کدام باشد
مطیلق **در منطلق** و**قلینسة** و**قلیسیة** در **قلنسوة**، و**سلیطین** در سلطان، و**رواست** مطیلیق
بتعویض یاء از محذوف، واز سه زائدہ غیر عمدہ راحذف کنند مگر مدۂ مذکور یاء گردد چوں:
در ثلاثی ای همه را که مخل وزن ست
مقیعس در **مقعنسس** و**حریجیم** در ....

سکران: [ای آنکه الف ونون زائد دارد، اسم باشد چوں: عثمان، یا صفت.] یعنی اگرچه اینجا هم رابع مدہ است، لیکن تصغیرش برفعیلال آید؛ زیراکه مثل الف تانیث باقی داشتن الفے که بانون یک بار زیادہ شدہ است ضرور، وهمچنین ابقائے الف جمع.
أجمال: یعنی جمع بروزن أفعال. **اخفش**: که سماعت خود از عرب بیان کردہ است.
بکسر جیم: وراء، ونزد سیبویه بفتح جیم، وخلیل گفته: اگر تصغیر خماسی بدون حذف چیزے میکردم ما قبل آخر راساکن میکردم، نحو: سفیرجل بقیاس آنکه نحو: دنینیر در کلام عرب ثابت ست وما قبل آخر ساکن. (رضي) **جز مدہ**: یعنی مدہ را بیفگنند برائے عدم اختلال وزن تصغیر. **یکے را**: وهر دو را حذف نکنند؛ چه حذف در صورتے کنند که بنائے تصغیر ممکن نشود، واینجا بعد حذف یکے بنائے آں ممکن است، وحروف دوم مخل وزن نیست، پس انداختنش نمی باید.
عمدہ نبود: واگر عمدہ بود آنرا باقی دارند ودوم را بیفگنند. **منطلق**: پس در منطلق میم ونون هر دو زائد ست، لیکن میم عمدہ است برائے بودن آں در صدر، وعلامت اسم فاعل؛ لهذا نون راانداز ندنه میم را. **قلینسة**: بروزن فعیللة بحذف واؤ وابقائے نون.
قلیسیة: بحذف نون وابقائے واؤ که بجهت افتادن بعد کسرہ یا شد. **قلنسوة**: نون وواؤ براں زائد است وهیچ عمدہ نیست.
سلیطین: که مدہ آں بیا بدل شد. **حذف کنند**: اگر مخل وزن تصغیر باشد، پس اگر زوائد ثلاثه که عمدہ ومدہ نیست اختلالے در وزن نشود همه را باقی دارند، چوں: أفعوان بر وزن أفعلان که زوائد آں مخل وزن نیست، وهمزہ بجهت صدارت في الجملة عمدگی دارد، بالجملة هیچ حذف نشود تصغیرش أفیعیان آید.
مقیعس: نون ویک سین راحذف نمودند ومیم عمدہ را باقی داشتند، ومبرد در تصغیرش قعیسس گوید بحذف میم وابقائے سین؛ زیرا که تکریر حرف اصلی ست وبمنزلهٔ اصلی، وبرائے آنکه مقعنسس ملحق بمحرنجم است وتصغیرش حریجم آید، براں قیاس قعیسس باشد.
مقعنسس: میم ونون ویکے از دو سین دراں زائد ست ومیم اقوی.
حریجیم: بحذف همزہ ونون وابقائے مدہ که یا شد.

احرنجام، ودر رباعی جز مدۂ مذکورہ زیادتے نماند، ومدہ یاء شود، چوں: بعیثیر در مبعثر، مگر در نحو: سکران وأجمال وحمراء وقرفصاء کہ سکیران وأجیمال وحمیراء وقریفصاء گویند.

الف تانیث مقصورہ غیر رابع بیفتد چوں: حجیجب و حُوَيْلِيٌّ در جحجبیٰ وحَوْلاَیَا. ودر حَبَنْطیٰ حُبَيْنِط وحبیط آید. ودر أعلیٰ أُعَيْلیٰ وأُعَيْلٍ. وہمزۂ وصل نماند، چوں: مریئة، . .

(بیائے مجہول — بر وزن فعیلل — خامس باشد یا زیادہ — بر وزن فعیلل — کہ الف رابع ست)

زیادتے نماند: اگرچہ بعضے عمدہ ہم بود؛ چہ بدون حذف بنائے تصغیر ممکن نمے شود. **مبعثر:** بدانکہ حریجیم در احرنجام اینجا باید، ووقوع آں سابقا از قلم ناسخ ست، وآنجا قعیسیس وحمیریر در اقعنساس واحمرار باید کما لا يخفى، كذا في "الشرح"؛ زیراکہ احرنجام رباعی ست واقعنساس واحمرار ثلاثی مزید.

در نحو سکران: [ای جائیکہ الف ونون مزید باشد.] کہ اینجا زوائد را حذف نکنند؛ زیراکہ بنائے تصغیر بدون حذف ممکن ست، ومدہ اینہا یاء نشود؛ چہ محافظت الف ونون زائد والف جمع والف تانیث ضرور ست، بالجملة: اگر زیادت مخل وزن نباشد حذف نشود، واگر باشد ساقط گردد، چوں: عنیکب در عنکبوت وجحیفل در جحیفل. (منہ) **حمراء إلخ:** کہ الف تانیث دارد، ایں ہر سہ را مدہ رابع ست. **قرفصاء:** بضم قاف وفاء وبصاد مہملہ نوعے از نشستن، وآں رباعی مزید ست. **بیفتد:** ازآنکہ الف تانیث وبجہت بودن یک حرف از اجزائے ما قبل شمردہ شدہ بود، چوں خامس یا زیادہ افتاد از طول بنا ثقل لازم آمد؛ لہٰذا انداختند، بخلاف ممدودہ کہ دو حرف ست؛ لہٰذا جزو ما قبلش نشمردند ومثل کلمۂ بك در بعلبك قرار دادند.

حويلي: بر وزن فعیلیل، الف اخیر از حولایا انداختند حولاي شد، پس الف اول بجہت کسرۂ ما قبل در تصغیر یاء گردد ودر یاء ادغام یافت، وحويلي منصرف حاصل آمد؛ زیراکہ عدم صرف برائے الف بود وآں نماند.

جحجبى: بفتح دو جیم کہ میان آں حائے مہملہ است نام مردے. **حولايا:** نام موضوعے غیر منصرف بجہت الف تانیث.

ودر حبنطى: [ازینجا بیان الف غیر تانیث ست خامس بود یا رابع.] کوتاہ بزرگ شکم، نون والف دراں زائد ست وہیچ یکے عمدہ نیست، والفش برائے الحاق بسفرجلست. **حبينط:** بنون بر وزن فعیلل اگر الف انداختہ شود. **حبيط:** اگر نون راافگنند، ودریں حال الف آں کہ رابعست برائے کسرۂ ما قبل در تصغیر یاء شدہ، یا بقاعدۂ قاض افتاد. (نظامي) **ودر أعلى:** ہرگاہ الف "أعلى" جہت کسرۂ ما قبل یاء شد دراں دو مذہب، یکے: اثبات یائے ساکن در رفع وجر، دوم: اسقاط آں وابدال تنوین ازاں، ودر حال نصب بہر دو مذہب یاء مفتوح ثابت ماند چوں: جوار، وایں اسم غیر منصرف ست. (منہ)

مريئة: بر وزن فعیلة تصغیر امرأة؛ چہ اگر ہمزہ لازم آید کہ باوصف تحرک مابعد باقی باشد ودر حروف اصلی محسوب شود.

وگاہ در **ثلاثی** ہر چہ زائد ست **بیفگنند** چوں: صریف در **مُصَرِّفٌ** ومصروف، **وایں را تصغیر ترخیم** نامند. وباز **آید محذوف** در ثنائی چوں: **مُنَيْذٌ** ووُعَيدٌ وبُنَيٌّ وبُنَيَّةٌ در مُذْ وعِدَةٌ وابن وبنت، وتائے **مقدرہ** در مؤنثے کہ **ثلاثی بود** یا بماند، نحو: **هنيدة وعنيقة**، **ومبدل منہ** بزوال علت **ابدال** چنانکہ **در جمع تکسیر** نحو: مُوَازين **ومويزين وأعياد وعُيَيْد در عيد گویند**؛ **تا ملتبس** نشود بأعواد وعويد درعود **الف ثانیہ**.......................

(بروزن فعیل؛ ای بسبب آں؛ در جمع تکسیر؛ در تصغیر؛ جمع تکسیر؛ تصغیر؛ بالضم)

در ثلاثی: وددر رباعی ہم نحو: زعيفران در زعفران. **بیفگنند:** عمدہ باشد یا غیر آں، مخل وزن شود یا نہ، وانیجامدہ عوض محذوف نیارند. **مصرف:** اسم فاعل ومفعول از تصریف. **وایں را تصغیر:** وایں قسم نزد فراء وثعلب باعلام مخصوصیت، وگاہے حرف اصلی اندازند، چوں بُرَيْه درإبراهيم، وسُمَيْع درإسماعيل کہ اسمائے عوام الناس باشند.

باز آید محذوف: فاء بود یا عین یا لام، لیکن اصلی نہ زائد؛ زیراکہ اعادۂ آں برائے آنست کہ اسم براقل بنائے معرب گردد ونون تصغیر ممکن شود، واعادہ یک حرف اصلی کافی ست. **منيذ:** برد نون محذوف کہ عین کلمہ است، ووعید برد واؤکہ فاء ست، وبني وبنية برد واؤکہ لام است، أصلهما: بنو وبنوة، چوں یائے تصغیر باواؤ جمع شد قاعدۂ سید کردند. **وتائے مقدرہ:** یعنی باز آید اگر چہ زائد ست؛ زیراکہ تائے تانیث در بنائے کلمہ نیست، بلکہ مثل جزو دوم مرکب منضم شدہ است. **ثلاثی بود:** یعنی قبل تصغیر سہ حرفی بود یا ہنگام آں برسہ حرف ماند. **هنيدة:** درہند کہ ثلاثی ست قبل تصغیر. **عنيقة:** درعناق بزغالۂ مادہ، وآں اگر چہ چار حرفی ست لیکن ہنگام تصغیر ترخیم الفش افتد وسہ حرف ماند. **مبدل منہ:** ای باز آید حرف مبدل منہ. **در جمع تکسیر:** ہم باز مے آید نحو: موازين. **مويزين:** در تصغیر میزان، أصله: موزان، واؤ بعد کسرہ افتاد یاء شد، وایں علت در تصغیر نماندہ؛ لہذا واؤ باز آمد، واگر علت ابدال در تصغیر موجود باشد مبدل منہ باز نیاید، چنانکہ در تراث، أصله: وراث، واؤ مضموم در صدر بتاء بدل شود، ایں علت در تصغیر ہم ست، پس تريث گویند، وہمچنیں در قائم قؤيم بہمزہ، أصله: قاوم، وعلت قلب وقوع آں در عین کلمہ وتعلیل در فعلست وآں ہنوز باقی، وجرمی قويم بترک ہمزہ گوید؛ چہ علت ابدال واؤقاوم نزد ش وقوع آں بعد الف فاعلست وددر تصغیر نماند، ورضی گفتہ: سیبویہ نیز ہمیں گوید ونحویان براں اتفاق دارند. **واعياد وعييد:** جواب سوال مقدر.

در عید گویند: کہ دراصل عود بود، وواؤ مبدل منہ را باز نیارند. **الف ثانیہ:** زائد باشد چوں: ضارب وضويرب، یا مجہول الأصل نحو: صابة نام درختے، وحال الفش معلوم نیست تصغیر آں صويبة، والف کہ بدل از یائے اصلی بود، چوں: ناب واؤ نشود تصغیر ش نيب آید، كما في "الرضي"، واگر مصنف گفتے: مدہ ثانی واؤ وثالث یاء گردد اگر نبود اخصر بود، فافهم.

واوٗ شود کیاء ضیراب، **وثالث یاء گردد کالواو** نحو: **حُمَیِّر ودُلَي** واُسَیّد، **وقلَّ أُسیود**، چوں جمع شوند ویا در آخر کلمہ بعد یائے تصغیر آخر بیفتد منسیّا مانند عُطَيّ ومُعیّة در **عطاء ومعاویة** و**أُحَيّ** در أحوی، **ونزد عیسی منصرف** شود **بتغییر وزن**، ونزد أبوعمرو **أُحَيٍّ** و**أُحَيِّيَ** مرد سیاه مو بود، ونزد بعضے **أُحَيْوٍ** وأُحَيْوِيَ، وبعضے **أُحَيْوِيْ** وأُحَيْوِيَ، **ودر جمع کثیر** تصغیر نشود ....

واوٗ شود: زیراکہ الف حرکت رابر نتابد وواوٗ مناسب ضمہ است. **کیاء ضیراب:** کہ آنہم واوٗ شود؛ چہ یاء بعد ضمہ مناسب نیست. **یاء گردد:** ویاء در یائے تصغیر مدغم گردد، وایں وقتے ست کہ مخل وزن نبود، وإلا بیفتد نحو: مقال تصغیرہ مقیل.

کالواو: کہ آنہم یاء گردد آخر بود یا در وسط ساکن زائد یاشد نحو: عجوز، تصغیرہ عجیز أصله: عجیوز، یا اصلی نحو: معینة در معونة، أصله: معیونة، یا متحرک زائد بود نحو: جدیل در جدول، أصله: جدیول، یا اصلی نحو: أسید در أسود، أصله: أسیود. (شرح الأصول) **حمیّر:** بر وزن فعیلل در تصغیر حمار. **دلي:** بر وزن فعیل در دلو. **قلّ أسیود:** بتصحیح بنظر تصحیح مکسر نحو: أساود، ومکسر نحو: أسود. **عطاء:** أصله: إعطاو، واوٗ از تطرف بعد الف ہمزہ شد ودر تصغیر الف ثالث یاء گردیدہ ادغام یافت، وواوٗ مبدل منہ باز آمدہ از طرف، وکسر ما قبل یاء شد، وبرائے استثقال از اجتماع سہ یاء بیفتاد. **معاویة:** الفش ہنگام تصغیر برائے امکان وزن انداختہ معیویة گفتند، پس قاعدہ سید کردہ یائے اخیر راافگندند.

أحي: أصله: أحیوي، قاعدہ سید کردہ یائے اخیر انداختند. **نزد عیسی:** وسیبویہ وغیرہ غیر منصرف گویند؛ زیراکہ منع صرف ایں قسم وزن فعل از زیادت ہمزہ بر صدر ست اگرچہ وزن متغیر گردد، چوں: أفیضل، ودر خیر وشر آں زیادت نماند قیاس بر اں نیاید. (نوادر الوصول، جاربردي) **بتغییر وزن:** فعل از حذف چوں: خیر وشر کہ بالاتفاق منصرف است.

أحي: بکسرہ وتنوین در رفع وجر؛ چہ ضمہ وکسرہ بر یاء دشوار بود ساکن کردند ویاء باجتماع ساکنین از تنوین افتاد. **أحیي:** بفتح یاء کہ ثقیل نیست، بالجملة یاء نزد او نسیا منسیا حذف نشود. **أحیو:** یعنی در رفع وجر واوٗ بعد یائے تصغیر باقی دارد، چوں: أسیود، وواوٗ اخیر بعد قلب آں بیاء مقدر کند برائے ثقل ضمہ وکسرہ بر یاء ودر نصب یائے مفتوح باقی ماند. (منه)

أحیوي: بابقائے یائے ساکن وتقدیر رفع وجر؛ زیراکہ ثقل در تقدیر نیست.

ودر جمع کثیر: زیراکہ تصغیر بر قلّت افراد دلالت میکند وجمع کثیر بر کثرت آں، پس میان ہر دو منافات ست، ہاں جمع قلّت منافی تصغیر نیست، بلکہ مناسب آنست؛ لہٰذا تصغیرش کنند، لیکن اگر مکسر ست روا باشد کہ رد بواحدش نمایند وتصغیر نمودہ جمع سالم سازند نحو: أرغفة ورغیفات، ودر جمع صحیح بواحد برند؛ زیراکہ حاصلے نیست، وجمع کثیر اگر علم باشد تصغیرش جائز بود، ونزد کوفیاں اگر بر وزن ہیچ مفردے باشد رواست نحو: رغیفان در رغفان بضم کہ بر وزن عثمان ست. (شرح الأصول)

وبجایش مفرد آنراکه **مستعمل** ست یا متروک **تصغیر کنند، پس جمع صحیح** چوں: غلیمون ودویرات

قیاسی یا غیر قیاسی

وعبیدیدون در **غلمان** و**دور** و**عبادید**، یا **جمع قلّت** مفردش را نحو: **غلیمة**. **اشارات**

وموصولات می آید **بزیادتی یاء** قبل آخر والف در آخر، چوں: ذَیَّا وتَیَّا، و**ذیان** وتیان،

درذا　درتا　درذان　درتان

وأولَیَّاء وأولَیَّا والَّذَیَّا والَّتَیَا، واللَّذَیَّان واللَّتَیّان، والَّذیُّون والَّتَیَّات **درالذین واللاتي**،

دراولاء بالمد　دراولی بالقصر　والذي　والتي

پس جمع صحیح: کنند بواؤونون، یا بالف وتاء. **غلمان**: آنرا بغلام که واحد قیاسی ومستعملت رد کرده تصغیرش نمودند، پس بواؤونون جمع ساختند. **دور**: بالضم آنرا بواحد مستعمل قیاسی که واؤست رد کرده، بعد تصغیر بالف وتاء جمع نمودند.

عبادید: بر وزن فعالیل گروہے از مردم دونده، وآں را مفرد نیست که مستعمل باشد لا جرم مفردش مفروض کنند، وآں عبدود ست مثلا، پس آنرا بعبیدید تصغیر کرده بواؤونون جمع نمایند، ومثل: محاسن که محسن واحد قیاسی آں مہمل، وحسن مفرد غیر قیاسی مستعمل ست بغیر قیاسی رونمایند وحسینات گویند، خلافاً للبعض. (شرح الأصول)

جمع قلّت: تصغیر کنند ای جمع کثیر را قلیل نمودند. **غلیمة**: درغلمان بعد کردنش جمع قلیل که غلمة است. **غیر**: و"غیر" اگرچه اسم ست مصغر شود برائے مشابہت حرف استثناء، ودر"أصول" گفته: زیراکه مغایرت تفاوت نه پذیرد، ورضی گوید: زیراکه غیر متمکن قاصر ست؛ چه مثنی ومجموع نمی شود اگرچه مغایرت ہچومماثلت متفاوت ست، وسوا وسوی ہم برآں محمول ست.

اسم عامل: عمل فعل؛ زیراکه ہنگام عمل بشبه فعل غالب است، وفعل مصغر نشود. **جائز نبود**: وہمچنین اسمائے شہور چوں: شعبان ورمضان، وأیام أسبوع چوں: ثلاثاء وأربعاء نزد سیبویه، خلافا للبعض، واسمائے الله تعالی وانبیاء علیہم السلام، وابن قتیبه دانست که مهیمن تصغیر مؤمن ست، ابوالعباس اورانوشت که ازین قول بپرہیز.

در فعل: واسم فعل، وما أمیلحه وما أحیسنه در تعجب شاذ ست. **موصولات**: برائے مشابہت باسمائے متمکنه در تثنیه وجمع وفاعلیت ومفعولیت وجزآں. **بزیادتی یاء**: [برائے عدم صلاحیت ہر یکے موصوفیت را.] والف اصلی آں بیاء منقلب گردیده در یائے تصغیر مدغم شود، وحرف اول مفتوح گردد، وہرگاه تصغیرش خلاف قیاس بود وزن ہم مخالف شد.

ذیان: نون که مشابه تثنیه است گویا کلمهٔ دیگرست؛ لہٰذاالف قبل آں آمد، وہمچنین ہمزهٔ اولیاء ونون الذیون.

درالذین: ہرگاه یائے تصغیر در یائے آں مدغم شد والف بعد آں افزود مشابه تثنیه گردید؛ لہٰذاالف راواؤ کردند در رفع، ویاء در نصب وجر. **واللاتي**: ایں رابواحد رد کنند یعنی التي وتصغیر آنراکه التیاست بالف وتاء جمع کنند، سیبویه به تصغیر واحدش از جمع بے نیاز شدند، واخفش تصغیر لفظ اللاتي واللائي روا داشته. (منه)

وأنيسيان وعُشَيْشِيَة و**أغيلمة** و**أصيبية شاذ**.

و**نسبت:**

اى الحاق يائے مشدد بآخر کلمہ؛ تا دلالت کند بر وابستگی چیزے بمدلول آں نحو: عربي **ویائے مشدد برائے مبالغہ نحو:** أَحْمَرِيٌّ **وبرائے مصدریت بزیادتی تاء نیز آید، وبفعل و حرف لاحق نشود مگر آنکہ علم شوند، پس بیفتد در تائے تانیث** (چوں إنسانية وعالمية) **چوں:** رجل **كوفي** وامرأة كوفية، **ودوزیادتی تثنیہ** ....

أغيلمة: در غلمة وقیاس غلية بود. **أصيبية:** در صبية وقیاس صُبية بود. **شاذ:** زیراکہ موافق قیاس نیست، ورضی گفتہ: کسے کہ إنسان راز نسیان مشتق دادند أینسیان نزد او قیاس ست، ودر "جار بردي" ست: کہ قیاس عشیشیة عشية چوں معية بود، لیکن برائے لزوم التباس بہ تصغیر عشوة یائے اول را بشین بدل کردند، زیراکہ زیادت حرفے از لبس عین آسانست، وأغيلمة گویا تصغیر أغلمة جمع قلّت غلام ست، وأصيبية تصغیر أصبية جمع قلّت صبي، وفعال بالضم وفعيل برأفعلة جمع میشود. (منه)

یائے مشدد: نہ ساکن؛ تا بیائے متکلم التباس نرود. **بآخر کلمہ:** زیراکہ چوں اعراب عارض ست ومحلش آخر.

تا دلالت کند: غرض از نسبت آنست کہ منسوب را از آل منسوب الیہ گردانی، یا از اہل آں شہر یا صناعت، وفائدۂ آں صفت ست. (جار بردي) **بمدلول آں:** معنی باشد چوں: عربي، یا لفظ چوں: گفتے برائے شخصیکہ گوید: كنت كذا وكذا اینجا نسبت بلفظ "كنت" مراداست. (شرح الأصول) **برائے مبالغہ:** در صفت وبرائے وحدت در اسم جنس چوں: روم وحبشي.

لاحق نشود: بجہت عدم صلاحیت اتصاف معنی آنہا. (ركاز الصول) **مگر آنکہ:** چہ دریں وقت از معنی حرفی وفعلی بر می آیند، پس در تغلب ولما اسم تغلبي ولموي گویند. (منه)

پس بیفتد: چہ اگر باقی ماند لازم آید کہ در مؤنث در تائے تانیث جمع شود نحو: كوفية. **تائے تانیث:** در مفرد باشد یا در جمع، در علم یا غیر آں، معوض از حرف اصلی باشد یا نہ. **كوفي:** در منسوب بکوفۃ.

دوزیادتی: ودراں دو صورتست، یکے: آنکہ تثنیہ وجمع را بواحد نہ برند، بلکہ علامت آں دور کنند، ودر نسبت بزيدان وزيدون زيدي گویند، وفرق از واحد بقرینہ حاصل شود؛ چہ اگر جاء زيدوي ورأيت زيدينيا مثلا گویند اعراب بحرف وحرکت جمع شود، وہمچنین تنوین ونون دور کنند، صورت دوم: آنکہ تثنیہ وجمع را بواحد برند؛ برائے فرق مذکور وطلب خفت، لیکن فرق در ظاہر جز بعضے جا یافتہ نشود، وأرضي بسکون راء در أرضين بفتح راء مؤید وجہ دومست، ونسبت بشبہ تثنیہ وجمع مؤید صورت اول.

وجمع صحیح وشبہ آں مگر آنکہ علم گردند معرب بحرکت نحو: قِنَّسْرِي، ویائے مشدد بعد اکثر از دو حرف مثل (ای بیفتد): **كرسي وشافعي وبخاتي** ومرمي در كرسي وشافعي و**بخاتي** ومرمي.
ورواست درو مَرْمَوِيّ، وواؤ رابع بعد ضمہ در نحو: **ضَرَبِيٌّ**، ویائے **مکسور** از یائے مشدد کہ قبل آخر **صحیح ست** نحو: سيديٌّ ومهيميٌّ (ای بیفتد) در مهيّم کہ نہ تصغیر **مُهَوَّم** ست؛ زیرا کہ درو **مهيّميٌّ گویند**،
ویائے **اول** در فعیل وفعيلة وفُعَيْل کہ ناقصند ودوم **واؤ شود** (برائے خفت) **وعین فتحہ یابد** مثل: غنوي (درغنی وغنية) و**قُصَوي**،

جمع صحیح: بواؤ ونون یا بالف وتاء. **شبہ آں:** چوں: اثنين وعشرين نسبت بآں اثني وعشري.
مگر آنکہ علم گردند: چہ دریں وقت تثنیہ وجمع نمانند، وزیادت آں چوں زیادت مفرد گردد.
معرب بحرکت: واگر معرب بحروف شود نیز علامات حذف کنند وقنسري گویند. **قنسري:** منسوب بقنسرين نام شہرے، ودر حقیقت جمع قنسر ست بمعنی مسن. **یائے مشدد:** یعنی زائد باشد یا اصلی بیفتد ویائے نسبت لاحق شود.
دو حرف: وآنکہ بعد از دو باشد حکمش مے آید. **كرسي:** مثال یاء کہ بعد از حرف اصلیست. **شافعي:** منسوب بشافع، مثال یائے زائد بعد چار حرف. **بخاتي:** بتقدیم بائے موحدہ بر خائے معجمہ. **بخاتي:** نام مردے وغیر منصرف ست؛ ازانکہ در حقیقت جمع بختي ست منسوب منصرف آید. **رواست:** ای جائیکہ یائے اول از مشدد زائد باشد ودوم اصلی رواست کہ آں زائد را حذف کردہ اصلی را بواؤ بدل نمایند. **ضربي:** در نسبت بضرب واہر گاہ علم باشد.
یائے مکسور: ای بیفتد در ہر وزنے کہ باشد برائے استثقال دو یائے مشدد کہ محیط دو کسرہ ہستند واگرچہ حذف از آخر وے ست، لیکن یائے نسبت را بجہت علامت حذف نکردند، وکسرۂ ما قبل نینداختند؛ زیرا کہ قبل یائے نسبت مطرد ست، واز دو یائے غیر نسبت ساکن را بیفگنند؛ زیرا کہ ثقل دور نمی شود؛ چہ یائے مکسور بعد آں حرفے مکسور، پس آں یا مشدد میماند، ومکسور را دور کردند؛ زیرا کہ در غیر ایں وقت از سید ہم مے افتد. (شرح الأصول، رضي)
صحیح ست: [نہ حرف علت، پس در محي بر وزن مصرف مکسور را نینداز ند، بلکہ ثالث را، گویند: محي.] بیک حرف، واگر قبل ازان بدو حرف بود مکسور را حذف نکنند، بلکہ ثالث را نحو: نكيلي در نكيل بر وزن فعيلي. **مهوم:** بلکہ اسم فاعل ست از تهويم بمعنی سر فرو افگندن از خواب کذا في "الصراح". **مهيمي گويند:** بابقائے یائے مشدد وزیادت دیگر عوض واؤ محذوف؛ چہ ہر گاہ مهوم را مصغر کردند یک واؤ از مشدد انداختند؛ برائے امکان وزن، پس مهيوم گفتند، وقاعدۂ سید کردند. (شرح الأصول)
یائے اول: بیفتد برائے ثقل از اجتماع یاءات، واختصاص باول جہت سکون وضعف آنست.
واؤ شود: برائے ثقل یائے مکسور قبل یائے مشدد. **قصوي:** در قصي بر وزن فعيل بضم فاء وفتح عین نام مردے.

چنانچه در **تحية** تَحَوِيٌّ، **وواوُ ويائے** فعولة وفعيلة كه **نه مضاعف اند ونه اجوف**، **مثل**: **شَنَئِيٌّ**
وعين فتحه يابد چوں قوولة وطويلة
وحَنَفِيٌّ، ومبرد در **عَدُوَّة عَدُوِيٌّ گويد**، ويائے فعَيلة **غير مضاعف**، مثل: جهني وأموي كسره ميانه
يعنى فعولى معتل بيفتد بضم فاء وفتح عين درجهينه نام قبيلة درأمية نام قبيلة
سه حرفى **فتحه گردد**، **مثل**: نمري وشقري. **ودر**إبل **رواكه بماند يائے اخير ثالث كه بعد كسره يا ياء**
درنمر پلنگ درشقرة لاله زار درشلاثي بكسرتين مقدر باشد ياظاهر
بود واوُ شود وبعد فتحه گردد، **نحو**: **عَمَوِيٌّ** وحَيَوِيٌّ **وطوَوِيٌّ**، **ورابع بيفتد ياواوُ شود وبعد فتحه گردد**
درحي بتشديد ياء
نحو: قاضيٌّ وقاضويٌّ، **وجزآں بيفتد نحو**: **مشتري ودرمُحَيٍّ بعدحذف**..............
بنابر قول اول بنابر رائے ثاني برائے طول بناء

در تحية: وآں اگرچه فعيلة در حقيقت نيست ووزن آں تفعلة است، ليكن الحال وزن فعيل در صورت پذيرفته.

وواوُ ويائے: افتادن ہر دو بجهت فرق ميان ذو التاء وغير آں، وخاص بذو التاء شد؛ زيراكه تائے تانيث لاجرم در نسبت خواہد افتاد، پس واوُ وياء ہم انداختند؛ زيراكه تغير با تغير مجال ست دارد. (منه) **نه مضاعف اند**: [چوں: ضرورة وشديدة.] زيراكه حذف دراں موجب زيادت ثقل مى گردد؛ چه اگر در شديد شددي بى ادغام ودر طويل طولي بدون ابدال گويند ثقيل بود، واگرادغام كنند تغير بسيار كرده باشند.

شنئي: در شنوءة نام قبيلة از يمن. **حنفي**: در حنيفة نام قبيله از عرب. **در عدوة**: اى در مطلق فعولة واوُ نينداز د، گويد: ضمه با يائے مشدد ثقيل نيست نحو: سمري بضم ميم در سمرة، ہمچنين واوُ ہم ثقيل نه بود، وشنئي نزد او شاذ ست.

عدوي گويد: وسيبويه عدوي بر وزن شنئي. **غير مضاعف**: [نحو: مديدة گو معتل العين بود نحو: سويقة.] نفى معتل گردد؛ زيراكه يائے مفتوح بعد ضمه ثقيل نيست. **فتحه گردد**: برائے كراہت توالى دو كسره ودو ياء. **واوُ شود**: برائے كراہت مذكور، واز انداختنش خلل در اقل وزن ہم لازم نمى آيد.

بعد فتحه گردد: برائے كراہت اجتماع كسرات وياءات. **عموي**: در عم، أصله: عمي بكسر ميم، ياء بقاعده قاض افتاد، ماخوذ ست از عمي عليه الأمر اى مشتبه شد، پس ہنگام نسبت يائے مقدره واوُ شد. **طووي**: در طي، أصله: طوي بسكون واوُ در نسبت ودوم واوُ شد، وحيي وطيي بابقائے ياء شاذ ست ونزد ابو عمرو قياس.

واوُ شود: زيراكه اگرچه چار حرف جمع شد ليكن يكے ساكن است پس آنرا بمنزلهٔ معدوم شمرده كلمهٔ سه حرفى قرار دادند وتخفيف بقدر امكان نمودند وحذف كردند؛ زيراكه في الجملة تخفيف بجهت سكون در آنست؛ لہذا محافظت حروفش مناسب. (ركاز الأصول، شرح الأصول) **جزآں**: خامس باشد يا زياده. **مشتري**: درمشتري اسم فاعل ومستقصي درمستقصي.

محي: اسم فاعل از تفعيل، أصله: محيي بر وزن مصرف، ياء بقاعده قاض افتاد.

یائے خامس محيي **ومحوي گویند. الف ثالث واؤ شود، نحو: فَتَوِيٌّ، چنانچہ رابع اگر اصلی ست یاالحاقی. ورواست حذف آں، نحو أعشوي وأرطوي وأرطاوي، واگرنہ بیفتد یاواؤ شود، چوں:** حُبْلِيٌّ وحُبْلَوِيٌّ وحُبْلاَوِيٌّ، **ودر خامسہ** حقیقي **یا حکمي حذف ست فقط نحو:** حُبَارِيٌّ و**جَمَزِيٌّ. ہمزۂ ممدودہ اگر اصلی ست نزد اکثر بماند، مثل: قراءي، اگر برائے تانیث ست واؤ شود** وجوبا، **نحو:** حمراوي، ....

باثبات یائے مشدد اول — الف — زائد — برائے مشابہت اصلی — برای آنکہ زائد ست — در حباری — در حمراء

محوي: ای بحذف یک یاء از مشدد اول وقلب دوم بواؤ، بلکہ بحذف یائے زائد وقلب اصلی بواؤ، كذا في "شرح الأصول"، ونزد ابوعمرو محوي بہتر ست، ونزد مبرد محيي. **الف ثالث:** کہ آخر اسم مقصورہ باشد.
واؤ شود: [وحذف نشود؛ تا نقصان از اقل بنائے معرب لازم نیاید.] برابر ست کہ بدل از واؤ باشد از یاء، خواہ مجهول الأصل، اول: برائے آنکہ رجوع باصل اولی ست، دوم: بنابر آنکہ اجتماع کسرہ ویاءات نشود، سوم: جہت آنکہ مجهول الأصل رابہ بنات واؤ برند. (جار بردي، شرح الأصول) **فتوي:** در فتى ورحوي در رحى.
چنانچہ رابع: ای واؤ شود بدل از واؤ بود خواہ از یاء. (جار بردي) **أعشوي:** در أعشى یعنی شب کور، الفش بدل از واؤ اصلی است. **أرطوي:** درأرطى نام گیاہے، والفش برائے الحاق ست. **أرطاوي:** یعنی زیادت الف قبل واؤ برائے تخفیف از آوردن مدہ میان فتحہ وواؤ ہم جائز ست، وہمچنین أعشاوي، ومصنف مثال الف مبدل والحاق واؤ ومثال اصلی لموي در لما علم، وجائز ست دراں لمي ولماوي. **واگرنہ بیفتد:** ای اگر الف رابع اصلی مبدل ازان وبرائے الحاق نباشد بلکہ برائے تانیث بود، كذا في "شرح الأصول". **خامسہ:** کہ پنج حرف دارد. **حکمي:** کہ چار حرف دارد وثانی متحرک ست، پس تحرک ثانی را بجائے حرف خامس شمارند، چنانکہ در سقر تحریک اوسط بجائے رابع. **حذف ست:** برائے طول بنا، پس در مصطفى مصطفي باید، ومصطفوي قول عامہ غلط است. **جمزي:** درجمزی بفتحات تیزرو، الفش زائد ست، گویند: حمار جمزي خر تیزرو.
ہمزۂ ممدودہ: کہ بعد الف زائد افتد. **اصلی ست:** نہ زائد ونہ مبدل ونہ برائے تانیث. **نزد اکثر بماند:** وبعضے بواؤ بدل کنند؛ زیراکہ ہمزہ از واؤ ثقیل ست، وہمزۂ ممدودہ را باقی داشتند نہ مقصورہ را؛ زیراکہ ممدودہ دوحرف ست، وبجہت حرکت قوی گردیدہ، بخلاف مقصورۂ ساکن. **قراءي:** در قراء بر وزن فعال بمعنی متعبد. **واؤ شود:** برائے فرق میان اصلی وزائد تغیر اولی ست، وبیاء بدل نکنند؛ برائے کراہت یاءات، واثبات وحذف آں ہم حکایت کردہ اند، وجلولي وحروري در جلولاء وحروراء نام دودہ نزد جمہور شاذ ست، وگاہے واؤ مبدل از ہمزہ رابنون بدل کنند نحو: صنعاني درصنعاء. (رضي، جار بردي، شرح الأصول)

واگر نه جوازا، مثل: **كساء** و**علباء**. **وياء در نحو**: **سقاية** وحولايا **همزه گردد**، ودر راي ورایة **بماند يا همزه شود يا واوٗ** وظبي وظبية وغزو وغزوة **ومانند آں تغير نيابد مگر بحذف** تاء، ونزد يونس درانچه **بتاء ست عين فتحه يابد** وياء **واوٗ شود**، ودر اسم دو حرفي رد **محذوف واجب** است، **يا ممتنع**، **ياجائز**، بگويند درأخٌ وسَتٌ: **أخوِيٌّ** و**سَتَهِيٌّ**، ودر**شية**: وَشَوِيٌّ،.......

(بقياس صحيح نحو ظبي — وزجاج نحويان — كه حرفي ازان افتاده)

واگرنه: اى نه اصلى بود نه برائے تانيث، بلكه يا مبدل از اصلى باشد، يا برائے الحاق.

جوازا: زيراكه اصلى نيست، پس مشابه تانيث شد، وابقاهم جائز ست؛ چراكه ياء بدل از اصليست يا قائم مقام آں، بالجمله هر دو رعايت كردند. **كساء:** وأصله: كساو، همزهٔ آں بدل از اصلى. **علباء:** بالكسر عصب گردن، همزهٔ آں زائد برائے الحاق بقرطاس ست. **يادرنحو:** مراد ازان يائيست كه قبل يائے نسبت بعد الف زائد افتد.

سقاية: بروزن فعالة بالكسر والضم پيمانهٔ شراب. **همزه گردد:** تا اجتماع ياءات لازم نيايد، وهم ازان كه هرگاه تاء والف از آخر برائے نسبت افتاد مانع قلب ياء بهمزه نماند، واين همزه راواوٗ نكنند چنانكه كساء؛ تادو تغير لازم نيايد، ودر لغتے واوٗ هم شود.

راية: اى يائيكه قبل يائے نسبت بعد الف اصلى افتد. **يا همزه شود:** [برائے مشابهت حلبي در سكون ما قبل.] نحو: سقاتي برائے مشابهت الف زائد؛ چه اين الف بذات خود اصلى نيست. (شرح الأصول) **يا واوٗ:** نحو: راوي؛ زيراكه واوٗ قبل يائے نسبت خفيف است. **مانندآں:** اى لفظيكه آخرش واوٗ وياء بعد حرف صحيح ساكن افتد.

بتاءست: واوى بود خواه يائى نحو: ظبية وغزوة، ونزد ابن مالك وغيره صرف در يائى. **فتحه يابد:** تا ميان آنچه بتاء وبغير تاء ست فرق شود، چوں تاء در نسبت لا جرم مى افتد تغير ديگر دراں كردند كه تغير مجانس تغيرست. (شرح الأصول)

واوٗ شود: يعنى در نحو: ظبية، وواوٗ در نحو: غزوة بحال مانده. **واجب است:** اگر در اصل متحرك الأوسط بوده لامش نسيا منسيا محذوف وعوض آں همزهٔ وصل نيامده يا ناقص محذوف الفاء. **يا ممتنع:** اگر با صحت لام محذوف الفاء، يا محذوف العين ست. **يا جائز:** در غير صورت وجوب وامتناع، وآں سه قسم ست، يكے: ساكن الأوسط محذوف اللام كه عوض آں همزه وصل نيامده، دوم: متحرك الأوسط محذوف اللام معوض بهمزه، سوم: ساكن الأوسط همچنين.

در أخ: أصله: أخو بتحريك لامش نسيا محذوف ست. **ست:** أصله: سته بتحريك سرين، لامش نسيا محذوفست.

أخوي وستهي: هر دومثال متحرك الأوسط كه لام محذوفش وجوباً باز آمد.

شية: أصله: وشية، مثال ناقص محذوف الفاء كه وجوباً محذوفش باز آيد.

ودر عدة: عِدِيٌّ، **ودر سه**: سهي، **ودر دَمٍ**: دَميٌّ ودَموي، **ودر** حر: حِريٌّ وحَرحِيٌّ، **وفم**:
أصله حرح بے رد محذوف برد محذوف
فمي وفوهيٌّ، **ودر ابن وابنة**: **ابنيٌّ وبنويٌّ**، **واسم**: اسميٌّ **وسِمْويٌّ**، **وابنم**: ابنمي وبنوي،
ونزد اخفش در وقت رد محذوف آنچه در اصل ساكن ست **ساكن بود**، ودر **أخت وبنت مانند أخ**
چوں دم وحر واسم در نسبت
وابن، ونزد يونس أختي وبنتي، ودر كلتا كه **اصلش كلوى بود كِلْويٌّ**، ونزد يونس **كِلْتي**
و**كِلْتوي** و كِلْتاوي. ولاحق مى شود بجمع مكسر اگر نام شخصے بود، يا گروہے، يا مر اورا **واحد موافق**
مثل حبلاوي كه گذشت اى نسبت
نبود، چوں: **مَدائِني** . . . .

عدة: أصله: وعد، لامش صحيح است، وفائے محذوف در آں ممنوع ست. **سه**: أصله: سته، لامش صحيح ست عين محذوف درو ممنوع. **دم**: أصله: دمي، لامش محذوف است بے عوض وعين ساكن، پس رد محذوف وعدم آں جائز، وہمچنين در حر وفم.

ابن وابنة: أصلهما: بنو وبنوة بتحريك لام كلمه محذوف است وعوض آں ہمزۂ وصل آمده.

ابني وبنوي: بے رد محذوف وبرد آں وحذف ہمزه، وابنوي نگويند؛ برائے اجتماع عوض ومعوض عنه. **فم**: أصله: فوه، لامش محذوف ست وميم بدل از واؤ. **اسم**: أصله: سمو بالضم والفتح والكسر، لامش محذوف ست وعين ساكن وہمزۂ عوض.

سموي: بكسر وضم وفتح سين وفتح ميم، ونزد اخفش بسكون ميم. **وابنم**: اى در ابن كه ميم افزايند ہنگام نسبت سه وجه ست، يكے: ابنمي بكسر نون نزد جمہور؛ زيراكه نونش تابع ميم ست، وميم در نسبت لاجرم مكسور، ونزد بعضے بفتح نون ست، دوم: ابني باسقاط ميم وہمزه. **ساكن بود**: زيراكه عينش بعد حذف لام حركت اعرابي داشت، چوں لام باز آمد عين ہم رجوع باصل نمود، نزد سيبويه بہر حال مفتوح ماند بحسب سماع. **أخت وبنت**: أصلهما: أخوة وبنوة بتحريك اوسط، بعد حذف لام تائے تانيث عوض دادند وہمزه را مضموم وياء را مكسور وخاء ونون ساكن كردند. **مانند أخ**: پس أخوي وبنوي گويند، وتائے تانيث دور كنند.

كلوي: بر مذہب مختار واؤ برائے اشعار تانيث بيا بدل شد. **كلويّ**: تائے تانيث را حكم اصلى داد؛ زيراكه عوض محذوف است، ونزد سيبويه بحذف تائے مبدل وآوردن واؤ مبدل منه، مثل: أخت وحذف الف رابع.

كلتي: بحذف الف؛ زيراكه تاء نزد او مثل اصلے ست چوں: أختي. **كلتوي**: بابدال الف بواؤ چوں: علويٌّ.

واحد موافق إلخ: برابر ست كه واحدش نباشد چوں: عباديد، يا باشد ليكن قياس جمع آں ايں وزن نباشد.

مدائني: در مدائن كه جمع مدينة ونام شہر خاص است.

وأنصاري ومحاسني، وإلا رد كنند بواحدش نحو: مَسْجِديٌّ، وبمركب اگر علم ست، پس از غير اضافي جزو دوم بيفگنند چوں: بَعليّ وتأبطي، واز اضافي اگر كنيت ست، يا مدلول جزو دومش معلوم ودر اضافت مقصود ست جزو اول را، چوں: زُبيريٌّ ورسولي، وإلا ثاني نحو: اِمْرَئي، ومانند رَازِيٌّ ....

(در نسبت بمساجد) (يعني مضاف اليه) (مركب) (ومشهور) (همان جزو دوم)

أنصاري: در نسبت بانصار، وايشان اہل مدينة اند كه رسول ﷺ را يارى دادند، ولفظ أنصار نام ايں گروه شد.

محاسني: در محاسن، ايں مثال آنست كه واحدش موافق نبود؛ چه آں جمع حسن ست، وقياس جمعش أفعال وفعول ست، وبعضے ہمچو جمع را ہمان واحد غير قياسى برند، ويائے نسبت بدان لاحق نمايند، وحسني در محاسن گويند.

وإلا رد كنند: زيراكه غرض از نسبت بجمع آنست كه دلالت كنند بر ملابست منسوب بجنس منسوب اليه، ومفرد برائے حصول ايں غرض كافى ست؛ لہٰذا علامت تثنيه وجمع مے اندازند. (جار بردي، شرح الأصول)

اگر علم ست: ورنه برائے ہر دو جزو معنى مقصود بود ونسبت بيكے بجميع نشود. **از غير اضافي**: اسنادى بود يا توصيفى يا مزجى، متضمن حرف يا نه. **جزو دوم**: بجهت بودن آنرا محل تغير، وبمنزلۂ تائے تانيث، وامكان استدلال از جزو اول بر تمام مركب غالبا، وبرائے ثقل در بقائے ہر دو كلمه. (ركاز الأصول) **بعلي**: در بعلبك كه مركب مزجى ست، وہمچنين سيبويه وخمسة عشر، وبعضے در عدد منع كنند، وبعضے گويند: بيك جزو نسبت كنند اول بود يا آخر، پس در بعلبك بكي ہم جائز دارند، وابو حاتم نسبت بهر دو جزو روا داشته بعلي بكي گفته، وبعضے بعد ہر دو جزو يائے نسبت آرند، نحو: بعلبكي. (شرح الأصول)

تأبطي: در تأبط شرا كه علم باشد. **از اضافي**: حذف كنند ويائے نسبت در اول لاحق نه نمايند.

اگر كنيت ست: اينجا جزو اول را ازان حذف كنند كه مشترك ست در نسبت بدان تميز حاصل نشود، ہمچنين ديگر آنچه مشترك باشد، چوں: لفظ عبد الله وعبد الرسول، ليكن شرطست كه دريں جا ثاني مقصود به نسبت باشد؛ لہٰذا در عبد مناف كه حقيقة غرض عبديت مناف نيست عبدي گفتند، والتباس اشتراك را مضائقه نكردند، ومنافى ہم بنظر خوف اشتباه آمده است. (شرح الأصول، جار بردي)

زبيري: در ابن زبير كه كنيت ست وجزو دوم مشہور ہم، پس ايں مثال ہر دو ميتواند شد.

رسولي: در عبد الرسول، واينجا جزو دوم باضافت مقصود ست؛ چه غرض عبديت رسول ست. **امرئي**: بكسر راء وفتح آں نحو: امرئي در امرؤ القيس كه جزو دوم مقصود باضافت نيست، پس بمنزله بعلبك شد، ومريٌّ بفتح راء وسكون آں نيز گويند وقت رد باصلش كه مرء بالفتح است. (ركاز الأصول، جار بردي) **رازي**: در ري نام شہر باضافۂ الف وزائے معجمه.

ورَجُلٌ مَرْوَزِيٌّ وبدوي وهندواني **عبقسي** وعبشمي وعبدري **شاذ ست**، ويصاغ **من**
در نسبت بادیه — برائے شمشیر منسوب بهند — از عبد شمس — درعبد الدار — خلاف قیاس — ساخته میشود
اسم الشيئ فَعَّال **لعامله**، أو **صاحبه**، وفاعلٌ **لصاحبه** و**مفعلة** لمكان كثر فيه.

فصل

ابدال وحذف:

حروف ابدال که نه برائے ادغام ست چهارده اند: أنصَتَ يوم جَدُّ طاهٍ زلّ أما همزه **می آید بدل از حرف لین** در **دَأَبة** وعألم و**بَأْز** وشِئْمة و**مؤقد**، **واز هاء وعین** در ماء و**أباب بحر**، . . .

رجل مروزي: بزیادت زاء ومرو نام شهرے، وصفت رجل ازان آورد که در غیر انسان ثوب مروي بر قیاس گویند، گویا فرق کردند میان انسان وغیر آں، كذا في "الجاربردي". **عبقسي**: درعبد القیس که از هر دو جزو بعض حروف گرفته اند.

اسم الشيئ: از نام شئ اسمے بر وزن فعال جائے عامل آں، ووزن فاعل برائے صاحب آں، ووزن مفعلت برائے مکانیکه بسیار ست در مکان آں شے. **لعامله**: که معاش وپیشه دارد چوں: عواج عاج فروش. **صاحبه**: که کثرت بملابست دارد وپیشه او نیست نحو: جمال صاحب شتران ای گله بان. **مفعلة**: چوں: مأسدة برائے زمینے که دران شیران بسیار باشد.

ابدال: وآں عبارتست از داشتن حرفے بجائے حرفے، پس تاء در عدة وهمزه در ابن که عوض محذوف ست ابدالش نگویند مگر مجازا، وهمچنین تاء در أخت وبنت بجائے واؤ نهاده اند اگر چه مجاور ومقارن آنست؛ لهذا گویند: که وزنش فعة است نه فعل، وواؤ دراں محذوف ست نه مقلوب از تاء، ودر قال گویند: که واؤ بدلست الف نه محذوف، وطریق شناختن ابدال چند چیز ست که در "شافیه" و"شرح اصول" بیان کرده. **حرف ابدال**: مراد ازیں آنست که ابدال جز بایں حروف نه شود، نه آنکه ایں حروف همیشه مبدل باشد، ونیز ابدال اینها از جمیع حروف نبود بلکه بعضے چنانکه می آید. (رکاز الأصول)

نه برائے ادغام: احترازست از مثل: اسمع، اصلش استمع تاء بسین برائے ادغام بدل کردند.

أنصت: خاموش شد روزیکه جد طاه نام لغزید. **دأبة**: فتح همزه، أصله: دابة بالف ساکن. **بأز**: بسکون همزه لغتے ست در بازي، واصلش بالف مبدله از واؤست، ودلیل واوی بودنش أبواز جمع اوست. **مؤقد**: بهمزه اصل آں واؤست مراز وقود.

از هاء وعین: ای بدل از هاء وعین. **ماء**: أصله: ماه بدلیل أمواه ومیاه وإمواء، ومیاء هم آمده. **أباب بحر**: درعباب بحر، عین بهمزه بدل شد، وعباب بالضم بمعنی بلندی آب بحر.

والف از واوٌ ويا وہا وہمزہ، چوں: طائي وآل، وياء از واوٌ والف وہمزہ، چوں: صيم و**صبية**
عطف بر ہمزہ — أصله صوم جمع صائم

وحبلي، واز یکے از دو یا سہ حرف تضعیف واز نون سماعا كثيرا، **چوں: دينار وأمليت وقصيت**
بدل میشود — بدل میشود

وأناسي، ونزد بعضے أمليت أمللت **دولغت مستقلند، واز عين وباء وسين وثاء در ضفادي.....**
موحدہ مہملہ مثلثہ

طائي: وطيي.بروزن سيد یائے دوم.برائے تخفیف حذف شد واول بالف بدل گردید.

آل: اصلش نزد کسائی أول ست، واوٌ بالف بدل شد، وآں بقیاس اقربست، چنانکہ صاحب "قاموس" اعتبار کردہ، ونزد بصریان اصل آں أهل ست، ہاء بہمزہ بدل شد وہمزہ بالف، كما في" شرح الأصول"، رضی گفتہ: زیراکہ ابدال ہاء بالف ثابت شد، بخلاف ہمزہ، پس قول بعض شارحین: " کہ وجہ طول مسافت ظاہر نمیشود، ونزد بصریان الفش بدل از ہاء وہمزہ است" ساقط شد، وایں مثال.برائے ابدال واوٌ وہاء بنابر دو مذہب ست، چنانکہ گفتہ شد، غایت کار آنکہ.برائے ابدال ہاء بواسطہ است، وجز بواسطہ ابدالش نمیشود، وازینجا وجہ آں دریابی کہ معنی نشر بغیر ترتیب لف کردہ مثال طائي اول گفت.

ہمزہ: چوں: ذیب بیا از ذئب بہمزہ. **صبية:** از صبوة جمع صبي. **حبلى:** بیاء از حبلى بالف. **دينار:** در دنار بتشدید نون بدلیل دنانير. **أمليت:** از أمللت از إملال عبارت زائد نویسانیدن، در قرآن ست: ﴿وَلْيُمْلِلِ الَّذِي﴾ (البقرة: ٢٨٢) ﴿فَهِيَ تُمْلَى عَلَيْهِ﴾ (الفرقان: ٥). **قصيت:** از قصصت، وتقصيص ناخن چیدنست، وجاربردی گفتہ: رواست کہ معنی قصيت أظفاري ایں باشد کہ آوردم اقصای آنرا؛ چہ سر ناخن.بر میشود وہماں اقصی است. **أناسي:** از أناسين جمع إنسان، ومبرد گفتہ: أناسي جمع إنسي است، پس یاء بدل از نون نباشد. جوابش دادہ اند کہ یاء درانسي.برائے نسبت ست جمعش أناسي نیاید. (شرح الأصول، رضي)

دولغت مستقلند: زیراکہ ہر دو وارد شدہ، پس یکے را اصل ودوم رافرع گفتن معنی چہ؟ **واز عين:** ابن حاجب گفتہ کہ ایں ابدال ضعیف ست، وجاربردی امثلہ از کلام شعراء آوردہ، در عین:

ولضـــفادي جمـــه نقائـــق

ودر باء:

من الثـــعالي ووخز من أرانيها

ودر سین:

فروجك خامس وأبوك سادي

ودر ثاء:

قد مر يومان وهذا الثالي وأنت بالهجران لا تبالي

وایں اشعار ضعف را رفع نمیکند. **ثعالي:** از ثعالب جمع ثعلب.

وثعالي وسادي وثالي، **وواؤ از یاء والف** وہمزہ، نحو: **هُوٌّ**، **و میم از واؤ در فم**، **واز لام تعریف در**
(از سادس — از ثالث — عطف بر یاء — عطف بر واؤ)

"**لَيس** من امبر امصيام في مسَفَر"، **واز نون در مانند** عنبر **وشنباء** وصم بكم **لزوما**، ودر

بنام و**طامه الله** على الخير، **واز باء در بناتُ مخر** وما زلت **راتما** ومن **كثم ونون از واؤ ولام**
(موحده — عطف بر میم)

در صنعاني ولعنّ وتاء از یاء وواؤ وسین وبا وصاد، چوں: أتلج ....
(درأولج بمعنى أدخل — مهمله — عطف بر نون)

والف: چوں: أوادم، وہمزہ نحو: جون وجونة کہ در اصل بہمزہ بود. **هو:** صیغۂ مبالغہ از هي، أصله: هوي بر وزن فعول، وقیاس آں بود کہ واؤ یاء می شد. **فم:** أصله: فوه، ہاء حذف شدہ واؤ بمیم بدل گردید. **در لیس إلخ:** قول نبی ست ﷺ، وایں ابدال لغت بنی حمیر ست، وآنحضرت ﷺ نیز در خطاب باایشان فرمودہ، شاعرے ازینان گوید:

ذاكَ خَليلي وذو يعاتبني يَرمي ورائي بامْسَهمِ وَامْسَلْمَه

واز نون: ای جائیکہ نون ساکن قبل یائے موحدہ باشد دریک کلمہ، چوں: عنبر، یا در دو کلمہ نحو: سميع بصير، واگر نون متحرک باشد چوں: شنب بتحریک اوسط بمیم بدل نشود. (رضي) **شنباء:** بر وزن فعلاء از شنب بمعنی تیزی وخوش آبی دندان، گویند: امرأة شنباء.

لزوما: زیراکہ نون ساکن حرف ضعیف رخوہ است بغنہ طرف خیشوم دراز میشود، وباء شدیدۂ مجہورۂ شفوی، پس خروج از نون بحروف مخالف آں موجب ثقل ست، وادغام جہت التباس وبعد مخرج جائز، نہ پس بمیم کہ مشارک نون در غنہ وموافق باء در مخرج بود بدل کردند، ولفظے در عرب نیست کہ قبل بائے آں میم ساکن باشد؛ تاالتباس بدان لازم آید. (شرح الأصول)

بنام: از بنان بمعنی سر انگشت. **وطامه الله:** [خمیرہ کرد او را خدا بر نیکوئی.] از طامہ ای طین او ساخت وخمیر کرد وپیدا نمود، وبعضے گویند: طانہ وطامہ دو لغت ست، در "ارتشاف" ست: کہ آنچہ مدعیان اصالت طانہ گویند: کہ بطیم جائے بطین نیامدہ خطاست؛ زیراکہ یعقوب بطیم حکایت کردہ. **واز باء:** ای بدل میشود ہم. **بنات مخر:** از بنات بخر ای دختران بخار، وآں ابر تنک ست کہ قبل موسم گرما از بخار متولد میشود؛ لہٰذا بدختریت آں نامزد شد، ابن جنی گفتہ: اگر مخر بمعنی شگافتن گیرند بعید نباشد. (شرح الأصول، رضي) **راتما:** وراتبا ای ہمیشہ بودم مقیم. **من كثم:** از کثب ای قریب شد.

صنعاني: در نسبت بصنعاء، گویا اول صنعاوي گفتہ واؤ را بنون بدل کردند، وبعضے گویند: ہمزہ را بنون بدل کردند، واول صحیح تر ست؛ زیراکہ میان ہمزہ ونون مقارنت نیست، ومبرد گوید: ہمزۂ فعلاء در اصل نون ست، پس نزدش بدل نیست. (رضي، شرح الأصول) **لعنّ:** در لعل حرف مشبہ بالفعل.

وطست وذعالت ولصت، وہاء از تاء وہمزہ نحو : هَرَقتُ وهَرَحتُ وهياك وهنْ فَعَلْتَ

در إن شرطیه — از ارحت راحت دارم — از ارقت ای ریختم — عطف بر تاء

فعلتُ ويا هناه، واز الف در مَهْ وأنَه، ولام از نون وضاد در أصيلال وانطجع، وطاء ودال از

بدل می شود ہاء — ای استفهامیه — عطف بر لام

تاء نحو: حُصْطُ وفُزد واجدمعُوا ودولج، وجیم از یائے مشدد در حالت وقف نحو: فقيمج،

فوقانیه

واز مخفف، نحو: حجتج وأمسَجت. وروا ست ابدال صاد از سین که قبل غین وخاء قاف وطاء

مهمله — مهمله — مهمله — معجمه — معجمه — مهمله

بود، نحو: أصبغ وصلخ ومس صقر وصراط، وابدال زائے از سین وصاد که قبل دالند وساکن نحو:

در سلخ پوست کشید — معجمه — مهمله — مهمله — مهمله

طست: أصله: طس بدليل طسوس، سین دوم بتاء بدل شد. **ذعالت:** در ذعالب بمعنی پارچہ کہنہ، ولصت در لص، صاد دوم بتاء بدل شد. **از تاء:** فوقانیہ نحو: رحمہ در وقف. **هياك:** از إياك، وهياك نستعين قراءت آمده.

يا هناه: بمعنی هن بنداء، أصله: هناو، واؤ متطرف ہمزہ شد وہمزہ ہاء گردید، ورضی گفتہ: نزد بصریان بدل از واؤ ست، ونزد ابو زید واخفش برائے سکتہ، ونزد بعضے اصلی، وهو ضعيف. **أنَه:** ای انا ضمیر متکلم. **أصيلال:** أصله: أصيلان، تصغير أصلان جمع أصيل وقت مابین عصر ومغرب، نحو: رغيف ورغفان. **انطجع:** أصله: اضطجع، وآں لغت ردی ست.

حصط: أصله: حصت، وفزد أصله: فزت از حوص بمعنی خیاطت وفوز، وایں قسم شاذ ست برائے تغیر ضمیر.

اجدمعوا: وآں شاذ ست در اجتمعوا. **دولج:** در تولج موضع دخول وحشیان. **فقيمج:** در فقيمي منسوب بفقیم پدر قبیلہ، ابو عمرو گفتہ: یکے را از بنی حنظلہ پرسیدم: از کدام گروہ ہستی؟ گفت: فقيمج. (جار بردي) **از مخفف:** متصل یا منفصل، بیک حرف یابدو، یا بسہ حرف. **حجتج:** أصله: حجتي ای حج من، شاعر گوید:

لاَ هُمَّ إن كنت قبلت حجتج

خدایا! اگر قبول کردی حج مرا.

أمسجت: در أمسيت، وبعضے گویند: مر جیمش بدل از الف اسمی ست. **قبل غین:** بدانکہ ایں حروف مجہورہ مستعلیہ اند وسین مہموس متسفل؛ لہٰذا خروج ازاں بایں حروف ثقیل دانستہ با صاد بدل کردند؛ زیرا کہ صاد در ہمیں وصفیر با سین ودر استعلاء بحروف مذکورہ موافق ست، واگر سین متاخر ازین حروف افتد بدل نکنند، چوں: قسيت؛ زیرا کہ فرو آمدن چناں دشوار نیست کہ بالا رفتن. (رضي، شرح الأصول) **صقر:** در سقر نام طبقہ دوزخ.

ابدال زائے: سین حرف مہموس ست ودال مجہور، وخروج بحرف منافی ثقیل ست خصوصا وقت سکون حرف اول، پس سین را بزاء بدل کردند؛ زیرا کہ در صفیر ومخرج مناسب سین ست ودر جہر موافق دال، وہمچنیں صاد از حروف مطبقہ مہموسہ رخوہ است ودال از منفتحہ مجہورہ شدیدہ. (رضي، وركاز الأصول)

یزُدل وفزدي. و**آمده است حذف** یکے از دو حرف **تضعیف مانند أحست** ومست **بفتح وکسر میم**.
درفصدی وآں حرف اول ست درأحسست درمسست

وتاء یا طاء در **استطاع ویستَطِیْعُ**، وتائے اول در **یتَّسع ویتقي**، وازینجا **تق الله** و**استخذ** در
بحذف تائے ثانی

استتخذ لزوما، و**بلعنبر** وعلماء وملماء در بني العنبر وعلى الماء ومِنَ الماء، **واز تغیرات سماعی**
بحذف لام - بحذف نون

حذف درید ودم وغد واسم وأخ وأب وحم وهن وفم وابن وأخت وبنت **وجز آنست**.
حذف لام کلمه أصله يدي أصله يدمو أصله سمو أصله أخو أصّله أبو أصّله حمو ازهنو ازفوه ازبنو ازأخوۃ از بنوۃ

فصل

حروف زوائد ای حروفے که زیادتی ....
مبتداء

یزدل: در یسدل ثوبه میگذارد جامه خود را. **آمده است:** ازینجا بیان حذف است. **مانند أحست:** ای جائیکه ضمیر مرفوع متحرک پیوندد. **بفتح وکسر میم:** فتح در صورتیکه سین اول را بے نقل حرکت اندازند وکسره وقتیکه کسرۂ آں بما قبل برند، غرض اول دو حرف تضعیف ہرگاه مکسور یا مضموم باشد وبعد متحرک افتد انداختنش بنقل حرکت وبلا نقل جائز، واگر مفتوح ست از نقل حرکت فائده نیست، واگر بعد ساکن ست، چوں: أحست نقل حرکت لازم گردد. **استطاع ویستطیع:** پس اگر تاء حذف کنند اسطاع یسطیع گویند، وہمیں اولی ست، واگر طاء اندازند استاع یستیع گویند. **یتسع ویتقي:** أصلهما: یوتسع ویوتقي بود، واوٗرا بتاء بدل نموده بتاء ادغام کردند، وچوں یک تاء اندازند یتسع ویتقي بفتح تا خوانند.

تق الله: امر زیرا که در یتقي بعد حرف مضارع متحرک بود، پس ہمزه نیاورند ویاء بجزم افتاد. **استخذ در استتخذ:** که استفعال است ماخوذ از اتخذ یتخذ، وبعضے گویند: اصل استخذ اتخذ بتشدید تاء از افتعال بود، اول از تائے مشدد بسین بدل شد، چنانکه سین بدل میشود بتاء در شرار النات بجائے شرار الناس. (شرح الأصول) **بلعنبر:** [بحذف نون برائے تخفیف، پس یاء باجتماع ساکنین افتاد.] حذف دریں مثال برائے تخفیف وکثرت استعمال است، وچوں لام ونون متقارب ہستند وادغام جهت سکون ثانی متعذر شد حذف کردند، سیبویه گفته: ایں حذف جائیکه لام ظاہر شود قیاس است، نه جائیکه لام ظاہر نه شود، چوں: بني النجار. (شرح الأصول، رضي) **جز آنست:** چوں: ناس در أناس، ولا أبال ولا أدره ولا أدري مضارع منفی، ولم یك دریکن، ولو تر درلو تری. (منه) **حروف زوائد:** مراد آنست که زیادت ہمیشه بدین حروف شود، نه آنکه ایں حروف ہمیشه زائد باشد، وگاہے ترکیب کلمه محض ازیں حروف گردد نحو: سال، ونیز زیادت آں بیکار نیست، بلکه برائے معنی، چوں: انصر وأذهبت، والف ضارب ویائے تصغیر، وگاہے برائے عوض میم اللهم، وبرائے تفخیم معنی چوں: میم زرقم، وگاہے برائے غرض مد مثل الف عماد، وگاہے برائے امکان تلفظ ہمچو ہمزۂ وصل. (نظامي، جار بردي)

برائے غیر الحاق وتضعیف جز آں نیاید هویت السمان ست، دلیل زیادتی حرف اشتقاق ست که دلیل اصالت نیز بود، ای فرع بودن لفظے مر لفظے را، وعلامتش موافقت ہر دو ست در ماده ومعنی، وعدم نظیر که ہم دلیل اصالت ست ای خروج کلمه از اوزان عرب بر تقدیر اصالت حرف یا زیادت، وغلبۂ زیادتش در محلش، وترجیح یکے بر دیگر.

غیر الحاق: تضعیفی؛ زیرا که زیادت برائے الحاق تضعیفی گاہے ازیں حروف بود وگاہے از غیر آں، نحو: شملل وجلبب، وزیادت الحاق غیر تضعیفی بزیادت حروف نباشد. **وتضعیف:** ای تضعیفے که برائے غیر الحاق ست؛ چه آں گاہے ازیں حروف باشد چوں: علم، وگاہے از غیر آں نحو: جرب. (جار بردي)

هويت السمان: [دوست داشتم زنان فربه را.] حکایتست که مبرد مازنی رااز حروف زیادت پرسید، گفت:

هــويت الســمان فشيــبنني وقد كنت قدما هويت السمان

مبرد گفت: که من حرف زیادت رامی پرسم وتو شعر میخوانی، گفت: دو بار جوابت دادم. (نظامي)

اشتقاق ست: وآں سه قسمست، یکے: تناسب در حروف وترتیب، چوں: ضرب از ضرب، وآنرا صغیر گویند، دوم: تناسب حروف غیر ترتیب، چوں: جبذ از جذب، وآنرا کبیر نامند، سوم: تناسب باعتبار مخرج نه در لفظ، مثل: نعق از نهق، وآنرا اکبر خوانند. **که دلیل اصالت:** ای اصالت وزیادت ہر دواز اشتقاق شناخته مے شود.

در ماده: ای در حروف اصلی ومعنی، پس اگر در اصل حرفے ازاں یافته شود نه در فرع حکم کنند که در اصل زائد ست، چوں: نون ویائے بلهينة مصدر که در أبله نیست، وہمچنین اگر در فرع حرفے باشد نه در اصل گویند: آں حرف در فرع زائد ست، چوں: میم وواوٗ مضروب که در ضرب نیست. (شرح الأصول)

عدم نظیر: ای دوم دلیل زیادت حرف عدم النظیر ست. **دلیل اصالت ست:** چنانکه دلیل زیادت ست.

اوزان عرب: ای اوزان مستعمل نه شاذ. **بر تقدیر اصالت:** پس اگر در لفظے از حکم بزیادت حرفے خروج از اوزان عرب لازم آید حکم باصلی بودن آں حرف کنند، واگر از حکم باصالت خروج لازم آید زائدش قرار دہند.

یا زیادت: چوں: ملوط بالکسر وفتح واوٗ وتشدید طاء، اگر میمش را زائد وواوٗ را اصلی گویند خروج لازم آید؛ زیرا که مفعل در اوزان نیست، واگر بالعکس گویند خارج نشود؛ چه فعول موجود ست نحو: عسود. **در محلش:** ای چوں حرف در محلے واقع شود که زیادتش دراں محل غالب ست مر زائدش قرار دہند اگر مانعے نبود، چوں: میم مدین به یائے آں؛ زیرا که میم بیشتر دراول زائد شود، وایں دلیل سوم است. **وترجیح یکے:** حاصل آنکه: اگر دو دلیل معارض شوند یکے حکم بزیادت حرف کند دوم باصالت، پس اگر مر جحے بایکے یافته شود ترجیحش دہند، وإلا ہر دو جائز بود.

اما اشتقاق **قوی ترین** دلائل ست؛ ولهٰذا **بِلَغْنَ فِعلَن** بود از بلغ، **وترنموت تفعلوت** از ترنم، و**سنبتة فعلتة** از سنب **با عدم نظیر** هر سه، و**میم مراجل اصلیست** از جهت **ممرجل** با غلبۂ زیادتش در اول. ودر کلمۂ که **محتمل دو اشتقاق** ست اگر هر دو **جلی باشند** **هر دو وجه** ست **أرطی** هم **فعلی** بود وهم **أفعل**؛ لوجود **بعیر آرط**، **واگر نه** ترجیح یکے، چوں: ملك، أصله: **ملأك**، نزدیك ابو عبیده مفعل بود از **لاَك** بمعنی أرسل، . . . .

قوی ترین إلخ: ومقدم بر دو دلیل دیگر، پس ہیچ یکے با او معارضه نتواند کرد و با وجود اشتقاق دلیل دیگر معتبر نشود.
بلغن: بکسر باء وفتح لام وسکون غین بمعنی بلاغت. **فعلن**: اگرچه فعلن یافته نشد، وفعلل بسیار ست چوں: قمطر.
ترنموت: بمعنی ترنم کمان وقت کشیدن. **تفعلوت**: نه فعللول با وجود کثرت آں، چوں: عضرفوط. **سنبتة**: بفتح سین وسکون نون وفتح موحده وفوقانیه. **فعلتة**: نه فعللة با وصف کثرت آں، مثل: بعثرة. **با عدم نظیر**: پس چوں اشتقاق دلیل قویست با قتضائے آں حکم کردند. **میم مراجل**: بمعنی جامهائے منقوش اصلی ست، ووزنش فعالل، نه مفاعل.
ممرجل: می گویند: ثوب ممرجل ای منقوش، اگر میم دوم را زائد گویند وزنش ممفعل باشد وآں در کلام عرب یافته نشده.
دو اشتقاق: یا زیاده ازاں بدیں طور که آں کلمه را دو فرع یا دو اصل با یك فرع ویك اصل مختلف در ماده باشد.
جلی باشند: یعنی محقق که عبارت ست از توافق در معنی مشترك. **هر دو وجه إلخ**: دراں کلمه بلا ترجیح یکے. **أرطی**: نام درختے که شتر آنرا میخورد. **فعلی**: باصالت همزه وزیادت الف آخر. **أفعل**: بزیادت همزه واصالت الف که بدل از یاء ست.
بعیر آرط: ای شتر خورندۂ أرطی، پس استعمال اول مقتضی آنست که همزه اصلی باشد والف زائد برائے الحاق بجعفر؛ زیرا که آرط بر وزن فاعل ست همزه اش فاء کلمه افتاد، واستعمال دوم می خواهد که همزۂ زائد بود والف اخیر مبدل از یاء؛ زیرا که اصل راط راطي بود، یاء بقاعده قاض افتاد آں لام کلمه واقع شده. (شرح الأصول، جاربردي) **واگر نه**: ای اگر هر دو اشتقاق واضح نباشد. **ملأك**: اتفاقا بدلیل ملائك وملائکة، همزه را بعد نقل حرکتش بما قبل برائے تخفیف انداختند.
لاك: ومَلْأَكٌ ومَلْأَكَةٌ بمعنی رسالت مؤید آنست، پس میم زائد باشد، وگویند: ایں اشتقاق بعید ست؛ چه اگر لاك بمعنی أرسل باشد معنی ملك مرسل بکسر سین خواهد بود حالانکه رسول ست. وجواب داده اند که مصدر میمی بمعنی مفعول ست، جاربردی گفته: اگر لاك بمعنی أرسل ثابت شود ایں مذهب حق ست؛ زیرا که دراں نه قلب لازم می آید ونه بنائے نادر که در کلام عرب نباشد. (شرح الأصول، جاربردي)

ونزدیک بعضے مفعل از ألوكة بمعنی رسالت، ونزد ابن کیسان فَعْأَل از ملك، وبر تقدیر فقد اشتقاق

وآں کسائیست بالفتح وفتح ہمزہ بحرکات ثلاثہ در میم متعلق مبتداء

دلیل زیادت حرف خروج کلمہ یا اختش از اوزان بود بر اصالت، کنون کُنتال ونون قِنفخر

مبتداء خبر خروج جسیم

وخنفساء، واگر بر زیادت ہم خروج لازم آید نیز زائد ست، کنون نرجس، مگر آنکہ زیادتش

جانورے سیاہ

دراں محل نیاید، کمیم مرزنجوش، واگر بر ہیچ تقدیر خروج نبود زیادت غلبہ است. غالب....

از زیادت کلمہ یا اخت آں

ألوكة: وألوك بر وزن ومعنی رسول مؤید آنست، وبریں ہم میم زائد بود، اصل ملك مالك قلب مکانی نمودہ ہمزہ را بجائے لام آوردند، وبالعکس، وآں بسیار آید، ودر ملک معنی رسالت ہم ست، پس مناسبت معنوی شد. **ملك:** از ملك؛ زیراکہ ملك مالک اموریست کہ خدائے تعالی بدو تفویض نمود، پس میم او اصلی ست وہمزہ زائد، ودریں مذہب ضعف لفظی ست؛ زیراکہ فعأل بنائے نادر ست وہم بعد معنوی؛ زیراکہ مناسبت آں بالوکت قوی تراست. (شرح الأصول، جار بردي، نظامي)

دلیل زیادت حرف: عدم نظیر باشد، وآں سہ قسم، یکے: خروج کلمہ، دوم: اخت آں بر تقدیر اصالت، سوم: خروج کلمہ بر تقدیر اصالت وزیادت ست. **اختش:** کہ موافق آں در حرف ومعنی ست. **بر اصالت:** ای اگر حرف را اصلی گویند لازم آید کہ آں کلمہ یا اختش از وزن بیرون رود. **کنون کنتال:** بالضم بمعنی کوتاہ بر وزن فنعال بضم فا وفتح عین، واگر نون را اصلی گویند وزنش فعللٌ باشد، وآں یافتہ نشد، پس کلمہ از وزن بیرون باشد. (شرح الأصول) **نون قنفخر:** بکسر قاف وفتح فاء بر وزن جردحل، وخنفساء بضم خائے معجمہ وفاء بر وزن قرفصاء، نون ہر دو زائد قرار دادہ بر وزن فعلل وفعنلاء گفتند، واگرچہ از اصلی گفتش ایں دو کلمہ از اوزان بیرون نمیروند، لیکن از حکم اصالت دریں جا لازم آید کہ در اخوات شان أعني قنفخر بالضم وخنفساء بالفتح فاء نیز اصلی بود، وآں از اوزان بیرونست؛ چہ فعلل بالضم وفتح لام اول یافتہ نشد.

نیز زائد: زیراکہ حرف زائد چوں در زیادت واصالت دائر بود بر زیادتش حکم کنند؛ چراکہ مزید جہت کثرت غیر مضبوط ہستند.

کنون نرجس: اگر آنرا اصلی گویند وزنش فعلل بکسر لام اول باشد، واگر زائد قرار دہند بر وزن تفعل بود، وہر دو یافتہ نشد.

محل نیاید: پس لا جرم حکم باصالت آں کنند اگرچہ بہر دو تقدیر خروج لازم آید. **کمیم مرزنجوش:** بفتح میم وزائے معجمہ بعد مہملہ وضم جیم معرب مرزنگوش نام گیاہے خوشبو، میمش را اصلی گویند یا زائد خروج از اوزان لازم ست؛ چہ فعلنلول ومفعنلول ہر دو نیامدہ؛ لیکن زیادت میم در اول قبل چار حرف اصلی سوائے شبہ فعل بعید ست، پس لاجرم باصالتش حکم دہند.

غلبہ است: ای غلبہ زیادت حرف در موضعے کہ واقعست.

غالب: چوں ادراک غلبۂ زیادت بر دریافت مواقع زیادت موقوف بود دراں شروع کرد.

ست زیادتی حرف **تضعیف** با سه **حرف** **اصلی**، چوں: کرَّم و**قردد** و**عصبصب** و**مرمریس**، (وزیادہ ازاں)
و**تکریر فاء** تنہا **روا نبود**، وزلزل و**قوقیت** **رباعی ست** **نہ از باب** **تکریر**، وہمزہ ومیم **در اول** با سہ
حرف اصلی **فقط**. ومطرد ست میم در اسم فاعل ومفعول وظرف ومصدر وآلہ اگرچہ **بازیادہ از سہ** (اززلزل بمعنی تحریک)
بود، ویاء **باسہ حرف** و**یازیادہ** مگر در **اول رباعی** **غیر مضارع**، ....

حرف تضعیف: [یکے یا دو برائے الحاق وغیر آں.] وآں دوم ست از دو حرف؛ زیرا کہ تکرار بدو حادث میشود، وہم زیادت مرتبۂ ثانی ست از اصالت، وسیبویہ گفتہ کہ یکے بدون تعین زائد ست؛ چہ تکرار از ہر واحد میتواند شد، ونزد خلیل اول متعین ست؛ زیرا کہ در کرم حکم بزیادت اول برائے سکون بہتر ست، پس ہمچنین در غیر آں. (شرح الأصول)

سہ حرف اصلی: مثل تکریر عین برائے غیر الحاق. **قردد:** زمین بلند، مثال تکرار لام برائے الحاق: جعفر، ودراں ہم مثل: کرم یک حرف مکرر ست. (رکاز الأصول) **عصبصب:** بمعنی شدید از عصب، وزنش فعلعل بتکرار عین ولام برائے الحاق بسفرجل. **مرمریس:** بمعنی سخت از مراسة ست، وزنش فعفعیل بتکرار فاء وعین برائے الحاق بخندریس.

تکریر فاء: بدون تکریر عین ولام. **روا نبود:** پس جائز نیست مثل: ضضرب؛ زیرا کہ مستلزم ادغام ست، وآں جہت لزوم ابتداء بسکون متعذر، واگر ہمزۂ وصل آرند التباس لازم آید، واگر ادغام نکنند ثقیل ماند؛ لہٰذا باب دون قلیل ست، واجتماع متجانسین در ننصر از قبیل تکریر فاء نیست؛ چہ وزنش نفعل ست نہ ففعل، واگر بعد عین تکریرش کنند تکرار حرف بفصل حرف اصلی غیر مکرر لازم آید، وآں ثابت نشدہ، پس آنچہ در "شرح الأصول "است کہ ایں ثقل وقتے لازم آید کہ تکرار بدون فصل شود باا ینکہ ہمچو ثقل در ننصر موجود است فقط ساقط شد. (جار بردي، رکاز الأصول)

قوقیت: از قوقاة بمعنی آواز کردن مرغ. **رباعی ست:** نزد بصریاں بر وزن فعلل وفعللت. **نہ از باب تکریر:** چنانکہ کوفیاں گویند؛ زیرا کہ اگر در زلزل فاء وعین را ودر قوقیت ہر دو حرف علت را مکرر وزائد گویند کلمہ بر دو حرف باقی ماند، واگر یک حرف را مکرر وزائد قرار دہند تحکم لازم آید. (شرح الأصول) **در اول:** چوں: أفکل بر وزن أفعل، وفعلل ہم گفتہ اند چوں: ماسل نام موضعے، بخلاف بئبل کہ ہمزہ اش در وسط ست واصلی ست. **حرف اصلی:** واگر حرف زائد باشد مضائقہ نیست، نحو: أخصیل بر وزن أفعیل. **فقط:** کم ازاں نہ زیادہ، پس ہمزۂ إبل وإصطبل اصلی باشد. **بازیادہ از سہ:** نحو: مدحرج ومتدحرج ومخرج ومضروب ومنصر وجزآں. **یا باسہ حرف:** [اصلی چوں: یرمع ویلمع.] ای وغالب است زیادت یائے تحتانیہ.

یا زیادہ: از سہ، چوں: سلحفیة بمعنی جانورے. **اول رباعی:** اصلی کہ آنجا زائد نشود، پس یستعور فعللول ست، چوں: عضرفوط یفعلول. **غیر مضارع:** کہ آنجا ناچار اصلی نیز زائد بود، نحو: یدحرج.

والف وواؤ با سہ حرف **یا زیادہ مگر اول**. **ونون** اگر ثالث ست وساکن یا آخر کلمہ بعد الف، ومطرد ست **در مضارع وبعضے ابواب**. وتاء مطرد ست در تفعیل **وبعضے ابواب** مانند **رغبوت**. **وسین** در باب استفعال، **امالام** کم آید، وہاء کمتر **بل نیاید بقول بعضے** نحو: زیدل وعبدل **وأهراق**. چوں **غالب متعدد** بود ہمہ زائدہ اند اگر ممکن ست نحو: **إهجيري، وإلا** حرفے کہ مستلزم خروج نبود چوں **میم مدین**، نہ یائش، وطائے **قطوطی نہ الفش**، لوجود **مفعل وفعوعل**، نہ فعیل وفعولی، ...

اصلی چوں حمار وجدول ۔ عطف بر تاء ۔ زیادت نون ۔ چوں نصرب ۔ عطف بر نون ۔ از لام ۔ در زید ۔ در عبد ۔ غالب الزیادۃ ۔ از اوزان عرب ۔ تا بر وزن فعیل بود ۔ ثانی

یا زیادہ: نحو: سروح بالکسر وحائے مہملہ ناقۂ طویلہ، وکنہور بر وزن سفرجل سحاب متراکم.
مگر اول: یعنی الف وواؤ در اول زائد نشود، پس درورنتل بمعنی داھیہ ملحق بسفرجل بر وزن فعنلل است، والف در اول نیاید.
ونون إلخ: یعنی زیادت نون انگاہ غالب ست کہ در رتبۂ ثالث ساکن افتد، چوں: عرند بضمتین، یا آخر کلمہ بعد الف نحو: عمران، واگر ثالث متحرک باشد اصلی ست نحو: برناساء، کذا قیل. **بعضے ابواب:** ثلاثی مزید نحو: انفطر واحرنجم.
بعضے ابواب: مثل: تفعل وتفاعل وافتعال واستفعال وتفعلل وجز آں. **رغبوت:** مصدر، وہمچنین تجوال.
وسین: در باب استفعال مطرد ست، وزیادتش در اسطاع یسطیع کہ اصلش نزد سیبویہ أطاع یطیع است شاذ بود، وزمخشری سین کسکہ راکہ در حالت وقف بعد کاف خطاب مؤنث مے افزایند نحو: أکرمتُکِسْ زائد شمردہ، وابن حاجب قول او رد کردہ؛ زیراکہ دریں ہنگام شین کشکشہ ہم کہ برائے فائدۂ مذکور می آرند زائد شمردن خواہد افتاد حال آنکہ شین از حرف زیادت نیست.
امالام: کم آید در اول ووسط زیادہ نشود جز در آخر بعضے الفاظ یافتہ نہ شد، بعضے نفی زیادت آں کردہ اند.
بل نیاید: زیادہ گفتن یعنی کلمہ بر تقدیر زیادتی ہمہ از سہ حرف اصلی کمتر نمایند. **بعضے:** یعنی مبرد؛ ولہذا آنرا از حروف زیادت نشمردہ. **أهراق:** أصله: أراق، ہمزہ را بہاء بدل کردند، وچوں گمان میشد کہ ہاء فاء کلمہ است آنرا ساکن کردہ ہمزۂ وصل آوردند، وہراق ہم آید، ومبرد را میرسد کہ گوید: الف دراں زیادہ است؛ چہ ہرق ہم می آید.
غالب متعدد: یعنی اگر در کلمہ دو حرف یا زیادہ یافتہ شود کہ زیادت آں دراں موضع غالب ست.
إهجيري: بکسر ہمزہ وجیم بمعنی داب وشان، پس ہمزہ ویاء والف دراں زیادہ است بجہت غلبۂ زیادت اینہا بقائے کلمہ بر سہ حرف اصلی وزنش افعیلي ست. **وإلا:** ای اگر زیادتی ہمہ ممکن نبود؛ زیراکہ بر دو حرف اصلی میماند.
میم مدین: کہ زائد ست وزنش مفعل. **قطوطی:** نام موضعیکہ طائش زائد ست وزنش فعول.
نہ الفش: تا بر وزن فعولی باشد. **مفعل:** ناظر ست بمدین، وفعوعل بقطوطی. **وفعوعل:** در کلام عرب چوں: عثوثل.

واگر ہر دو **موجب خروج** اند پس حرفے کہ زیادتش (زائد قرار دادہ شود) زیادہ بود از دیگر، چوں: واوٗ **کوالل**ٗ نہ ہمزہ اش اگرچہ فوعلل وفعالل **ہر دو نایابند**، واگر ہیچ کدام باعث خروج نشود ودر کلمہ فک ادغام بود **با شبہۂ اشتقاق** بر شقے ترجیح دہند یکے را **بفک ادغام**، وبعضے **بشبہہ**، پس یأجج **یافعلل** بود بزیادتی جیم **برائے الحاق**، یا یفعل؛ **لوجود أجّ** (نام مقام)، واگر شبہ **بر ہر دو شق** ست **ترجیح بفک** ادغام ست، . . . .

موجب خروج: یعنی ہر کہ رازائد گویند کلمہ از اوزان عرب بیرون رود. **کوالل:** بمعنی کوتاہ بروزن فواعل ملحق بسفرجل.

ہر دو نا یابند: لیکن زیادت واوٗ در وسط کلمہ بیشتر ست از زیادت ہمزہ دراں؛ لہٰذا واوٗ رازائد گیرند نہ ہمزہ را. بدانکہ خروج از اوزان با شبہۂ اشتقاق کہ معنی آں عنقریب میدانی معارض شود بایں طور کہ اگر در لفظے بزیادت حرفے حکم کنند خروجش از اوزان عرب لازم نیاید، لیکن شبہۂ اشتقاق مفقود گردد.

واگر بزیادت حرفے دیگر حکم کنند خروج لازم شود کہ فقدان شبہۂ اشتقاق دریں صورت ہر دو وجہ رواست ہر کرا خواہند اختیار کنند، چوں: مسیك بفتح میم ویاء اگر میمش رازائد گویند وزنش مفعل باشد وآں موجود ست ومادۂ آں سیك بود وآں یافتہ نشد، پس شبہۂ اشتقاق مفقود گردد، واگر یاء رازائد قرار دہند وزنش فعیل باشد وآں ز اوزان عرب نیست، لیکن مادہ اش مسك بود وآں ثابت است، پس شبہۂ اشتقاق باقی ماند، بالجملة رواست کہ وزنش مفعل گویند یا فعیل. (شرح الأصول)

با شبہۂ اشتقاق: [ای بر شق واحد یعنی بر تقدیر زیادتی کہ مخالف فک ادغام ست، یعنی فک ادغام زیادتی آنرا مقتضی نباشد. (منہ)] یعنی در کلمہ ہم ادغام باشد وہم شبہۂ اشتقاق، وآں عبارتست از یافتہ شدن لفظے از مادۂ لفظ دیگر بدون مناسبت معنوی میان ہر دو. (رکاز الأصول وغیرہ) **بفک ادغام:** ای بدلیل جواز آں، یعنی جواز فک ادغام مقتضی بزیادت حرفے کہ باشد ہمانرا زائد گویند اگرچہ شبہۂ اشتقاق از دست رود؛ زیراکہ اشتقاق یقینی نیست، پس چرا ثقل فک ادغام در حرف متجانس اصلی بر خود لازم گیرند.

بشبہہ: یعنی شبہ اشتقاق از دست ندہند، وباقی ماندن آں مقتضی زیادت حرفیکہ باشد ہمانرا زائد گویند اگرچہ فک ادغام لازم آید؛ تا حتی الامکان لفظ موضوع مستعمل از دست نرود. **یافعلل:** اگر بفک ادغام ترجیح دہند.

برائے الحاق: بجعفر پس فک ادغام صحیح باشد؛ زیراکہ در ملحقات ادغام نشود اگرچہ مادہ اش یاج خواہد بود وآں موجود نیست.

لوجود أج: بمعنی روشن شد، یعنی یاء رازائد وجیم رااصلی گویند؛ چہ شبہۂ اشتقاق آں موجود ست، وفک ادغام را بر شاذ محمول کنند، اگر جیم زائد گفتہ شود بنائے مہمل کہ یاج باشد لازم می آید.

بر ہر دو شق: یعنی از دو حرف ہر کرا خواہند زائد گویند شبۂ اشتقاق از دست نرود. **ترجیح بفک:** پس حرفے راکہ جواز فک ادغام مقتضی باشد زائد گویند؛ زیراکہ ترجیح شق دوم نیست وشبہ در ہر دو صورت باقیست.

چوں: مهدد؛ **لوجود مهد** وهد، **واگر بفك نبود ترجیح بشبہ بود، ونزد بعضے بوزن اغلب،** نام زنے
پس **موظب مفعل** باشد؛ لوجود **وظب**، نہ مظب ورمان فعلان بود، لوجود **رم، ونزد بعضے** انار
فعال کہ **ایں وزن دربابش اغلب ست، واگر شبہ بہر دو تقدیر ست ترجیح دہند بوزن اغلب،** بزیادت حرف تضعیف
وبعضے باقیس، پس **حَوْمَان** نہ فوعال از حَمْن ست **بل** فعلان از حوم کہ **اغلب ست،** و **مَوْرَقٌ مَفْعَلٌ** وزن فعلان از فوعال — بفتح نام شخصے
بود، نہ **فوعلٌ** کہ **اگرچہ** دران اقیس ست **اما مغلوب ست،** ....

لوجود مهد: [یعنی گہوارہ وزمین وجزآں.] یعنی مہدد رادر ہر دو صورت مادۂ اشتقاق موجود ست برابر ست؛ کہ از مہد گیرند ودال دوم رازائد برائے الحاق گویند؛ تا وزن فعلل بود، یا از هد گویند، ومیم رازائد قرار دادہ بر وزن مفعل خوانند، لیکن حکم بزیادت دال لازم ست؛ تا فک ادغام شاذ نبود. **اگر بفك:** ای اگر ہر یک شبہۂ اشتقاق باشد وفک ادغام نبود.

ترجیح بشبہ: زیراکہ مرجح دیگر نیست. **نزد بعضے:** حاصل آنکہ: اگر در لفظے بر تقدیر زیادت حرفے شبہۂ اشتقاق میشود لیکن وزن مقلوب لازم می آید، وبر تقدیر زیادت حرف دیگر بر وزن اغلب میماند لیکن شبہۂ اشتقاق از دست میرود دریں صورت نزد بعضے ترجیح بوزن اغلب ست، ونزد جمہور بشبہۂ اشتقاق؛ زیراکہ رد کلمہ بطرف ترکیب موضوع مستعمل اگرچہ وزن مغلوب باشد ازان بہتر ست کہ بترکیب مہمل رد نمایند ووزن اغلب حاصل کنند. **موظب:** نام موضعے کہ دران فک ادغام نیست وشبہۂ اشتقاق موجود. **مفعل:** بزیادت میم واصالت واؤ. **وظب:** بمعنی دام، پس وزنش فوعل باصالت میم وزیادت واؤ نبود.

لوجود رم: بمعنی أصلح یا أکل ورمن موجود نیست؛ تاوزنش فعال گویند. **نزد بعضے:** ای نزد مرجان بوزن اغلب.

دربابش: ای اسمائے اشجار واثمار. **اغلب ست:** چوں: تفاح سیب، وکراث گندناوجزآں. **شبہ:** یعنی بر تقدیر وزن اغلب وغیرآں.

ترجیح دہند: اگرچہ وزن اقیس معارض شود، پس حرفے راکہ وزن اغلب مقتضی زیادت باشد زائد گویند.

بعضے باقیس: یعنی اگر لفظ بر یک تقدیر بر وزن اغلب میشود وبر تقدیر دوم بر وزن اقیس ترجیح دہند. (منہ)

حومان: بالفتح نبات بر وزن فوعال بزیادت واؤ مشتق از حمن بمعنی کنہ، ہندی: چچڑی نیست؛ زیراکہ آں وزن مغلوب ست، بلکہ بر وزن فعلان بزیادت الف مشتق از حوم بمعنی گرد گردیدنست، واینجا وزن اقیس معارض نیست.

فوعل: باصالت میم وزیادت واؤ از مرق. **کہ اگرچہ:** کاف برائے علت وبیان ہر دو میتواند شد، یعنی وزن فوعل در امثال مورق کہ اولش میم مفتوح وثانی واؤ ساکن وثالث حرف مفتوح باشد بقیاس نزدیکتر ست بہ نسبت مفعل بفتح عین؛ زیراکہ مفعل از مثال واوی صحیح اللام بکسر عین مے آید چوں: موعد وموجل وموضع، كذا في "شرح الأصول". (منہ)

اما مغلوب ست: ومفعل غالب؛ لہٰذا بر غالب حکم کردہ شد کسے کہ ترجیح باقیس بیند وزنش فوعل گوید.

واگر اغلبیت نبود ہر دو برابرند، چوں: أُرْجُوان افعلان ست یا فُعْلوَان، واگر شبہہ اصلا نبود پس
ای بہر دو تقدیر
باغلبیت، واگر نباشد ہر دو برابرند.
ای اغلبیت ہم نباشد

فصل

تمرین ای علمے کہ ازان جواب **کیف تبني** من كذا مثل كذا؟ آسان شود، یعنی اگر بنا کنی مثلا از دعا **مانند صحائف**، ودراں آنچہ قیاس خواہد بعمل آری، چگونہ آید جوابش **دعایا** بود.....
ای در مصنوع — از ابدال وغیرہ — فرع

اگر اغلبیت: یکے از دو وزن را وشبۂ اشتقاق بہر دو تقدیر بود. **ہر دو برابرند:** ای ہر دو وزن برابرند در صحت واعتبار، یا ہر دو حرف برابر اند ہر کدام را کہ خواہند زائد قرار دہند. (منہ) **أرجوان:** بضم ہمزہ وجیم رنگ سرخ معرب ارغوان.

افعلانست: بر تقدیر زیادت ہمزہ واصالت واؤ چوں: أفعوان از ترکیب رجأ یرجو، یافعلوان بر تقدیر اصالت ہمزہ وزیادت واؤ، مثل: عنفوان از ترکیب أرج بمعنی خوشبو، وہیچ یک ازیں دو وزن بر دیگرے غالب نیست. (شرح الأصول)

پس باغلبیت: یعنی بر تقدیر زیادت حرفیکہ وزن غالب حاصل آید ہمان را زائد گویند نحو: إمعة بمعنی سست رائے بر وزن فعلةٌ باصالت ہمزہ وزیادت حرف تضعیف، نہ إفعلة بزیادت ہمزہ؛ زیرا کہ وزن فعلة بسیار ست چوں: دنبة وقنبة، وإفعلة کمتر مثل: إنملة، وإمع وممع ہر دو مفقود ست. **ہر دو برابرند:** چوں: اسطوانة کہ بر وزن أفعوالة بود یا فعلوانة ہر دو نادر ست، وسطن وأسطِ معدوم، وفيه شيء. **تمرین:** در لغت خو گرفتن، ووضع آں برائے امتحان متکلم است.

كيف تبني إلخ: [چہ گونہ می سازی یا ساختہ میشود از چنین لفظ مثل چنین؟] معنی آں نزد جمہور آنست کہ اگر تغیر دہی لفظ اول را، وتصرف کنی دراں بابقائے مادۂ اصلی، وگردانی آنرا بر صورت لفظ ثانی در حرکات وسکنات وترتب اصلی وزائد، وبعمل آری در مصنوع آنچہ مقتضائے قیاس بود از تعلیل وادغام وحذف وقلب وجز آں بر چہ صورت شود؟ وناگزیر ست از تخالف صیغہ ہر دو مادۂ آں نگویند: از ضرب مثل: خرج یا یضرب بساز. وہم از رباعی ثلاثی نہ سازند، ہاں بنائے مثال مجرد از مزید مضائقہ ندارد، پس اگر حروف مبني منه از مبني عليه زیادہ بود زوائد را اندازند، واز مستغفر مانند كتف غفر سازند، وجرمی گفتہ: بنائے آنچہ در کلام عرب نبود روانیست اگرچہ مثل آں موجود باشد؛ زیرا کہ اختراع لفظی خواہد بود، نگویند: کہ از ضرب مثل: دحرج بساز، جوابش دادہ کہ ایں محض امتحانست نہ برائے استعمال لفظ مبنی. **مانند صحائف:** کہ ازاں صورتے صحائف ساختہ شدہ.

دعایا: أصله: دعايو، جمع دعية، أصله: دعيوة، پس یاء کہ در جمع بعد الف ست ودر مفرد مدہ زائدہ بود ہمزہ گشت، وواؤ یاء گردید دعائی شد، پس ہمزہ را بیاء بدل کردند وفتحہ دادند، ویاء را بالف دعایا شد بقاعدۂ خطایا. (منہ)

پس دعا مبني منه **ست**، وصحائف مبني عليه ودعايا مبني، **وابو علی گوید: بیگفنی ویفزائی در** مبني (در اصطلاح) **آنچه در مبني علیه** افتاده وافزوده بود قیاساً، ونزد **بعضے شرط قیاس** نبود، چوں بنا کنی از ضرب مثل: **محوي** نزد جمهور **مضّربيّ** شود، ونزد ابو علی **وبعضے مُضَرِيٌّ**، واز دعا **مثل** اسمٍ وغدٍ **دِعُوٌ ودَعَوٌ**، ونزد **بعضے اِدْع** ودَعٌ، وبنائے **عَنْسَلٌ** و**قنفخر** از عَمِلَ، وقال: عَنْمَل و**قَنُوْلٌ** و**عِنْمَلٌّ** (از عمل مثل عنسل) وقِنْوَلٌّ آید بلا**ادغام نون**؛ تاالتباس **بفَعَّلٌ** (بفتح دال) و **فِعَّلٌ** (بفتح فاء وتشدید عین) نیاید.

آنچه در مبني علیه: یعنی آنچه در مبنی علیه بقاعده وقیاس افتاده بود از مبنی هم افگنند اگر چه قاعدهٔ حذف دراں نبود، خلافاً للجمهور. **شرط قیاس:** یعنی میگویند: که آنچه در مبنی علیه بقیاس یا بغیر قیاس حذف شده است در مبنی هم اندازند، ونزد جمهور حذف در مبنی وقتیست که در مبنی قاعدهٔ حذف یابند، پس در حذف اختلاف شد، واتفاق برینست که زیاده کنند وقلب سازند در مبنی برابر زیادت وقلب مبنی علیه، واجماع ست بر حذف زوائد مبنی علیه در مبنی وقتے که گنجائش آں ندارد، وبر عدم ابدال وادغام در مبنی وقتیکه علت ابدال وادغام که در مبنی بود مفقود باشد. (رکاز الأصول)

محوي: بضم میم وفتح حاء وکسر واؤ ویائے مشدد منسوب بمحی اسم فاعل از تفعیل که یائے اخیر ویکے از دو یائے مشددش افتاده یائے دوم واؤ شد، چنانکه در نسبت گذشت. **مضربي:** بضم میم وفتح ضاد وکسر رائے مشدده وبائے موحده قبل یائے مشدده، پس ہیچ حذف نکنند؛ چه قاعدهٔ حذف که در محوي بود اینجا یافته نشد.

مضري: بضم میم وفتح ضاد وکسر راء قبل یائے مشدده بر وزن محوي بحذف لام کلمه ویک عین، چنانکه در مبنی علیه قیاسی بود اگر چه در مبنی قاعدهٔ حذف یافته نشده. **دعو ودعو:** اول: مثل: اسم ست:، وثانی، مثل: غد؛ چه **اصل** اسم سمو بکسر سین یا ضم آنست، لام کلمه حذف نموده بعد اسکان ہمزهٔ وصل آوردند، و**اصل** غد غدو بود واؤ را انداختند، وایں ہر دو حذف خلاف قیاس ست، پس نزد جمهور وابو علی از مبنی حذف نکنند. (نظامي، شرح الأصول)

ادع: بر وزن اسم وغد، وحذف آنچه خلاف قیاس دراں ہر دو حذف شده. **عنسل:** بفتح عین وسین، ناقهٔ سریع السیر.

قنفخر: بکسر قاف وفتح فا جسیم. **قنول:** مثل: عنسل از قال. **عنملّ:** بتشدید لام، مثل: قنفخر از عمل.

قنولّ: بتشدید لام، مثل: قنفخر از قال. **ادغام نون:** در میم وواؤ در ہر چہار مثال باوجود قاعدهٔ ادغام. **بفعّل:** ناظر ست با ولین، وفعل اگر چه مختص بافعالست، لیکن گمان میرود که شاید علمش کرده باشند، ومیدانے که ہنگام خوف التباس ادغام نمی کنند. (رضي) **فعّلّ:** [بکسر فاء وتشدید عین ولام.] ناظر ست باخیرین، ای التباس بایں وزن لازم می آید چوں: غلکدٌ وسلغد، پس ہر گاه عمل بادغام گوئی معلوم نشود که اصل کلمه است یا مثل: قنفخر مدغم. (جار بردي، رکاز الأصول)

وجحنفل از كسر وجعل **ممتنع ست برائے ثقل، ويا لبس به فَعَلَّلَ. وبنائے أبكُم از وأيَ وأَوَى أَوْءٍ وأُوْوٍ** بود. **وإِجْرِدٍ وَأَيَ** وإِيو وإيٍّ **واطلخمّ إِئْيَاً** وإِيْوَياً.

جحنفل: بتقديم جيم مفتوح بر حائے مهمله وفتح فا گنده لب. **ممتنع ست:** پس كسنر وجعنلل گفته نه شود.

برائے ثقل: اگر ادغام نكنند؛ چه ميان نون وراء ولام شدت اتصال است، وعدم ادغام باعث كمال ثقل.

لبس به فعلل: فعلل بفتحتين وتشديد لام اول مفتوح، نحو: شفلج، اى اگر ادغام كنند التباس بديں وزن لازم آيد، ومعلوم نشود كه اصل كلمه است يا فعنلل مدغم. **أُبكُم:** بضم اول وثالث پوست مقل. **وأي:** لفيف مقرون مهموز عين بمعنى قصد.

أوى: لفيف مقرون مهموز فا أي رجع. **أوء:** از أُوْؤُيٌ، مثل: أبكم، أصله: أوؤي، ضمۂ همزه دوم بمناسبت ياء بكسره بدل شد أوأي گرديد، اعلال قاض كردند أوء بكسره ياء تنوين شد. **أوو:** بكسره يا تنوين، مثل: أبكُم از أوأي، أصله: أءوي ضمۂ واو بكسره بدل شد وهمزۂ دوم براجتماع همزتين بواؤ، وتعليل قاض كردند، بعضے بادغام او گويند، وبعضے بدون آنچه واؤ مبدل از همزه مدغم نشود. (ركاز الأصول)

إجرد: اى وبنائے إجرد ازاں هر دو، وإجرد بالكسر وكسر راء تره ايست. **وأي:** [قائل آں اخفش است.] از وأي، أصله: إوئي، واؤ جهت سكون وكسر ما قبل ياء شد واعلال قاض گرديد. **إيو:** اى مثال إجرد از أوي، در اصل إئوي بود، ياء بقاعدۂ قاض افتاد، وهمزۂ ساكن جهت كسرۂ ما قبل بياء بدل شد ايو حاصل آيد، پس نزد بعضے قلب وادغام نه كنند اگرچه ياء وواؤ جمع آمده واول ساكن ست؛ زيرا كه واؤ مبدل از همزه است، چنانكه در ايواء مصدر، وبعضے گويند: هرگاه ابدال همزه بياء واجب شد قلب واؤ كه بعد آنست بياء وادغام ياء در ياء نيز شود، وقياس آنكه در آخرش سه ياء جمع شود حذف اخير ست، نزد بعضے نسياً منسياً حذف شود، بريں تقدير أي بهر سه حركات آيد، ونزد بعضے منوى در رفع وجر، پس أي بكسر وتنوين در رفع وجر گويند.

اطلخم: اى بنائے اطلخم بر وزن اقشعر بمعنى تاريك شد واز وأي وآوى.

ايئيا: اى از وأي. بريں صورت آيد بكسر همزه وسكون ياء وفتح بهمزه وسكون ياء وفتح همزه تشديد يائے مفتوح والف، اصلش إوأيي بسه ياء بود بر وزن اطلخم، واؤ بجهت كسر ما قبل ياء گرديد إي أيي شد، يائے ساكن در متحرك ادغام يافت ويائے اخير برائے فتحۂ ما قبل الف شد إيئيا حاصل شد. (رضي، ركاز الأصول) **أيويا:** مثل: اطلخم از إوي بكسر همزه وسكون ياء وفتح واؤ ويائے مشدد قبل الف، أصله: إءوَيَيَ بسه ياء، يائے اول در ثانى مدغم شد وثالث برائے فتحۂ ما قابل الف گرديده وهمزه از كسرۂ ما قابل ياء گشت إيويا حاصل آمده وياء در واؤ مدغم نشود بالاتفاق؛ زيرا كه همزه اول برائے وصل ست، پس هرگاه بوصل يا مفتوح واقع شود همزۂ دوم باز آيد؛ زيرا كه علت ابدالش بياء باقى نخواهد ماند، مثل قال إئويا.

وبنائے اغدودن **از** بيع وقوة إِبْيَيَّع اِقْوَوّى **شود**، وقيل: اِقْوَيا، و**عصفور از** قوة **قويٌّ. وبنائے قذعمل از** قضى **قُضَيٌّ بحذف يائے ثالث منسياً** وقذعميلة **قُضَيِّيَةٌ وقُضَوِيَّةٌ مانند مُحَيِّيٌّ ومُحَوَيٌّ** وجحمرش **قَضْياً**، وقيل: **قُضْيَيٌّ** و**حلبْلاَب قضِيضَاء. وبنائے** دحرجت **از** قرأ

قائلش ابن حاجب

قَرَأْيَتُ وسبطر قِرَايٌ. واطمأننت **اِقرأياتُ**، و**مضار عش يقرءِيْئُ. چوں بناكنند از** رَوأيٌ **مثل**

ماضي متكلم از اقشعرار

كوكب، **پس جمع بواؤونون كرده بيائے متكلم اضافت نمايند أَوَيٌّ شود**. ....

بعد تخفيف همزه

عصفور: اى وبنائے مثل عصفور بالضم كنجشك. **قوي:** بالضم وتشديد واؤ مكسور ويائے مشدد. **قذعمل:** بضم قاف وفتح ذال وكسر ميم. **قضي:** بضم قاف وفتح ضاد وتشديد ياء اصل آں قضيي بسه ياء بروزن قذعمل. **منسيا:** چنانكه قاعدۂ اجتماع سه ياء ست ويا ادغام يائے اول در دوم. **قضيية وقضوية:** [اى بنائے آں از قضي.] اول بضم قاف وفتح ضاد ويائے مشدد مكسور قبل مشدد مفتوح، ودوم بضم قاف وفتح ضاد وكسر واؤ ويائے مشدد مفتوح، در اصل قضييِّيَة بچهار ياء بود، پس خواه يائے اول را در دوم وسوم را در چهارم بجهت سكون آنها ادغام كرده قضيية گويند، خواه اول را حذف نمايند ودوم را بواؤ بدل كنند تا قضوية شود.

مانند محيي: بدو يائے مشدد ومحوي بحذف يائے اول وقلب دوم بواؤ در نسبت محيي باسم فاعل كه قاعدۂ در باب نسبت گذشت. **جحمرش:** اى بنائے مثل جحمرش بفتح جيم وميم وكسر راء از قضي. **قضيا:** بالفتح وتنوين، أصله: قضيي بسه ياء اول مفتوح دوم مكسور، يائے اخيره نسياً حذف شد چنانكه قاعدۂ اجتماع سه ياست، ويائے دوم برائے فتحۂ ما قبل الف شد وباجتماع ساكنين افتاد، وآنچه گفته اند كه يائے اخير ساكن شود وباجتماع ساكنين بيفتد محل تامل ست. **قضي:** تعليل قاض در قضيي وعدم اعلال يائے دوم كه برائے الحاق است. **حلبلاب:** بكسر حائے مهمله ولام اول وسكون بائے موحده گياہى ست.

قضيضاء: أصله: قضيضاي بتكرار عين ولام، ياء بقاعده رداء همزه شد. **قرأيت:** أصله: قرأأت، همزۂ دوم كه در موضع لام ست بياء بدل شد. **سبطر:** بكسر سين وفتح باء وسكون طاء وراء بنايش از قرء.

قراي: أصله: قرأء، همزۂ دوم كه در لام ست ياء شد، وچوں ياء بعد سكونست حركت بران ثقيل نباشد.

اقرأيات: أصله: اقرءءت همزۂ دوم لام بود ياء شد وهنگام اجتماع همزات اول وثالث بحال مى ماند. (شرح الأصول)

يقرئيئ: بروزن يقرعيع، أصله: يقرأءء، حركت همزۂ ميانه باول داده جهت كسر ما قبل بياء بدل نمودند، وادغام در سوم نكردند؛ چه در همزه ادغام نشود. **چوں بناكنند:** اين سوال ابن جني از ابن خالويه كرده بود در جواب حيران شد. **أوي:** بفتحتين وتشديد ياء؛ چه مثل كوكب ازووأي است، يائے متحرك از فتحۂ ما قبل الف شد، حركت همزه بما قبل برده برائے تخفيف انداختند، =

وازأولق مثل: اخشوشن الناس **إيلَولق** الْألُق.

فصل

در خط:

یاسین **اگر اسم حرف ہجا بود کتابتش یاسین ست، واگر اسم شئ دیگر ست یاء سین بود ویس، ودر مصحف مجید بر ہر دو تقدیر اخیر ست. بدانکه اصل در خط ہر کلمه کتابت آنست بحروفش بصورتیکه مر او راست در وقت ابتدا باآں** (ای نوشتن بصورت مسمّٰی) **ووقف بران؛** ولہٰذا **ره زیداً** و**مجيء مه جئت بہاء نویسند، ومانندبزید** ولزید وكزيد ومنك (وقت تکلم) وضربكم **متصل نگارند.**

= ووي گردید، واؤ اول را ہمزه کردند چوں أواصل، ہر گاه جمعش بواؤ ونون نمودند أوون شد باسقاط الف مثل مصطفون، وہنگام اضافت بیائے متکلم نون جمع افتاد أووي شد، وبقاعدۂ مسلمي أوي حاصل آمد. (جار بردي، ركاز الأصول)

إيلولق: مثل: اخشوشن، أصله: أولولق، اگر وزن أولق فوعل بود أولولق ست، اگر اصلش أفعل باشد بہر تقدیر ہمزه خواه واؤ از کسره ما قبل یاء شد. **خط:** وآں عبارت است از تصویر لفظ بحروف ہجا، وتعرضش برائے آنست که خط دلیل لفظ میباشد، ومراد از خط عربی ست، لیکن برائے غیر اہل عروض؛ چه مدار کتابت ایشان بر تلفظ است، وانیجا گاہے حرف ملفوظ نویسند، وگاہے غیر ملفوظ بر نگارند. (شرح الأصول، ركاز الأصول) **یاسین:** ای بصورت اسمائے حروف نه مسمّٰی. **یا سین:** ای کتابتش بصورت اسم حروف ہجا بود نزد بعضے. **یس:** ای کتابتش نزد بعضے بصورت مسمائے حروف ست. **در وقت ابتداء:** لہٰذا رأيته ومررت به بدون واؤ ویاء نویسند؛ زیراکه ہر دو در وقف حذف میشود، وہمچنین تنوین نمی نگارند برائے حذف آں در حال وقف؛ ولہٰذا مثل: من ابنك؟ وفاضرب بالف نوشتند؛ چراکه در ابتداء ہمزه می خوانند اگرچه در درج از تلفظ افتاده. (شرح الأصول، رضي)

ره زيدا: امر ست از رأى يرى که بجہت بقائے آں بریک حرف ہائے سکته لاحق کردند.

مجيء مه جئت: "ما" استفہامیه است که مضاف الیه واقع شده، والفش افتاد وہائے سکت لاحق شد.

بہاء نویسند: ای در حالت وصل چنانکه ہنگام وقف می نگارند، وبہاء نوشتن مائے استفہامیه وقتے ست که مضاف الیه واقع شود، واگر مجرور بحرف جر گردد ہاء نباید نوشت؛ زیراکه در وقف ہم ترک آں جائز ست؛ ازآنکه جار مجرور بمنزلۂ کلمۂ واحد ہستند چوں: عم ومم وعلام إلام. (منه) **مانندبزید:** حاصلش آنکه: اصل در خط ہر کلمه آنست که جدا نوشته شود، لیکن چوں کلمه یک =

وکتابت اضربُنْ بواوٗ والف (بصورت اضربوا)، واضربن بیاء (بصورت اضربي)، وهل تضربن بواوٗ ونون (بشکل تضربون)، وهل تضربن بیاء ونون (مثل تضربين) باید نوشتند؛ تا مؤکد بر صورت غیر مؤکد نشود، لیکن خط همزه اول کلمه بالف ست مگر در لئلا ولئن ویومئذ وحنیئذ وهؤلاء، ومتوسط (ای خط همزهٔ متوسط) ساکن بوفق حرکت ماقبل (همزه)، ومتحرک بوفق حرکتش (ای حرکت خود) اگر مابعد سکون است، ....

= حرفی باشد بمابعد یا بماقبل مے پیوندد، مثل: بزید وغلامي، وهمچنین کلمۂ که کتابت آں بریک حرف مانده باشد اگرچه در تلفظ دو حرف ظاہر گردد نحو: هذا وله کلمۂ دو حرفی لا جرم جدا نوشته شود، مگر اینکه ضمیر متصل بانون تاکید یا علامت تثنیه وجمع ونسبت باشد، ووجه دریںہمہ شدت اتصال است، یک حرف علی حده بتلفظ نیاید، وضمیر وغیره مثل جزوست. (شرح الأصول)

اضربن: جمع مذکر امر بانون خفیفه. **اضربن:** امر واحد مخاطبه بانون خفیفه. **هل تضربن:** جمع مضارع بنون خفیفه.

هل تضربن: واحد مخاطبۂ مضارع بنون خفیفه. **باید نوشتند:** زیرا که نون تاکید خفیفه را که بعد ضمه یا کسره بود حذف کنند، وآں را که بجہت نون محذوف شده بود باز آرند. **تا مؤکد:** پس شناختن مؤکد از غیر مؤکد دانندۂ قواعد خط را هم دشوار بل ممتنع خواہد شد، ومیدانی که ایں التباس در وقف هم موجودست. (شرح الأصول)

لیکن خط: [ازینجا تا آخر کتاب از قاعدۂ صدر مستثنی است.] مخالف اصل مذکورست؛ زیرا که آنرا در خط صورتے معین نیست اگرچه خلیل شکل سر عین معین کرده، پس در اول کلمه بالف نوشته شود، برابرست که ابتدائے کلام بود یا نه، وصلی باشد یا قطعی، زائد یا اصلی، مبدل یا غیر مبدل، مفتوح یا مضموم یا مکسور؛ زیرا که همزه مثل حرف علت تخفیف میباید، وچوں در اول کلمۂ تخفیف لفظی ممکن نبود در خط تخفیف نمودند نحو: الحمد وبالحمد وانفراد واعلم وأهل وأحد وأجوه وإشاح. (ركاز الأصول)

مگر در لئلا إلخ: ای جائیکه لام ابتدا بر "إن" شرطیه آید، وجائیکه لفظ یوم وحین بکلمۂ "إذ" مضاف شود، وجائیکه ہائے تنبیه بر أولاء ممدود داخل شود، در ہمہ صورت بوفق حرکت خود نوشته شود برائے تخفیف وکثرت استعمال.

بوفق حرکت: تا کتابت موافق تخفیف گردد؛ چه تخفیف همزه نیز بریں گونه است، پس همزه بعد ضمه بواوٗ وبعد کسره بیاء وبعد فتحه بالف نوشته شود چوں: بوس وذیب وراس. (ركاز الأصول)

بوفق حرکتش: وحذف نکنند؛ زیرا که حرکتش قویست متبدل نگردد، پس کتابت آں تابع حرکتش اولی باشد، بخلاف حرکت همزۂ اخیر که ضعیف ودر معرض زوال ست، وبعضے همزۂ متوسط را که تخفیفش بحذف وادغام ست از خط مے افگنند نحو: مسلة وخطية، وبعضے صرف مفتوحه را چوں: یسل، بخلاف مضمومه ومکسوره. **بعد سکون:** چوں: یسأل ولؤم ویئس.

وبیشتر مفتوحه را **بعد الف نویسند**، واگر بعد حرکت ست پس **در مؤجل** بواؤ و**در فئة** بیاء و**در غیر آں** **بر طبق** بین بین، وہمزۂ اخیر اگر بعد متحرکٔ ست ساکن بود یا متحرکٔ **بوفق حرکت** ما قبلش بنویسند، واگر بعد ساکن ست **بیگند** چوں: خَبْءٌ و خَبْءٍ (در رفع وجر) و**خَبْئاً**، وبعد اتصال ضمیر تائے تانیث ونون تاکید و**مانند آں** **حکم متوسط** یابد، چوں: **جزؤك** و**رداؤك**، نہ در **مانند مقروة** وبرية، وہمزہ کہ بعد آں مدہ بر صورت خطش (ای خط ہمزہ) بود **بیفتد**، ....

بعد الف نویسند: برائے کراہت مثلین چوں: سال بر وزن فاعل، وبعضے ہمہ ہمزات متوسط بعد سکون اندازند.

در مؤجل: ای جائیکہ بعد ضمہ باشد. **در فئة**: ای جائیکہ بعد کسرہ بود. **در غیر آں**: برابر ست کہ مفتوحہ بعد فتحہ بود چوں: سأل، یا مضمومہ بعد ضمہ نحو: لؤم، یا مکسورہ بعد آں مثل: سئم، یا مکسورہ بعد کسرہ یا مضمومہ بعد ضمہ نحو: من مقرئه ورؤس. **بر طبق**: چنانکہ تخفیف آنہم بدینگونہ مے شود.

بوفق حرکت: نحو: لم يقرأ و لم يقرئ و لم يروؤ. **بیگنند**: ازینجاست کہ اسم ممدود ومنون منصوب را بدو الف نویسند نہ بسہ نحو: سمعت نداء، الف اول نداء اصل لفظست ودوم بدل تنوین وہمزہ از میان افتاد، وحذف این ہمزہ از روئے موافقت تخفیف وبودنش در محل تغیر ست؛ ولہذا بحرف حرکت خود نوشتہ شد؛ چہ در وقف نمی ماند، وگویند: اگر ما قبل ساکن مفتوح است نحو: خبء ہمزہ در ہر سہ حال بیفتد، واگر مکسور ست بیاء، واگر مضموم ست بواؤ نوشتہ شود نحو: رؤف وقرؤوا، ونزد بعضے اگر مفتوح ست حذف شود واگر مضموم یا مکسور بود موافق حرکت خود نوشتہ آید، ومیان ایں فرقہ در منصوب منون اختلافست کہ بیک الف نوشتہ شود یا بدو. (شرح الأصول) **خبئا**: در نصب والفش صورت ہمزہ نیست بل تنوین منصوب است کہ در وقف الف می شود، چنانکہ در رأیت زیدا. (جار بردي)

مانند آں: کہ بنیش وقف بر ہماں متصل شود نہ بر ہمزہ چوں علامت تثنیہ وجمع ونسبت.

حکم متوسط: ای موافق حرکت خود نوشتہ شود؛ زیرا کہ حرکتش قوی واز زوال ایمن میشود. **جزؤك**: برفع ہمزہ رأیت جزأك بنصب وبجزئك بجر. **رداؤك**: بضم ہمزہ بواؤ وبردائك بکسر بیاء ورأیت رداءك، بعضے بیک الف نویسند اعنی ہمزہ مفتوحہ بعد الف افگنند چوں: سال، وبعضے بدو الف بصورت رداءك. **مانند مقروة**: ای جائیکہ ہمزہ بعد واؤ ویائے زائد بود، و تحقیقش بقلب وادغام وتائے تانیث وآنچہ در حکم او ست بدو پیوندد، پس ہمزہ حکم متوسط نیابد واز خط بیفتد چنانکہ در وقت تخفیف. (رکاز الأصول) **بیفتد**: برائے کراہت اجتماع مثلین، لیکن شرطست کہ از التباس ایمن باشد.

پس در مستهزون و**مستهزين** وعلمت **خطا** همزه را **نويسند**، **بل يک واوٗ ويا والف**، بخلاف
نحو: ردائي وجبائي **كه مده** بر **صورت** همزه **نيست**، **ودر** قرآ او يقرأان همزه را **بيفگنند**؛ **تا**
تثنیه ماضی مثنی مضارع
التباس بمفرد وجمع مونث نشود. الفے که رابع يا زياده در اسم يا در فعل باشد ياء بود، نه بعد ياء
در اول در دوم در آخر کلمه
نحو: صديا، **وبعد ياء** هم **در مانند** يحيىٰ وريّیٰ **علما**، **والف ثالث اگر از** ياء **ست بياء نويسند،**
زن تشنه بیاء نویسند بدل
واگرنه بالف، ودر كلا **بهر دو نگارند، واز حروف جزبلي** وإلى وحتى **بياء نوشته اند،** ....

مستهزون: أصله: مستهزوون بدو واوٗ که اول همزه مسهله است. **مستهزئين:** أصله: مستهزيين بدو ياء اولش همزه مسهله. **خطا:** أصله: خطأا بهمزه والف تنوين. **وياء:** ای يک يا در مستهزين که آں يائے جمع است، وگاہے ہر دو ياء دريںجا باقی دارند، ومستهزئين نويسند؛ زيراکه استثقال دو ياء مثل دو واوٗ ودر الف نيست. (شرح الأصول) **والف:** در خطا که الف تنوين ست وہمزه افتاد. **ردائي:** ای مهموز مضاف بيائے متکلم باآنکه يائے نسبت بدو پيوندد، پس در ہر دو همزه نويسند.

كه مده: زيراکه صورت همزه دريںجا دراز ست وصورت يائے مده مدور، ونيز يائے متکلم در حقيقت مفتوح است؛ چه ہمان اصلست در کلماتيکه بريک حرف بود مثل همزه استفهام ويائے نسبت مشدد است، ودريں ہر دو مد راه نيابد، پس گويا در حقيقت مده نيست، وہمچنين مستهزيين مثنی بدو يا نويسند؛ زيراکه مده نيست. (ص، جاربردي وغير آں)

بيفگنند: اگرچه بعد همزه مده بر صورت خطأ است. **ياء بود:** ای بياء نوشته شود برائے آنکه در اماله وتثنيه مثلا ياء مى شود، برابر ست که بدل از واوٗ باشد نحو: أعطى وارتضى واستصفى ومعطى ومرتضى ومستصفى، خواه بدل از ياء چوں: أعنى واستسقى ومرمى ومستثنى، يا نه از واوٗ بود نه از ياء، مثل: حبلى وقهقرى، واگر تائے تانيث يا ضمير بدو پيوندد چوں: أرطاة ومستثناة وأعطاه وأغناه بالف نويسند، وإحديها مثلا شاذ ست، خلافا للبعض. (شرح الأصول)

نه بعد ياء: ای الفيکه بعد ياء ست بياء نوشته شود؛ برائے کراہت اجتماع مثلين. **علما:** تا ميان علم وغير علم فرق شود، وعکس نکردند؛ زيراکه غير علم مقدم ست، پس ہر گاه دران بالف نوشتند در علم بياء فرق کردند. (شرح الأصول)

بياء نويسند: برائے تنبيه بر اصل چوں: رمى، واگر تائے تانيث يا ضمير بدو پيوندد الف نوشته شود. **واگرنه:** ای بدل زياء نبود بالف نوشته شود؛ چه اصل در کتابت آنکه بر صورت غير ننويسند چوں: دعا وعصا. **بهر دو نگارند:** ای بالف وياء؛ زيراکه الفش يا از واوٗ ست بدليل بدل آں بتاء در کلتا خواه از ياء بدليل اماله آں. **جزبلي:** نوشتن الف بلى بياء برائے اماله است، وإلى وعلى بنا بر آنکه الفش در إليه وعليه ياء شود وحتى بر إلى محمولست. (شرح الأصول) **بياء نوشته اند:** زيراکه الف مجهول الاصل ست، وہمچنين اسمائے لازم البناء، مثل: ما وأما وإذا، وہمچنين حرف ہجا ومتى وأنى بياء نوشته شود برائے اماله.

ودو حرف مکرر راکہ از یک کلمہ اند یا دوم تائے ضمیر ست وجنس اول بعد ادغام یکے نویسند

یعنی اول تاء ست

چوں: فرَّ وبتُّ، نہ وعدت واللحم، أما الذي والتي والذين ومما وعما وأما وإلا بخلاف

أصله فرر مثل ضرب　مذکر واحد　مؤنث واحد　جمع مذکر　أصله من ما　أصله عن ما

قیاس ست، والف الله ورحمن ننویسند، چنانکہ ہمزۂ اسم در بسم الله الرحمٰن الرحيم، وہمزۂ ابن کہ نعت ودر میان دو علم ست.

یکے نویسند: زیراکہ آنچہ در لفظ ثقیل بود در خط ہم ثقیل دانستند. **بت:** بروزن بعت، اینجا حرف دوم تائے ضمیر ست واول ہم تاء ست، پس یکے نوشتند، وگاہے بدو تاء نویسند؛ زیراکہ مدغم ومدغم فیہ در حقیقت دو کلمہ است، واگر دوم ضمیر مفعولست وجنس اول یک حرف ننویسند چوں: یدرککم؛ زیراکہ ضمیر مفعول چوں فاعل مثل جزو نیست.

نہ وعدت واللحم: ایں جملہ دو مثال ست، پس در وعدت اگرچہ حرف دوم ضمیر ست ودال بتاء بدل شدہ مدغم میگردد، لیکن تاء ودال یک جنس نیست، ودر اللحم اگرچہ ہر دو لام یک جنس ست، لیکن در یک کلمہ نیست؛ چہ لام تعریف کلمۂ دیگر ست، پس ہر دو یک حرف مینویسند، وہم در صورت نوشتن اللحم بیک لام معروف بمنکر کہ ہمزہ استفہام برآں آمدہ باشد مشابہ میگردد. **أما:** بالفتح یا بالکسر دراں "ما" با "أن" مصدریہ یا شرطیہ و"ما" زائدہ وإلا بفتح وکسر درأن لا.

بخلاف قیاس: وقیاس در الذي وغیرہ دو لام ست، لیکن چوں بجہت لزوم لام تعریف خوف التباس دران نیست از کثرت استعمال حذف کردند، واللذین تثنیہ بلام نوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، واللذان واللتان واللتین رابران حمل کردند، وہمچنین اللاء بلام نویسند؛ تابـ "إلا" مشتبہ نشود، واللاؤون واللاتي واللواتي واللائي واللواء بران محمول شد، وقیاس در "ما" وغیرہ نوشتن نون بود، لیکن نہ نگاشتن بوجہیکہ درآخر باب مے آید.

الف الله: در تسمیہ واقع شود یا نہ. **ننویسند:** برائے کثرت استعمال وطلب تخفیف. **در بسم الله:** برائے کثرت استعمال؛ چہ در اوائل امور گفتہ ونوشتہ میشود، ودر باسم الله فقط وباسم ربك حذف نکنند؛ برائے قلّت استعمال، ودر ﴿بِسْمِ اللهِ مَجْرَاهَا﴾ (هود:٤١) حذف شد؛ زیراکہ کشتی نشینان ہم آنرا می خوانند، واین بر تلاوت زیادہ است وکثرت ثابت، بخلاف ﴿اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ (العلق:١) باآنکہ استعمال اسم بارب بہ نسبت الله کمتر ست.

کہ نعت: واگر نعت نبود نحو: زيدا بن عمرو ہمزہ نوشتہ شود، وہمچنین اگر موصوف بضرورت منون آید. (منه)

ودر میان: واگر درمیان دو علم نبود حذف نگردد نحو: زيد ابن خالك، وتنوین موصوف در لفظ ہم ثابت ماند، وہرگاہ این باب مضاف شود جوہری گفتہ: کہ ابو علی ہمزہ ثابت دارد. (شرح الأصول)

دو علم: اسم باشند یا لقب یا کنیت یا مختلف.

ال که بعد لام جر یا تاکید بود در مانند لبن تمامش بیفتد، ودر مثل دُهن همزه اش فقط چوں: للّبن ولِلدهن. وبیفگنند همزهٔ وصل را بعد الف استفهام، مگر همزهٔ ال که اثباتش رواست نحو: الرجل، والف ها در هذا وهذه وهذان وهذين وهؤلاء، نه در هاتا وتي وها ذاك وها ذانك، والف ذلك وأولئكَ وثلث وثلثين ولكن ولكِنَّ، واکثری إبراهيم وإسمعيل وإسحق را بے الف وداود را بیک واوٗ، وبعضے سليمان وعثمان ومعاوية را بے الف نویسند، ومی افزایند الف بعد واوٗ جمع که در فعل ست وضمیر مفعول بدونه پیوسته؛ ....

ای الف لام تعریف — ای الف لام هر دو — که مضموم یا مکسور باشد — تنبیه — مخفف حرف عطف — وبعضے نمی افزایند

لبن: شیر ای لفظیکه اولش لام ست. تمامش بیفتد: برائے کراهت اجتماع سه لام.

دهن: روغن ای لفظیکه اولش لام نه بود. فقط: تا بر صورت نفی نگردد چوں: لا لدهن. وبیفگنند: برائے کراهت مثلین ودلالت وجوب حذف ثانی از لفظ. (رضي) الف استفهام: نحو: ابنك در ابنك واصطفى در اصطفي.

همزهٔ ال: ای همزه مفتوح ازاں باشد یا ایمن الله. رواست: تا استفهام بخبر ملتبس نه شود.

هؤلاء: الف اینها از خط افگنند؛ زیراکه استعمال هائے تنبیه با اسم اشاره بسیار است. (شرح الأصول)

نه در ها تا: زیراکه اینها کثیر الاستعمال نیست، ودر اخیر برائے آنکه کاف مثل جز شده است، پس مکروه دانستند که هاء را نیز متصل کنند؛ تا امتزاج سه کلمه نشود؛ لهذا الف برائے تخفیف انداختند، كذا في "شرح الأصول" و"الشافيه" ورضی گفته: کاف منفصل نوشته میشود اگرچه کالجزء باشد درین صورت از حذف الف امتزاج سه کلمه در خط لازم نمی آید، ووجه وجیهه نوشتن این الف قلّت استعمال اسم اشاره ایست که اولش هائے تنبیه وآخرش کاف خطاب بود. الف ذلك: ای بیفگنند برائے کثرت استعمال ای الف "ذا" دمیکه با لام وکاف، و"أولاء" هرگاه بکاف مرکب شود هائے تنبیه بر هر دو نیامد.

لكن: مشدد مشبه بالفعل. بے الف نویسند: ای داود را بیک واوٗ از إبراهيم تا معاوية بے الف نویسند؛ برائے کثرت استعمال، ودر داود برائے کراهت دو واوٗ هم، وبسببیکه الفاظ مذکوره اعلام هستند التباس هم نخواهد شد، وحکایت کرده اند که قدماء از قراء کوفه هر الف را که متوسط وبما قبل متصل باشد از کتابت می انداختند چوں: كفرين ونصرين وسلطين. (شرح الأصول، ج، ظ)

در فعل ست: احتراز ست از واوٗ جمع در اسم نحو: مسلموا المدينة، وبعضے در اسم هم نویسند.

ضمیر مفعول: [احتراز ست از مثل: ضربوه وضربوك.] وهمچنین نون جمع چوں: يضربون؛ چه واوٗ درین وقت متوسط میشود، ودر ضربوا هم تاکید الف باید نوشت؛ زیراکه واوٗ در آخر است وکلمهٔ تاکید منفصل.

تا بواؤ عطف مشتبہ نگردد، چوں: قدّروا **لم يقصدوا**، **ودر مائتان از جہت** مائة، **ودران تا جدا**
ای برائے موافقت واحد
شود از منه، **وواؤ بعد عمرو در حالت رفع وجر؛ تا تمیز یابد از عمر**، **ودر** أولاء **برائے موافقت**
واؤافزایند
أولئك، **ودران از جہت مخالفت** إليك، **ودر أولو بواسطۂ متابعت** أولى، **ودران از جہت مفارقت**
واؤافزایند
إلى، **وحرف وشبہ آنرا جزمتی باکلمۂ "ما" کہ حرف** ست **متصل نویسند،** ....
برائے عدم استقلال آں

تا بواؤ إلخ: بخلاف واؤ واحد کہ بعد آن الف ننویسند، رضی گفتہ: زیراکہ واوش لام کلمہ است واز کلمہ منفصل نیست پیوستہ نوشتہ شود چوں: يدعو، یاجدا مثل: يغزو، پس بواؤ عطف ملتبس نشود واؤ جمع منفصل ست. گویم: این تفرقہ بجاست، لیکن در خط وتصویر نفعے نہ بخشد، پس اولی آنکہ گفتہ شود: در واحد ننوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، وعکس نکردند؛ برائے تقدم واحد.
اگر گوئی: التباس واؤ جمع بواؤ عطف در صورتے کہ منفصل نوشتہ شود، چوں: قدر و مسلم ست، اما در صورت اتصال مثل: اضربوا التباس نیست؛ چہ واؤ عطف متصل نشود. جوابش آنکہ ہر گاہ بعضے جاہاالتباس بود طرداً للباب ہمہ جانوشتند، كذا في "الرضي".
لم يقصدوا: آوردن ایں مثال برائے تثنیہ بر اختلاف؛ چہ بعضے بعد واؤ جمع در مضارع الف ننویسند.
در مائتان: [ای افزایند الف در مائتان تثنیہ.] وجمع راچوں: ميات وميون بر مفرد حمل نکردند؛ زیراکہ صیغۂ مفرد بر جمع باقی نیست وتائش افتادہ، بخلاف تثنیہ. (رضي، شرح الأصول)
ودران: ای در مائة می افزایند. **تا جدا شود:** وہم برائے کثرت استعمال؛ ولہذا در قافیہ تفرقہ نکردند کہ قلیل الاستعمال است. (شرح الأصول) **واؤ بعد عمرو:** ے افزایند نہ الف وباء؛ تا بمنصوب ومضاف بیائے متکلم ملتبس نشود.
در حالت: چہ در حالت نصب تمیز بالف حاصل ست کہ بعد عمرو آید، نہ بعد عمر، واگر عمرو مصغر یا مضاف بمضمر یا در قافیہ بود ننویسند؛ چہ در تصغیر مر دو لفظ یکے باشد، وضمیر مجرور کالجزء ست فصل دران بواؤ جائز نبود، ودر قافیہ کہ عمرو گنجد عمر نہ گنجد. (جار بردي، شرح الأصول)
تا تمیز: وعکس نکردند؛ زیراکہ عمرو منصرف وخفیف ست، پس زیادت بحالش اولی بود. (جار بردي، شرح الأصول)
عمر: [بضم عین وفتح میم.] علم برائے کثرت استعمال نہ عمر بمعنی زندگی. **أولو:** وأولو اسم اولی بتصرف است از إلى حرف جر. **بواسطۂ متابعت:** ہمان واؤ ست در حالت نصب وجر. **وشبہ آنرا:** ای اسمائے شرط واستفہام. (رضي)
جزمتی: تا بغیر یاء کہ موجب التباس ست لازم نیاید. **ماکہ:** بشرطیکہ غیر مصدری بود؛ چہ مصدری جزو ما بعد میشود، پس اقتضائے اتصال بمابعد کند نہ بما قبل، واما اسمیہ منفصل ست ہیچ اتصال نخواہد نحو: إن ما عندي حسن.

چوں: إنما وأينما وكلما، **چنانچه** أن **ناصبه** وإن **شرطيه با**"لا"، ويوم وحين **با**"اذ" **بر تقدير بنا.**

چنانچه إلخ: "أن" ناصبه بالا **متصل** نويسند؛ زيراكه مابعدش منفرد ست، وبرائے آنكه ناصب وجازم جزو **فعل** است، وهمچنين "إن" شرطيه برائے كثرت **استعمال** نحو: أحب أن لا تفارقني، و﴿إِلَّا تَفْعَلُوهُ﴾ (الأنفال:٧٣) **واين احتراز** ست **از**"أن" و"إن" **مخففه از** مشدده، وهنگام وصل نون رانويسند؛ برائے تاكيد اتصال خطي.

بر تقدير بنا: زيراكه مثل كلمهٔ واحد ست.

مكتبة البشرى

المطبوعة

ملونة مجلدة

الصحيح لمسلم (٧ مجلدات)
الموطأ للإمام محمد (مجلدين)
الموطأ للإمام مالك (٣ مجلدات)
الهداية (٨ مجلدات)
مشكاة المصابيح (٤مجلدات)
تفسير الجلالين (٣مجلدات)
مختصر المعاني (مجلدين)
نور الأنوار (مجلدين)
كنز الدقائق (٣مجلدات)

التبيان في علوم القرآن
تفسير البيضاوي
المسند للإمام الأعظم
الحسامي
الهدية السعيدية
شرح العقائد
القطبي
أصول الشاشي
تيسير مصطلح الحديث
نفحة العرب
شرح التهذيب
مختصر القدوري
تعريب علم الصيغة
نور الإيضاح
البلاغة الواضحة
ديوان الحماسة
ديوان المتنبي
المقامات الحريرية
النحو الواضح (ابتدائيه، ثانويه)
آثار السنن

ملونة كرتون مقوي

شرح عقود رسم المفتي
السراجي
متن العقيدة الطحاوية
الفوز الكبير
المرقاة
تلخيص المفتاح
زاد الطالبين
دروس البلاغة
عوامل النحو
الكافية
هداية النحو
تعليم المتعلم
إيساغوجي
مبادئ الأصول
شرح مائة عامل
مبادئ الفلسفة
المعلقات السبع
هداية الحكمت
شرح نخبة الفكر
هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)
متن الكافي مع مختصر الشافي
رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)

ستطبع قريبا بعون الله تعالى

ملونة مجلدة/ كرتون مقوي

الصحيح للبخارى
الجامع للترمذي
شرح الجامي

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)
Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)
Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)
Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)
Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبۃ البشریٰ

طبع شدہ

رنگین مجلد

تفسیر عثمانی (۲ جلد)
خطبات الاحکام لجمعات العام
حصن حصین
الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر مکمل)
الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر مکمل)
لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
معلم الحجاج
فضائل حج
خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی
تعلیم الاسلام (مکمل)
بہشتی زیور (تین حصے)
بہشتی زیور (مکمل)

رنگین کارڈ کور

حیات المسلمین
تعلیم الدین
خیر الاصول فی حدیث الرسول
الحجامہ (پچھنا لگانا) (جدید ایڈیشن)
الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر) (جیبی)
الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر) (جیبی)
عربی زبان کا آسان قاعدہ
آداب المعاشرت
زاد السعید
جزاء الاعمال
روضۃ الادب
آسان اُصولِ فقہ
معین الفلسفہ
معین الاصول

(مجلد)

فارسی زبان کا آسان قاعدہ
علم الصرف (اولین، آخرین)
تسہیل المبتدی
جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ
عربی کا معلّم (اول، دوم، سوم، چہارم)
عربی صفوۃ المصادر
صرف میر
تیسیر الابواب
نام حق
فصولِ اکبری
میزان ومنشعب
نماز مدلل
نورانی قاعدہ (چھوٹا/ بڑا)
عم پارہ درسی
عم پارہ
تیسیر المبتدی
تیسیر المنطق
تاریخ اسلام
بہشتی گوہر
فوائد مکیہ
علم النحو
جمال القرآن
نحو میر
تعلیم العقائد
سیر الصحابیات
کریما
پند نامہ
پنج سورۃ
سورۃ یٰس
آسان نماز
منزل

کارڈ کور / مجلد

اکرام مسلم
مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
فضائل اعمال
منتخب احادیث

زیر طبع

مکمل قرآن حافظی ۱۵ سطری
بیان القرآن (مکمل)